

KARRIÉREK

HIRES FELFEDEZŐK

BUDAPEST, 1912
SINGER ÉS WOLFNER KIADÁSA
VI., Andrássy-út 16.

178 -

KARRIÉREK

MAGYAKADEMIA
KÖNYVTÁRA

HENRY MORTON STANLEY

A NAGY AFRIKAI KUTATÓ ÖNÉLETIRÁSA

ÁTDOLGOZTA

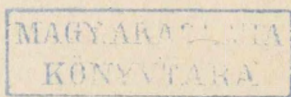
SEBESTYÉN KÁROLY

BUDAPEST, 1912

SINGER ÉS WOLFNER KIADÁSA

VI., Andrássy-út 16.

Minden jogot fenntartunk

Előszó.

Két hatalmas kötetben adta ki Dorothy Stanley, a nagy afrikai kutató hitvese, férjének önéletrajzát, amelynek hézagait a hűséges feleség, a nagy férfiúhoz teljesen méltó házastárs egészítette ki.

Az autobiográfia és Stanley életének legavatottabb ismerője együttvéve megragadó képet adnak Stanley pályájának merész és éles fordulóiról, jelleme kivételes nagyságáról, páratlan kitartásáról és akaraterejéről, mindenekfölött pedig korszakos, úttörő alkotásokban nyilatkozó lángelméjéről.

Az emberiség hősei sorában az elsők között ragyog Stanley neve. Jelentősége nem ismeretlen a magyar közönség előtt sem, amely „A legsötétebb Afrikából” című szenzációs munkáját ismeri fordításból. De míg ama műve életének egy bármily fontos, mégis elszigetelt töredékéről ad képet, az Önéletrajz föltárja az egész embert, a homályos kezdettől, a st.-asaphi menedékház rettentő nyomorától kezdve pályája csúcspontjáig, ahol királyok köszöntötték barátjukul és tudós gyülekezetek állva hódoltak nagyságának.

Sebestyén Károly

A két testes kötetet teljességében visszaadnom nem lehetett. Igyekeztem azonban legjobb tudásom szerint és éber lelkiismeretességgel, hogy semmit el ne hagyjak belőlük, ami jellemző hősüinkre, s főképpen, hogy élete folyásának egész és megszakítatlan képe legyen ez a könyv, kivonatja két sokkal nagyobbak. Az eredeti kilencszáz lapból itt alig lett több kétszáznál. S mégis legyen szabad remélnem, hogy benne is megtalálják a nagy Henry Morton Stanley imponáló képét.

Budapest, 1911 szeptember.

S. K.

Otthon és a menedékházban.

Személyes emlékeim nem nyulnak vissza gyermekkorom első éveibe. Atyámat sohasem ismertem; már tízesztendő voltam, amikor megtudtam, hogy kevéssel születésem után meghalt. A negyvenes évek elejéig rám nézve minden homályba van borítva. Aztán egy napon, a mikor fölébredtem álmomból, rövid időre valamiféle öntudat derengett lelkemben. Megmagyarázhatatlan moraj hangzott föl körülöttem, szellememet egy villámlás hatotta át és ezzel beléptem az öntudat világába. Mely korban történt velem e csoda, ma már nem tudnám megmondani. Mindenesetre még a tehetetlen gyermekség idejébe eshetett, mert ma is úgy rémlik, mintha utána még az álomlátás hosszú korát éltem volna át, tele megmagyarázhatatlan élményekkel, érzetekkel és cselekedetekkel, amelyek mintegy árnyékszerű nyomot hagytak emlékezetemben. Azután következett az átmenet egy más, de nem sokkal fejlettebb korbá, amikor úgy éreztem, mintha szárnyaim nőttek volna, mintha föl tudnék szállani egy magas csarnok büszke tetejéig és aztán még sokkal följebb, föl a végtelenbe, míg aztán megint kis ből-

csőmben nem találok magamat. Nemsokára ajkam hozzá-
szokik a szavak formálásához, jelentkeznek az első fogalmak,
már élek — mert öntudatom van.

Negyven év telt el életemből és gyermekkorom kezdetei-
nek ez a kutatása olybá tűnik föl nekem, mint Pompéji ki-
ásása. Mily szépen és nyugodtan pihentek ezek az emlékek az
ifju- és férfikor élményeinek hatalmas lávarétege alatt. Alig
hihetem, hogy az a gyermek, akinek emlékeit itt összeszede-
getem, azonos velem. Valahányszor ez emlékek foglalkoztat-
nak, először mindig nagyatyám háza ötlík szemembe, mögötte
a hosszú kert, a végén Mózes nagybátyám öli a borjúkat és
vágja föl a vásárra, én magam ott állok nagyapó térdei közt,
az öreg vezeti a kezemet, amellyel első betűimet írom egy pala-
táblára. Mintha hallanám még az öreg ember biztató szavát:
„Ember lesz belőled, már csak az anyád miatt is, ebadta
kölyke!“ Már akkor éreztem, mi az a hiuság. Büszkén gondol-
tam rá, hogy az asszonyok lehetnek még oly nagyok, erősek
és idősebbek nálamnál, előttem olyan jövő van, amit a leg-
különb asszony sem érhet el soha.

A nagyapám úgy áll előttem, mint izmos öreg úr, lovagló-
nadrágban, sötét harisnyával, hosszú vadászkabátban, simára
borotvált képpel, amelyből vidám szürke szeme világított ki.
Ő meg én a padláson laktunk, amelybe külön bejárat volt a
kertből. Alul Mózes és Tamás nagybátyáim laktak, de aztán
megváltoztak a dolgok, félkaru nagybátyám, Mózes, megháza-
sodott, elvette a szép lenhaju Kityt és azóta mi ritkán jártunk
le a földszintre. Arra még igen élénken emlékszem, hogy szom-
bat esténként milyen kínokat állottam ki egy methodista kápol-
nában. Az ájtatos közönség mély mormolása, a meleg pára, a
különös levendula-szag mindig elálmosított. Alig kezdődött az
istentisztelet, a fejem nehéz lett, a nyakamat alig birtam és bár-
hogy erőlködtem, nem tudtam elkerülni, hogy nagyapó észre ne
vegye álmoságomat. Az öregtől aztán mindig kikaptam érte.

Négy éves voltam, amikor nagyapám meghalt. Nyolcvan-

négy esztendő t ért meg: mint sírkövéről olvasható, halála az 1847-ik évre esik. Ekkor egy öreg házaspárhoz adtak ellátásba heti fél koronáért, amit két nagybátyám fizetett értem. A gazdám Richard Price volt, vadörző és sekrestyés, felesége, Jenny, kövér és vidám öreg asszonyság volt, de túlságosan gyakran főzött cukorborsót, amit én ki nem állhattam. Priceék nem valami kitünően értettek a nevelés művészetéhez. A leányuk, Sarah, roppantul szerette a boszorkányos és tündéri meséket, és törpéivel, manóival, koboldjaival megmérgezte képzeletemet. Gyermeki fantáziám egészen megtelt ezekkel az alakokkal, amelyeket láttam és fölismertem minden bokorban, minden hosszúra elnyult árnyékban.

A házaspárnál nem volt sokáig maradásom. Növekedő étvágyam egyre jobban megrémítette őket, úgy hogy ellátásomért nagyobb összeget követeltek. Nagybátyáim vonakodtak a rengeteg pénzt megfizetni, ekkor a menedékhelyre küldtek. 1847 február 20-ika volt az a feledhetetlenül szomorú nap, amikor Dick Price kézenfogva elvezetett a menedékházba. Azt hazudta, hogy Mary nénihez megyünk, a szomszéd faluba és én gyanútlanul követtem. Egy óriási komor kőépület előtt állottunk meg, Dick csöngetett és a csöngettyű éles szava hangosan visszhangzott a tágas folyosókon. Zord tekintetű idegen férfi jelent meg az ajtóban, aki nem törődve ellenkezéssel, megragadott és a házba hurcolt. Dick elpárolgott, mögöttem becsapódott az ajtó és én először éreztem az elhagyottság rettenetes súlyát. A nagy épület, amelybe elhoztak, a St. Asaph-Union ház volt, egy olyan intézet, ahova az élemedett koru szegényeket és a gazdátlan gyermekeket viszik, hogy a tisztességes közönséget megóvják a szegénység kellemetlen látványától; mert a polgárosultság nem ismer jobb módszert arra, hogy a gyámoltalanoktól és inségeseektől megszabaduljon, mint hogy börtönbe zárja őket. Az öregek itt szigorú törvények alatt élnek és merőben haszontalan munkát végeznek, a gyermekeket pedig az igazság és emberség halálos sérelmével a legret-

tentőbb kinzással sanyargatják. Az öregekre nézve ez az intézet a lassu halál háza, a fiatalokra a kínszenvedések tanyája.

Bizony belekerült egy időbe, amíg beláttam, milyen kevés értelmű van a könnyezésnek egy menedékházban. Egy ideig elaltatták a könnyek fájdalmamat, de aztán nem használtak többé. James Francis, a félkaru iskolamester volt az én osztályom kínzó ördöge. Negyvenöt év telt el ama rettenetes est óta, amikor Dick Price elébe vitt és e hosszú idő alatt nem enyhült fölháborodásom ez ember ellen. A szerencsétlenség ezt a természetétől is nyers és kemény szívű embert még durvábbá tette. Soha sem görög helóta, sem szerecsen rabszolga nem szenvedte el azt, amit St. Asaph gyermekei James Francis kezétől. Az ökölcsapás az archa, a súlyos pofon egész tenyérrel, amely összerázta mind az öt érzékünket, oly sűrűn fordult elő, hogy ma sem tudom, miképpen tudtunk magunkhoz térni. Bármit vétettünk, a fejünkön töltötte ki bosszúját, amíg csak eszméletlenül és vértől elborítva le nem zuhantunk. Néha furkós bottal, vonalzóval vagy nádpálcával vert bennünket, ha kedve tartotta, a gyomrunkba vágott, olvasás közben a legkisebb hibáért a vonalzóval vagy a nádpálcával igazította helyre a tévedést. Az ütlegetésnek sohasem az irgalom, hanem csak a tanító végkimerülése szabott határt. Soha nem fogom elfelejteni, hogyan jutottam én az első veréshez. Francis fölolvasta a teremtés könyvének 41. fejezetét, amelyben gyakran van Józsefről szó, akit testvérei eladtak rabszolgának és a Faraó nagy tisztségekre emelt. Hogy próbára tegye figyelmünket, hirtelen föltekintett és megkérdezte tőlem, ki volt az, aki a király álmát megfejtette. Én büszke biztossággal vágtam ki:

— Jófes.

— Kicsoda?

— Jófes, tanító úr

— Azt akarod mondani, József?

— Igen, azt akarom mondani, Jófes.

Ő ismételte és fenyegetőleg azt mondta: József és én

ugyanannyiszor rámondtam: Jófes. Egyre csodálkoztam növekedő dühén és nem értettem, hogy mi a különbség a két név között. Végre a tanító kifáradt a magyarázgatásban, elővett egy mogyorófavesszőt s rám parancsolt, hogy toljam le a nadrágomat, amire én halálsápadt lettem s úgy álltam, mintha a guta ütött volna meg, mert nem tudtam a rémülettől, hogy jól hallottam-e és nem értettem, hogy mi tett dühe áldozatává. Ez a habozás még táplálta haragját és míg én még mindig nyugtalankodva és gyámoltalanul ott állottam, odajött hozzám, erőszakkal letépte rólam a nadrágomat és oly rettenetes záporával árasztott el az ütéseknek, hogy a testem tele lett minden színű folttal és én sem állni, sem ülni nem tudtam.

El lehet képzelni, hogy a fiatalság eleven természete milyen gyakran provokálta ennek a szenvedélyes embernek dühét. Napról-napra ott heverték a padlón az áldozatok, minden órát rettegő félelemben töltöttünk el ettől az embertől, akit egy semmiség képes volt az örületig fölingerelni.

Két évvel későbben kaptam a másik felejthetetlen büntetést. 1851 volt, a kolera éve. Nekünk megtiltották, hogy akár milyen fajta gyümölcsöt együnk. A tilalom kihirdetése után néhány héttel engem és a legjobb tanulókat a legközelebbi városba küldtek kommisszióra. Visszafelé jövet földi szeder tünt a szemünkbe és mi nem törődve semmiféle tilalommal, jócskán beszedtünk a gyümölcsből. Észre sem vettük, hogy a gyümölcs nyomot hagyott ujjunkon és ajkunkon.

Amint a tanítónál jelentkezünk, nyomban észrevettük a tekintetéből, hogy tudja, mit csináltunk. De nem szólt semmit sem és mi a megnyugvás érzetével hagytuk el. Körülbelül egy félórával később, amikor már a hálószobában voltunk, halljuk a tanító lépteit a lépcsőn s amint az ajtóban megjelent, olyan vastag bot volt a kezében, mint egy erős söprű. Így állt egy ideig szótlanul, hogy emlékünkbé idézze, milyen szigorúan megtiltotta az országban uralkodó betegség miatt a gyümölcs evését, azután megsuhogtatta botját a levegőben, odajött az

ágyamhoz, kiragadott belőle és oly irtózatosan megvert, hogy azóta is a szeder képzeete elválaszthatatlan maradt öntudatomban a veréstől. Majd odalépett György barátom ágyához, akit eddig kitűnő tanulása miatt soha nem bántalmazott. A fiu, akinek a verés hallatlan fájdalma még új volt, olyan élesen sivített, hogy ezzel még jobban fölingerelte a szörnyeteget és kétszer annyi verést kapott, úgy hogy a háta, a melle, a lábaszára tele volt sebekkel.

Ki hitte volna, hogy e gyalázatos bánásmód után a menedékháznak csak egy növendékéből is tisztességes ember válik? És mégis e nyomorult gyermekek közül akárhány sokra vitte az életben. Körülbelül tizenegy éves korunkig valamenynyien ugyanazt az átlagát mutattuk az intelligenciának: félénk, önmegadó kis nyomorultak voltunk. Ugyanazon asztalon ettünk, ugyanabban a pillanatban keltünk és fekiüdtünk, ugyanazokat a leckéket tanultuk. Az iskolának négy osztálya volt és a fölfogás képessége körülbelül egyenlő volt minden osztályban.

Piszkos daróc-ruhánk, bőrig lenyirt hajunk, veréstől elcsigázott testünk oly egyformává tett bennünket, hogy a kívülről érkező vendég alig tudott volna különbséget tenni köztünk. Legfőljebb tizenegy éves korban mutatkozott az egyéniség a rendszeresen megtört lelkekben. Amikor 1851-ben egy walesi nemzeti ünnepet ülték, én voltam kiszemelve arra, hogy az iskola díszeként szerepeljek. De nemsokára kanyaróba estem és más foglalta el a helyemet. A különbség a mi iskolánk és a nyilvános középiskola között abban állott, hogy nálunk a vallásos és ipari képzésre vetették a súlyt, míg a latin iskolában a nevelés világias és sportszerű volt. Nem annyira szellemünket, mint inkább izomerónket fejlesztették kertészkedéssel, asztalos és szabó mesterséggel. Néha a játék is meg volt engedve, én például elég ügyesen utánoztam azokat, akiket módomban volt megfigyelni, a tanítót, az öreg portást, a pajtásaimat.

Megültük a nemzeti ünnepeket, kaptunk karácsonyra pud-

dingot, sárga cukrot és almát, szorgosan jártunk a templomba, némelyikünk valamennyi zsoltárt tudta könyvnélkül.

Amikor elértem tizenegyedik évemet, egy körülbelül velem egyidős fiu, Willie Roberts volt iskolánk királya, szépsége és szeretetreméltósága miatt. Azt hittük, hogy magasan fölötünk álló társadalmi osztályhoz tartozik. Szénfekete haja sötét kerete volt finoman szabott fehér arcának, szeme szelid és járása kedves volt. Mialatt a kórházban betegen feküdtem, hírt vettem, hogy Willie meghalt. Ott feküdt az intézet halottasházában. Néhányan szerettük volna látni az őszintén siratottnak tetemét és dobogó szívvel beosontunk a halottas házba. Fekete ravatalon feküdt a holttest, lepedővel letakarva. Az egyik fiu levonta a leplet és a viaszos arc és a borzadályos merevség láttára mind megriadtunk és reámeredtünk. Volt valami fönség vonásainak szent nyugalmaiban. Szerettünk volna kiáltani, hogy fölébresszük, de nem mertünk, mert arcának ünnepiessége torunkra fojtotta a szót. De a leplet most már egészen félrevontuk s most olyasmi tárult elénk, amire nem voltunk elkészülve. Teste ólomszínű volt és fekete forradások barázdáit mutatta. Sietve letakartuk és elrohantunk, de mindnyájan azt a szent meggyőződést vittük magunkkal, hogy Francis volt Willie gyilkosa.

A haláleset után nemsokára még sokkal bizalmasabb barátságot kötöttem Györggyel, az iskola első tanulójával. Ő nem volt olyan szeretetreméltó, mint Willie, több is volt benne az önzés, de mindnyájunknak imponált szelleme felsőbbségével.

1856 május havában az iskola részére új asztalt állítottak be és az intézetnek ezt a féltve őrzött díszét valamelyik vigyázatlan fiu összekarcolta. A tanító olyan dühre fakadt, hogy láttuk rajta: ma nem fog addig lecsillapodni, amíg egy vérfürdő ki nem elégíti bosszúszomját. Egészen friss botot vett a kezébe és követelte, hogy nevezzük meg a bűnöst. Hiszen mi szívesen megtettük volna, amit parancsolt, de fogalmunk sem

volt még arról sem, hogy egyáltalán kár történt, valószínűleg maga a tettes sem tudta. Erre Francis kijelentette, hogy végig fogja verni az egész osztályt. Az utolsó padon kezdte és megkezdődött a szokásos jaigatás és üvöltés, de a fiúk, akik már meg voltak edzve, bírták a gyalázatos megvesszőzést; mikor azonban előttem megállott, én semmi készséget sem mutattam, hogy elfogadjam a botbüntetést.

— Na mi az?! — kiáltott magán kívül. — Nem vagy még készen? Vetkőzz le, de nyomban! Majd véget vetek én ennek az alávaló szemérmetlen hazudozásnak!

— Én nem szoktam hazudni, tanító úr s nem tudok semmiről.

— Hallgass! Le a nadrágot!

— Nem én! Soha! — kiáltottam, magam is elcsodálkozva bátorságomon. Alig, hogy e szót kiejtettem, megragadott a galléromnál, fölemelt és odacsapott a padhoz, aztán a gyomromba rúgott, hogy majd elájultam, de azért újra fölemelt és hozzávágott a padhoz, hogy a hátgerincem majd kettétört. Azután jobbról-balról összepofozott. Amint valamennyire magamhoz tértem, minden erőmmel a kegyetlen tanító felé rúgtam és a cipőm szerencsésen a szemüvegét érte. Az üvegszilánkoktól csaknem megvakult. A rettentő fájdalomtól hátrahanyatlott, belebotlott egy padba, hanyattesett és a fejét beleverte a padlóba. Amint ezt észrevettem, fölugrottam és kezembe kerítve a botot, hosszan elnyúlt testét elkezdtem verni az eszméletlenségig, míg aztán mozdulatlansága, amellyel csapásaimat fogadta, tudatára nem ébresztett annak, hogy mit tettem. Nagyon meg voltam döbbenve, nem tudtam, mit csináljak. Az egyik társam indítványára becipeltük szobájába; a kis fiúk elkezdtek örülni sivalkodni. Mikor az ajtó bezárult mögöttem, halotti csönd támadt. A tanító leterítése az egész osztály színe előtt új helyzetet teremtett, mert ha egyszer sikeres volt az ellenállás, ki lesz olyan bolond, hogy eltüri szó nélkül a zsarnokságot? Az a gondolat is fölillant bennem, hogy a tanító meghalt. A szívem el-

kezdt dobogni s az egyik társam tervét, hogy szökjünk meg, nagy kedvem lett volna elfogadni. Előbb azonban elküldtem az egyik fiút kémszemlére, hogy Francis él-e még, vagy halott és nagy megnyugvással hallottam, hogy az arcát borogatja.

Mózes barátom és én nyomban elhagytuk az iskolát. Azzal az ürüggyel mentünk ki, hogy arcunkat le akarjuk mosni. Valójában átmásztunk a falon és aztán a magasra nőtt rozsvetésen át eszeveszetten rohantunk, mintha vadászekek üldöztek volna. Ez lett a vége Francis örületének és zsarnokságának. Mert a gyermek furcsa lény: ártatlan, mint az angyal; büszke, mint a fejedelem; bátor, mint egy hős; hiu, mint a páva; akaratos, mint a szamár; pajkos, mint a csikó és könnyen izgatható, mint egy kis lány. Sok mindent el lehet érni nála jószággal, jóakaratu igazságossággal, de a meg nem érdemelt kegyetlenség mindig felbőszíti.

Abban a szent hitben szöktünk meg, hogy a falon túl van a boldog élet. A madarak éneke, a kocsik zörgése, a forgalom árapálya, családi csoportok, nyájas tűzhelyek mind ama falakon kívül voltak és mi úgy rohantunk eléjük, mint az ártatlan kis bárányok.

Liverpoolban.

A szabadságot mindig valami mennyei csodának képzeltem el, amíg a menedékház lakója voltam. Most, hogy lélekzetvesztve rohantam az országúton, még mindig a menedékház ruhájában, étlen-szomjan: egyszerre világossá vált előttem, hogy szegény kis pajtásommal együtt kitaszítottak vagyunk és ez az érzés, meg az örökös félelem, hogy tisztességes emberekkel találkozunk, akik kérdőre vonhatnak bennünket, nagyon kellemetlen, sőt fájdalmas ajándékká tette rám nézve a szabadságot. Az első éjszaka egy elhagyott téглаégetőben húzódtunk meg. A hely éppenséggel nem volt kényelmes, a rémület és a lelkiismeret-furdalás egész éjszaka ébren tartott bennünket. Másnap reggel tovább lopóztunk, lehetőleg kerülve az emberek tekintetét. Végre a gyötrelmes éhség mégis rákényszerített, hogy valami emberi tanyát keressünk föl. Egy kis házikó előtt állottunk meg, az ajtóban jóképű öreg asszony szorgalmasan mosott, főkötője szinte ragyogott a tisztaságtól. Oda álltunk az asszony elé és kértünk tőle egy darab kenyeret. Ő fölhajolt a teknőről, résztvevő pillantással mért végig bennünket és így szólt:

— Úgy látszik, nem vagytok jól, gyerekek. Nem erről a tájékról valók vagytok?

— Nem, asszonyom, St.-Asaph-ból valók vagyunk.

— Ja, ja, a menedékházból?

— Onnan, asszonyom.

Barátságosan behívott a szobájába, kinyitotta a szekrényt, lekarított mindegyikünknek egy-egy vastag karéj kenyeret, bekente vajjal és lekvárral, aztán két kanna tejet állított elénk és biztatott, hogy lássunk hozzá. Miután egy kissé magunkhoz tértünk, elhatároztuk, hogy Denbigh felé vesszük útunkat. Neki eredtünk a gyaloglásnak; az éjszakát egy szőnyeg alatt töltöttük. Harmadnap már ott voltunk a városban. A piactéren túl Mózes vette át a kalauzólást s hirtelen a pékbolt melletti piszkos házba nyitott be. Alig hogy egypár lépcsőt fölfelé másztunk, egy asszony előtt állottunk, aki pajtásom láttára fölemelte a kezét és szenvedélyes, kitörő örömmel fölkiáltott:

— Az Isten áldja meg a kicsikéket! Milyen fáradtaknak látszanak! Gyertek be drágáim, gyertek mind a ketten.

Az asszony viharos csókkal árasztotta el Mózes, anyai keblére szorította, a hátát megveregette, ujjával megborzolta a haját, azt sem tudtam, hogy sír-e vagy nevet, annyira föl volt indulva. Csak most láttam, mit jelent az anya a gyermekének. Azután valósággal elárasztott bennünket vendégszeretetével, a sapkát levette fejünkről, még a széket is megtörölte, amelyre ültetett, kikérdezett minden apróságról, végre megterítette az asztalt, lekváros kenyeret készített, egy tálat tele vajjal, forró teát és csak azután ért rá megcsodálni a fiacskáját. Majd engem is kikérdezett és a tüzetes tájékozódás közben kiderült, hogy ismeri a családomat. Másnap meglátogattam nagyapámat, anyai ágon. Az öreg hanyagul és közömbösen kérdezte, hogy ki vagyok és mit akarok? A pöfékelést egy pillanatra sem hagyta abba s amikor végeztem, az ajtó felé mutatva így szólt: „Szép, szép, mehetsz vissza, amerre jöttél. Nem tehetek semmit érted.“

Azóta bizonyára millió dolog történt velem, de ezt a jelenetet nem felejtettem el. Délután már ismét Mózes anyjának a házában voltam. Sem Mózes nagybátyám, sem Tamás nagybátyám nem voltak hajlandók jövőmről gondoskodni.

Egy ideig nagynéném házában éltem, de sok szeretetben itt sem volt részem. A st.-asaph-i napok tértek vissza, csak más változatban. Mary néni áldott jó asszony volt a maga gyermekeihez, de engem nem szeretett. Talán ha csak valamivel több jóságot tanusít irántam, akkor egész életemben ott maradok a kis walesi zúgban. Egy hónapi időzés után elküldtek engem és Mary néni legkisebb fiát Brynfordba. A második osztályba irattak, szorgalmasan tanultam az algebrát, a geometriát, a latint és a nyelvtant. Tanítónak szép könyvtára volt csupa komoly művekből és én ezeknek a könyveknek kitűnő hasznát vettem. Ebben az iskolában nem kötöttem barátságot egy társammal sem, a fiúk neveletlenek, durvák és — ami engem legjobban bántott — nagyon vallástalanok voltak. A tanítóm, aki egyuttal nagybátyám is volt, eleinte sok jóindulatot és türelmet mutatott irántam, később azonban egyre követelőbb, gúnyolódóbb és gorombább lett hozzám. Minthogy neki köszöntem otthonomat, nem volt módomban durvaságait visszautasítani. Nem alázta meg magát soha azzal, hogy kezet emelt volna rám, de válogatott szóbeli sértései jobban fájtak minden ütlegnél. Úgy látszik, az volt a szándéka ezzel a viselkedésével, hogy megszabaduljon tőlem. Örökösen hülyének, született ökörnek, javíthatatlan marhának, hájfejiének nevezett és akárhányszor kijelentette, hogy már nem is reménykedik abban, hogy valaha embert fog belőlem nevelni. Az örökös megszégyenítés csakugyan súlyos hatással volt értelmi képességeimre. Megátalkodott némaságomban már én is a korlátozottságot és a rosszindulatu butaságot kezdtem fölfedezni. Végreszenvedésem elviselhetetlenné lett és gyakran voltam azon a ponton, hogy nyíltan föllázadok a zsarnokság ellen. Kilenc hónapi tanítás után elküldöttek az iskolából és Mary néni ismét

a házába vett. Zúgolódás nélkül végeztem a legnehezebb házi munkát, a legcsekélyebb szeretetreméltóságért végtelenül há-lás tudtam lenni, csakhogy erre a nemes érzésre mind keve-sebb lett az alkalmam. Nagynéném annyszor ismételte, hogy a házá-tól meg kell válnom, hogy végre magam is örömmel rá-szántam magamat erre a jelentős lépésre. Míg nagynéném ju-hait őriztem, a szabadság ez édes óráiban merész kalandokat álmodtam át egy fényes és korlátatlan jövőndőről. Végre egy másik nagynéném, aki állandóan Liverpoolban lakott, meg-látogatott bennünket a kis walesi fészekben és ezzel mélyreható változást idézett föl életemben. A nagynéni hajlandónak mu-tatkozott arra, hogy magával visz és az ura, akit későbbben Tom bácsi néven ismertem meg, valahol állást szerez nekem egy előkelő liverpooli biztosító intézetnél. Mary nénit nem volt ne-héz rábeszélni, hogy engem házából elbocsásson.

És amikor elérkezett a válás ideje, a legellentétesebb ér-zések küzdöttek egymással lelkemben. A könnyek egész ára-datját ontottam ki, amikor búcsút vettem attól a helytől, ahol senki egy könnyet nem ontott értem. És mégis az ismerős he-lyek, a mezők, az erdők, a rétek látása szinte marcangoló fáj-dalommal kísértett — a maradásra. Mikor a kis postagőzös Liverpool felé vitt bennünket és Wales partjai eltűnedezték szemünk elől, a végtelen és haragos tenger és a hűvös ég lá-tása olyan jól illett azokhoz a mélabús gondolatokhoz, ame-lyek urrá váltak lelkemen. Magamban ezt mondtam: soha eddig élő embernek bánatot nem okoztam és mégis, ha gyöke-ret akarok verni egy rögben, az egész mindenség összeeskü-szik, hogy kitépjen belőle és mint egy csavargót, a messze-ségbe űzzön. Az inség oly rettentő teherrel nehezedett rám, hogy siket lettem és vak; nem volt semmim a világon, nem volt jogom annyi helyre, amelyen sírom elérhetne. Valahány-szor későbbi években Anglia partjaitól búcsút vettem, mindig visszatért emlékembe ama napnak szörnyű lelki levertsége.

Amint kissé mégis megnyugodva körülnéztem, oda

voltam a bámulattól a sok vitorlás és gőzös láttára. A horizon fekete füstfellegek jelentek meg, amelyekből lassankint hatalmas város bontakozott ki. Egyre világosabban tudtam megkülönböztetni a házakat, az égbenyuló kéményeket, tornyokat, falakat és a hajóárbócok rengeteg erdejét. Parasztos eszem nem birta fölfogni a látvány jelentőségét. Még azt sem tudtam, hogy Liverpool-e a város, amit látok. Egy óriási hullámtörő mellett ment el a hajónk, aztán beveztünk egy széles folyó torkolatába. Amerre láttam, mindenfelé házak és kertek húzódtak el végtelen vonalban, amely a tenger messzeségébe olvadt bele. Még mielőtt új benyomásaimnak urává lehettem volna, nagynéném a vállamra ütött és intett, hogy kövessem a partra. Én gépiesen engedelmeskedtem, kibotorkáltam az ingadozó kikötőhídra, azután egy vashídon át olyan óriási tömegbe jutottam, hogy az aggodalomtól és csodálkozástól elállt a lélekzetem. Kocsiba ültünk és hosszú utcákon át, amelyek a forgalom zajától visszhangzottak, egyre tovább hajtattunk. A nyugtalan, heves, viharos förgeteg oly erővel hatott rám, hogy elnyomott bennem minden szellemi éberséget, míg végre egyebet sem éreztem, csak a magam elenyésző csekélységét e roppant Babylonban. És ez az érzés a magam gyámoltalanságával és gyöngegségével nagyon fájdalmas volt. Annál jobban esett aztán, amikor kocsink megállott egy ház előtt és csupa kedves és barátságos arc fogadott bennünket. Estére már elenyészett bennem a bizonytalanság zaklató érzése, sőt némi büszkeséggel töltött el az a tudat, hogy nemsokára én is e rengeteg hadseregnek egyik katonája leszek, amely zajával Liverpool városát megtölti. A nagynéni, aki elkísért bennünket Walesből, egy aranyat nyomott a markomba, egy pillanatig ünnepiesen és némán állott mellettem, aztán intett, hogy legyek jó fiu és igyekezzem mennél előbb meggazdagodni. Soha többé életemben Mary nénit nem láttam.

Tom bácsi házában a rokonok egész társasága várt bennünket. Maga Tom közép nagyságu, jól táplált, pirosképű fickó

Liverpoolban

volt, mindig jókedvű, mindig teleszáju, sokat beszélt és nagy hangon, de nem lehetett nem szeretni. Annyit lármázott, hogy az ő hangos zajától egészen elfelejtettem Liverpool lármáját. A bácsi egy időben szinte szédületes gyorsasággal emelkedett pályáján, de aztán könnyelműsége és örökös jókedve megállította, sőt közel vitte a hanyatláshoz. Mire én megismerkedtem vele, már egészen jelentéktelen állásban volt.

Az első napokban Liverpool utcáin csavarogtam. A nagybátyám fia, Teddy Morris volt a vezetőm. Nemsokára azonban rákerült a sor arra, hogy bemutassanak befolyásos pártfogómnak, Mr. Winternek, aki nekem állást fog szerezni. Winter úr szinte túlzott szeretetreméltósággal fogadott bennünket, igen behatóan tudakozódott a drága Mrs. Morris és bájos gyermekei egészségéről és amikor végre rám került a sor, egészen neki-pirultam, olyan büszke lettem a bókokra, amelyekkel elhalmozott. Nemsokára megjelent Winterné asszony is, egy szintén fölötté udvarias hölgy s miután férjét üdvözölte, minket is bemutatott nekik. Az idegenek jelenléte a férjet és feleséget nem gátolta az örökös enyelgésben. Állandóan babámnak, anyalomnak, cicámnak szólították egymást, de Tom bácsinak tetszett a dolog. Walesben az ilyesmi nem szokás. Amikor föl-emelkedtünk, hogy elbúcsúzzunk, Mr. Winter megkérte nagybátyámat, hogy másnap reggel pont kilenckor ismét jelenjünk meg. Végtelenül boldog lesz, ha addig valami kellemest tud meg az én részemre. Hazamenet Tom nem győzte magasztalni ezt a „született gentlemant“, ezt a „valóban nemes lelket“, ezt a „pompás, aranyos fickót“ és nekem is gratulált, azt mondta, hogy kész ember vagyok. Én ujjongva a dicső reményen, teljes lélekkel csatlakoztam a nagybácsi rajongásához és azt a véleményemet fejeztem ki, hogy Mrs. Winter valóságos angyal, noha szívem mélyén egy kissé lenéztem ízléstelen nyalakodása miatt.

Hússzor tettük meg ezt az utat Tom bácsi és én Winterék házába. Ezek a látogatások hetven shillingjébe kerültek.

Ez neki nagy veszteség volt, amit nem tudott pótolni. Mindig a legválasztékosabb udvariassággal fogadtak bennünket, mindig megismétlődött turbékolásuk és enyeltésük is, de ránk nézve napról-napra kínosabb lett a látogatás; a huszonegyedik után Tom bácsi nem tudott uralkodni magán és haragosan kitört:

— Vigye az ördög! Most már elég lesz a figurákból, Winter! Utálatos hazudozó vagy, tudod? Nem szégyelled magadat, egy tisztességes embert örökké bolonddá tartani? Átkozott vén tettető, te álszenteskedő gazfickó! Elég volt az örökös vigyorgásból, mindjárt megfulladok, ha egy percig itt maradok. Gyere fiam, nincs nekünk itt semmi dolgunk, semmi közünk ezzel a gaz, piszkos fickóval!

Mindig el voltam készülve erre a kitérésre, de most mégis megrémített vad hevesiséggel. Ez is megerősített abban, hogy nagybátyám tisztességes, becsületes, jóra való ember volt. Az egész úton folyton dűnnyögött a pimasz hazug miatt, végre hozzám fordult vigasztaló szavával:

— Soh'se bánd, fiam, majd elboldogulunk mi e csöcselék nélkül is.

Amikor hazaértünk, a néni félrehívott és elkérte tőlem az aranyat, azzal a megokolással, hogy a nagybácsi sok időt vesztegetett rám, le is van verve csalódása miatt és azért jól fog esni neki egy-két jó ebéd. Hétfőn reggel elkérte új ruhámat és elvitte a zálogházba, egy hét múlva ugyanoda került a felöltőm is. Most már láttam, hogy a család nagy inségben van és ez a megismerés jó eszköz volt arra, hogy élesebbé tegye meggon-dolásomat.

Ettől kezdve egészen más szándékkal róttam végig az utcákat, mindenhol kerestem a hirdetést: „Tanuló fölvetetik.” Számtalan helyen fölajánlottam szolgálatomat, de sehol sem juthattam munkához. Végre egy divatáru-üzletben heti 5 shilling bérért alkalmazást kaptam. Reggel 7-től este 9-ig voltam elfoglalva, söpörtem, lámpát tisztogattam, ablakot töröltem és

így tovább. Minthogy a bolt meglehetősen messze volt lakásunktól, 6 óra előtt föl kellett kelnem. Olyankor a bácsi már fönn volt, maga főzte meg a reggelijét és bőségesen juttatott nekem is. Még mindig rendületlen bizodalommal tekintett jövőmbre. Azzal biztatott, hogy át fogok vergődni a nagy nehézségeken. A kezdet kemény, de jönnek majd jobb idők is és ilyenkor elősorolt egy egész csomó esetet, liverpooli embereket, akik alul kezdték és mesés gazdagságra tettek szert. Reggel fél 7 órakor elhagytam a házat, zsebemben egy darab vajaskenyérrel és hideg hússal és ez volt a táplálékom este 9-ig. Ezren és ezren jártak velem együtt ugyanilyen helyzetben Liverpool utcáin a dolguk után, ragyogva, vidáman és egy óramű szabályosságával. Meg voltak elégedve a foglalkozásukkal és valami ilyenfélét én is éreztem, noha mindig közel állt hozzám a sírás, ha a nehéz táblákra gondoltam, melyeket az ajtóról le kellett vennem és este megint rázárnom. Délelőtt úgyszólván sohasem láttam napot.

A házak mind oly sötétek voltak, a levegőben vastagon szállt a korom, de nem sokat ügyeltünk rá. Este fél 10 felé haza bandukoltam. A hátam fájt, ki voltam éhezve és a vacsora nem igen volt alkalmas arra, hogy fölfrissítse életkedvemet. Fél 11-kor már ágyban feküdtem, összetörve a kimerültségtől. Két hónap alatt a nehéz fatábla emelése annyira tönkretett, hogy egy hétig ágyban kellett feküdnöm, közben a boltos egy erősebb fickót alkalmazott az én helyemre. Egy hónapig megint állás nélkül voltam; munkát kellett keresnem. Közben a család anyagi helyzete kétségbeejtővé lett, csaknem valamennyi ruhám a zálogházban volt már és ezzel aztán még jobban megromlottak chanceaim, mert nem tudtam tisztességesen megjelenni sem.

A szükség mind messzebb űzött, ki a dockokig. Itt találkoztam először a merész matrózokkal. Csinos ruhájuk, önérzetes viseletük fölkeltette csodálkozásomat. Mindezideig valami alsóbbrendű dolognak tartottam a hajós mesterséget: most, hogy közelelől láttam őket, olyan romantikusnak tűnt föl nekem

az egész. És milyen gyönyörű hajók! Micsoda titokzatos légkör jött el velük ama távoli földrészekből, amelyeket megjártak, a fűszeres Indiából, a déli tenger szigeteiről! Nagyon megtetszett a kereskedelmi forgalom eleven áradatja, élvezettel szemléltem az árúk berakodását, ezt az egész óriási apparátust. Különösen megragadott a hajók fölirata, amely elárulta, hogy egy-egy ilyen óriás hova készül. Ezer kérdés ostromolta szegény agyvelőmet és mindig akadt közelemben néhány liverpooli siheder, aki szívesen adott fölvilágosítást. Figyelmeztettek a szigorú, zsarnoki tekintetű hajóskapitányokra, akiknek parancsaival szemben a tengeren nincs ellentmondás, mutatták a harsányhangú és energikus arcú tiszteket, akiknek az a kötelességük, hogy ügyeljenek előljáróik parancsainak pontos teljesítésére.

Azután mutatták a gyapjuinges legényeket, akiknek fülbevaló volt a fülükben és akik olyan nagyszerű ügyességgel tudtak köpködni. Ezek voltak a matrózok és én minden egyes tengerészben az erő, a merészség és a dac kifejezését láttam megszemélyesítve. Sok mindent tanultam a liverpooli fiúktól, praktikus dolgokat, amelyeknek csakhamar hasznukat vettem. Mikor aztán egy napon megint állást keresve kóboroltam, egy mészárszék fölött olvastam a hirdetést: „Tanuló kerestetik.“ Rögtön ajánlkoztam, a tulajdonos föl is vett és bemutatott a segédjének. De ez egy kellemetlen és veszekedő természetű ember volt, akinek megalégedését sehogy sem tudtam megérdemelni.

Szívesen türtem azonban mindent, mert a mészáros üzlete alkalmat szolgáltatott rá, hogy megismerkedjem közelebbről a hajón való élettel. A munkám ugyanis abban állott, hogy nagy kosarakban naponta új huskészletet vittem a dockban időző hajókra. És ez a merő véletlenség döntő befolyással lett életem későbbi irányára. A Windermere nevű teherhajóra küldtek egy napon egy kosár hussal és azzal a megjegyzéssel, hogy a számlát adjam át David Hardinge kapitánynak. Mialatt

ez átvizsgálta a számlát, én csodálattal szemléltem kabinja dús berendezését s míg így vizsgáldtam, éreztem, hogy engem is megfigyelnek.

— Úgy látszik, — szólt a kapitány mély hangon, — hogy a kabinom tetszik neked. Jó volna benne lakni, mi?

— Óh uram... — dadogtam én zavaromban.

— No, úgy értem, hogy eljönnél-e velünk?

— De hiszen én nem értek a hajószolgálathoz semmit, kapitány uram.

— Azt hamar meg fogod tanulni, amire szükséged lesz. Aztán később esetleg belőled is kapitány lesz egy ilyen szép hajón. Mindannyian alul kezdtük. Nos, eljönnél-e velem, mint kabinszolga? Két dollárt adok havonként és a fölszerelést. Három nap múlva indulunk New-Orleansba, a szabadok honába, a vitézek országába.

— Ha a kapitány úr használhat, én megyek szívesen.

— Rendben van, — kiáltott, — steward!

Amint a steward megjelent, mindjárt kiadta neki a szükséges utasításokat. Mialatt ők beszélgettek, egy kissé átgon-doltam, milyen nagy lépésre vállalkoztam és most már nincs is hatalmamban, hogy meg nem történtté tegyem, még ha akar-nám is. A mészáros hamarosan elbocsátott szolgálatából. Amikor hazamenet a nagy változásra gondoltam, öröm és meg-bánás küzdött bennem egymással. Az öreg bácsi egészen oda-volt a meglepődéstől, amikor megtudta az ujságot. Gyanuba fogta a feleségét, hogy ő az oka az elhatározásomnak. Őszintén sajnálkozott rajtam és fájó szívvel vett tőlem búcsút. Most már a nagynéni is igyekezett lebeszélni szándékomról, de aztán eszembe jutott mostan való helyzetem egész nyomorusága, rabszolgai függésem a rokonoktól, akik maguk sem tudnak megélni, a családi viszálykodások, koldus gunyám és belső el-határozottsággal így szóltam:

— Hagyd abba, bátyám, én elmegyek. Liverpoolban nincs boldogulás számomra.

Sebestyén Károly

Végre az öreg beleegyezett, de tartozom emlékének az-
zal, hogy kijelentsem: ha nem élt volna olyan nyomasztó sze-
génységben, sohasem engedett volna el. Harmadnap a Winder-
mere elhagyta a dockokat, nemsokára egy ladik a földélzetre
vitte a legénységet, a vitorlákat lebocsátották, hajónk a szél
irányába igazodott és amikor orra a tenger felé irányult, a mat-
rózok egyszeribe taktusban kórust énekelve kibocsátották a
nyílt vizekre.

A nyílt tengeren.

A mint a Windermere kihajózott a nyílt tengerre és a víz árjával emelkedett és süllyedt, csodálatos űrt és szédülést éreztem fejemben, mintha egy roppant kör középpontjában állanék, amely körül a tenger, az ég és a hajó szédületes sebességgel forog. Három napig eszméletlenül feküdtem, de a negyedik nap reggelén a födélzet tisztogatása közben nagy hirtelenséggel térítettek eszméltre: egy rekedt hang hatott el hozzám, amelynek tulajdonosa heves fölindulásban lehetett:

— Gyere csak ki, te fiatal britt csikó — na mi lesz!? Állj a lábadra és gyere ki a födélzetre, vagy lejövök érted és megnyúzzom eleven tetemedet.

Ez a hang elég lett volna arra, hogy holtakat riasszon föl. A félelem kiűzött belőlem minden rosszullétet, fölugrottam és a födélzetre siettem. Minden idegem reszketett és amikor az első pillantást vetettem a mozgalmas tengerre és az ingadozó hajóra, érzékeim fölmondták a szolgálatot. De az erős, átható fuvallat fölűdített és magamhoz térített, ha nem is olyan mértékben, mint a haragos férfit, aki fenyegető pillantással lépett hozzám és rám rivallt:

— Fogd a söprűt te zöld fickó, fogj hozzá, azt mondom és söpörj te disznó, söpörj, míg a víz csurog rólad. Föl a födélzetre, te piszok, te sápadtképű citromfaló.

Lopva rápillantottam haragra lobbant arcára, hadd lássam ezt a férfiút, aki ilyen esztelen dühbe dolgozta bele magát. Olyan fajta lény volt, amilyennek létéről azelőtt még álmomban sem volt fogalmam. Amikor látta, hogy huzavona és ellentmondás nélkül hozzáfogok a munkához, akkor egy másik ifjút támadott meg és összeszorított ajakkal gúnyosan rivallt rá:

— Na, kis Harrym, kis drágám, úgy látom, megint szeretnéd, hogy a csizmám orra közelebbi ismeretségbe lépjen féldaladdal, mi?

— Nem, világért sem, — kiáltott a fiu.

— Hisz ez nagyon szép tőled, te kis kedves. Csak elő azzal a söprűvel és ne takaríts olyan gyöngédeden, mint egy aggszűz a szobácskáját. Értetted?

— Értettem, felügyelő úr.

Nelson úr fölemelkedett, haragos mosollyal nézte a matrózok sorát, akik lélekzetvesztett sietséggel súrolták a födélzetet, föl-alá járkált közöttük, mialatt valóságos sortüzet adott istentelen káromkodásaiból. Ha rekedt szitkai között a tenger mormolását és a szél mély sóhaját hallottam, lelkem mélyén csodálkoztam, hogy a mindenható oly sokáig türelmesen hallgatja. Egészen belemelegedtem a súrolásba, de gondolataim messze jártak munkámtól. Hiába igyekeztem e földi lét zavart értelmetlenségén úrrá válni, nem tudtam fölfogni, hogy míg a szárazföldön élő emberek irtóznak attól, hogy Isten nevét hiába szólítsák, ezek itt, akiket mindennemű veszedelem és csoda környékhez, ily vakmerően és szabadon merik dacukat az ég és a pokol szemébe vágni. De egy lélek nem volt a födélzeten, akivel e gondolatokat közölhettem volna és ekkor támadt az a szokásom, hogy magammal bocsátkoztam beszélgetésbe.

Csakhamar tudtomra adták, hogy Nelson matrózörmeister őrcsapatához vagyok beosztva és hogy kabinom közös Harryé-

val. Mikor az őrséget fölváltották, Harryval szóba bocsátkoztam. Ő már tett egy utat a Windermere-n és bár ennél fogva megvetett engem, aki egészen ujonc voltam, mégis leereszkedett hozzám, valószínűleg azért, mert olyan tisztelettel hajoltam meg tapasztalata és föllépése előtt. Kegyesen megígérte, hogy ki fog tanítani, miképpen kerülhetem ki a büntetést, amellyel a matrózmesterek a nehézkes ujoncokat ugyancsak gyorsan meg szokták kínozni. Amikor hallotta, hogy én voltaképpen csak mint kabinszolga nyertem alkalmazást a hajón, jóízűt nevetett. Fölvilágosított, hogy ez régi fogás; az utolsó útjukon is két ilyen fiú volt a fedélzeten, akiket így fogadtak föl s amikor nyílt tengerre értek, akkor egyetlen intésre Nelson rájuk támadt és kikergette őket a fedélzetre. Mire New-Orleansba értek, alaposan kitanította őket. Az első alkalommal aztán megszöktek, a ruháskájukat és a holmijukat mind itthagyták.

— Nyisd ki a szemedet és mindig tartsd is nyitva, azt mondom én, — így oktatott. — Csak Nelsonra tekints, ahhoz tartsd magadat. Ez az ember bizony nincs selyemből. Ha egyszer a körmébe kerülsz, meleggé teszi az neked a poklot. Első sípszavára ugorj a födélzetre, minthogyha skorpió csípett volna meg és sohse felejtsd el, hogy őrmester úrnak szólítsd. És akármilyen dolgod van, csak gyorsan, minden meggondolás nélkül, mert Nelson elég komisz legény, de hogyha egyszer a főmatrózmester kezébe kerülsz, akkor visszakívánod őt. Nelson legalább ordít egyet, mielőtt ütne, de Waters üt, mielőtt szólna.

Én megkérdeztem új barátomtól, hogy vajjon vele is oly durván bántak-e el, de hát ő nem volt olyan tapasztalatlan, mint én, az atyja szerződtette el a hajóra és a szerződésben minden világosan ki volt kötve. Ő érte a kapitány felelősséggel tartozik, ha ismét a kikötőbe ér, én utánam a kutya se kérdészködik.

Eleinte tengerész-nyelvét egyáltalán nem értettem, de hidegvére és durvasága, fensőbbiséges mosolya és teljes érzéketlensége bámulatra készítetett. Igazi fiatal matróz volt, szeme

szikrázott, rózsás-barna képe erőtől és egészségtől duzzadt. Egy tulajdonságán kívül akármelyik fejedelem büszkén vallhatta volna fiának. Azt hiszem, a sátánnak volt a hatalmában. Istentelensége, gyalázatos durvasága messze eltaszította tőlem, úgy éreztem, mintha valami vitéz fiatal vadember volna, akinek nemzetsége nekem idegen és érthetetlen a nyelve. Nem kívántam példáját követni és mégis csodálnom kellett, mert tengertjárt fiu volt, megfordult Amerikában, ismerte a tengeri élet veszedelmeit és szenvedéseit és nem imponált neki semmi.

Long Hart, a szakács, szintén hősnek tünt föl szememben. Hat lábnál magasabb volt, sáfránysárga ráncos képe idegen napokról, hajútakról és kalandos élményekről regélt. Az aranyfülbevalóját bizonyosan elhalt feleségeitől örökölte. Vékony fekete nadrágja volt, sötétkék gyapju zekéje, a fején hímezett kék sapka. Ő nem beszélt a hajósok nyelvén, hanem dagályos néptanító nyelven csevegett. Úgy látszik, hogy az én járatlanságom és ártatlanságom megtetszett neki. Már a második este följárlotta hajlékát és ha eleséért beállítottam hozzá, a kőkemény kétszersült helyett finom fehér kenyeret dugdosott a zsebembe, szalonnát és vagdalt húst adott. Őrállás közben gyakran beszélt kaliforniai, nyugatafrikai és más útjairól. Hallottam szerencsétlenekről, akiket elzártak a hajó mélyébe, vagy meztelenül kerékhez kötöttek és a legirtózatossabb gyalázatosságokat követték el velük, olyanokról, akiket az árbochoz kötöttek ki, hogy a nap izzó hevében ragyogóra tisztítsák a hajó réz-alkatrészeit. Szinte hálásan sóhajtottam föl, hogy a kapitányok manapság mégsem oly kegyetlenek, mint húsz esztendővel ezelőtt. Leereszkedése és jósága egy olyan semmivel szemben, amilyen én voltam, föltétlen hívévé tett, ő pedig egészen oltalmába fogadott és sok tekintetben nagy hasznomra volt.

A hajó legénysége többnyire irekből, hollandusokból, egy-két angolból és amerikaiból állott. Csupa elvadult fickó, akik féktelen természetének kitűnően megfelelt a durva tengerész-

élet. Mindannyian abban a különös nézetben voltak, hogy a tengerészet sokkal előkelőbb foglalkozás, mint bármelyik szárazföldi és ezt hatalmas nagyzsolással és túlzással ki is nyilvánították minden illő és kevésbé illő alkalommal. Egyike amaz okoknak, amiért annyival előkelőbbnek tartották magukat, bizonyára az a tudat volt, hogy önként választottak oly hivatást, amely veszedelmesebb, mint bármely szárazföldi foglalkozás. A kikötőben a leányok imádták őket, mindenhol előjogaik voltak arra, hogy lármázzanak, káromkodjanak, veszekedjenek és ez boldoggá és büszkévé tette valamennyit. De ki is tudott volna annyira szívből szitkozódni, mint ezek a legények? Legföljebb a dockmunkások voltak képesek az igazi tengerészmodort és járást valamennyire utánozni, a többi „szárazföldi patkány” templomba jár, fél a rendőrtől, nem csinál egy-egy görbe estét, keztyűt hord és visszariad a becsületes munkától. Ha egy ilyen parti rák a hatalmukba került, érezhette megvételüket. Óriási vígságos riadalom tört ki, ha tengeri betegségbe esett, elárasztották szitokkal és utálattal. Ha az ember a rab-szolgaélethez gondol, amit az ilyen ujonc elviselni kénytelen, akkor nem tudja sajnálni többé az amerikai telepítvényes rab-szolgáit.

A Windermere nem volt elsőrangú hajó, de eléggé csinos és teljesítő képes volt és azért tisztjei abban látták büszkeségüket, hogy a fegyelmet az igazi elsőrangú hajó magaslatára emeljék. Mennyiben sikerült ez nekik, azt nem tudom megítélni, de azt láttam, hogy a matrózörrmesterek ebben a törekvésben okot találtak arra, hogy az alájuk rendelt rabokat átkozzák, meggyalázzák és félholtra verjék. A kapitány nagyon is magasan áll arra, hogy ilyen csekélységekbe beavatkozzék, sőt néha maga ad útmutatást, amelynek buzgó követéséért hálát ad a matrózok mesterének. Látni alig láttam, hangját is alig hallottam, legföljebb ha erős szél tört ki és ilyenkor ez a hang metszőbb volt a szélnél.

A legtöbb matróz az amerikai hajón való szolgálatot

mégis jobban szereti, mint az angol hajót. Harry, Long Hart és mások nyilatkozataiból eleget hallottam, hogy a fehér kenyér, a gyümölcs-gombóc és a pácolt hús, amellyel a yankeek táplálják a hajólegénységet, sokkal különb, mint a brittek penészes kétszersültje, lóhúsa és citromleve. „A yankee hajót szeretem, — mondta az egyik — nem az ilyen ronda angol bárkát. Még a legkomiszabb yankee schooner fődélzetén sem kell egy valamirevaló matróznak a felügyelőtől reszketnie. Aki megteszi a kötelességét, nem fél az ördögtől sem. Itt van ez a Waters — jól begyakorolt matróznak a hajaszálát sem görbítheti meg. De persze az ilyen átkozott szárazföldi patkány megérdemli, hogy néha rajta üssön. Az ilyen, akinek a kezében a súrolókefe is rosszul áll. A hollandusok meg a svédek rondították el a mi finom hajóinkat. Csak nem kívánhatod, hogy az őrmester egy olyan viharból, amely a főárbocot csaknem darabokra szaggatja, nyugodtan nézze, míg a piszkos hollandus megérti a vezényszót azon a nyelven, amelyből egy szót se tud? Hát ha egyszer nem tudja a fejébe venni, hát megkapja a fejére.”

Gyakran hallottam ilyen védőbeszégeket az amerikai hajók mellett, de gyakorlatlan voltam mellett is észrevettem, hogy ezek a kitünően iskolázott matrózok nagyon ügyeltek rá, hogy lehetőleg kíméljék magukat. És ha valaki később, amikor már a szárazföldön biztosságban voltam, megkérdezte volna, hogy mit tartok felőlük, akkor kénytelen lettem volna azt válaszolni, hogy a szájukkal sokkal többet dolgoznak, mint a kezükkel.

A katonásdi játék akárhányszor még nekem is föltűnt. Igaz, hogy ilyenkor Waters baromi kegyetlenséggel kezelte a sós kötelet és addig verte és rúgta őket, amíg a csapkodó ütések és véráztatta arcok láttára rosszul lettem, de aztán a következő pár napon meg is mutatkozott a hatás. Sebesebben fogtak munkához és pontosabban teljesítették a parancsot.

Öt nappal azután, hogy Liverpoolt elhagytuk, a hajó mé-

lyéből három utas verődött föl, akik nem fizettek vitelbért. Két ír fiú, 14—15 éves és egy lerongyollott, összeaszott öreg ember, akit az éhség, a tengeri betegség és az összegörnyedve való fekvés félig megfosztott öntudatától. Rögtön a kapitány elé vezették őket, de ez megvetőleg elbocsátotta őket, mint akik nem méltók arra, hogy egy pillantást vessen rájuk. Helyette Nelson fogadta őket védelmébe, csizmájával a hajó orrától faráig kergette végig, hogy egy kissé észre térjenek. Élesen és hosszan hangzott az ifjak sikoltozása, de amikor egy kis falatért könyörgött a kisebbik, akkor ravasz vigyorgásából észre lehetett venni, hogy csak kevés rugás érte. Harry azt a nézetét nyilvánította, hogy liverpooli patkány, aki viharos életét bizonyosan a fegyházban fogja befejezni. A két fickó jelenléte rámnézve valóságos jótétemény volt; ők fogták föl a nekem szánt verés és bántalmazás nagy részét. De ezek nem sokat törődtek sem a veréssel, sem a megalázással. A kisebbik, Paddy, ha Nelson csak fölemelte a kezét, olyan ordításba tört ki, hogy izgalomba ejtette az egész hajót. Az idősebbik is igyekezett egy-egy fordulattal és ugrással menekülni, de Nelson addig fáradozott, míg csel segítségével elfogta és ilyenkor az ír fiú szívettpő ordítózásba tört ki.

Nemsokára rájöttem, hogy Nelsonnak is megvannak a maga tehetségei. Bár soha életemben színházban nem voltam, és eleinte nem tudtam fölfogni, mi lehet a célja annak, hogy egy ember annyiféle pózt ölt magára, mégis vaknak kellett volna lennem, hogy meg ne lássam, hogy Nelson a hajón mindenkiel szemben másképpen viselkedik. Másképpen a kapitánnyal, a kollégákkal és megint százféleképpen a matrózokkal szemben. Hardinge kapitány előtt maga volt az alázat, Watters iránt tisztelő bizalmasságot mutatott, mennél mélyebbre szállt alá az érintkezésben, annál magasabbra emelkedett önérzete, velem szemben a megszemélyesített gőg, a nemfizető utasokkal szemben a pokol kuttyája volt. Ha Harryval beszélt, mindig kicsillant iróniája, a legénység lázadó elemeit mint

boxolómester ejtette kellemetlen csodálatba. De minden szerep mögött ott állt az igazi Nelson, a dühöngő vadállat, amely minden pillanatban kész volt véres erőszakra.

Amíg a biscayai öbölben járt hajónk, nem bántott a rossz idő, mérsékelt erő szél vitt bennünket előre, amelyet csak egy-két rövid roham szakított meg. Lassan-lassan beleszoktam a dologba, eltűrtem a tenger árapályát, a hajó ingadozását és táncolását. Azok a súlyos viharok, amelyekről Harry és különösen Long Hart olyan sokat beszéltek, egyelőre nem jelentkeztek. Már-már kételkedni kezdtem, hogy a tenger csakugyan felöltheti-e félelmetes ábrázatát. Napkeltétől napnyugtáig az árboc hegye mindig a szabályosan visszatérő görbéket és íveket rajzolta bele a világos égbe. Egyszerre azonban eltűnt a ragyogó kékség a fenyegetőn gomolygó fellegek mögött, amelyek szinte örületes gyorsasággal váltak mélységesen feketévé és a suttogó hang az árbocok és vitorlák között éles sipolássá fajult. A tenger megváltoztatta gépiesen nyugodt mozgását, nehézkesen hömpölyögve áradt felénk és hirtelen magas hullámokba tornyosult föl, amelyek fehér tarajukkal megrémítettek. Mire körülnéztem, az egész látóhatár be volt borúlva, egy árnyék röppent el a tengeren, amitől egészen elfeketedett és láttam, hogy a fehérhabos fejek mintegy diadalmasan és gúnyosan mosolyogva hogy hömpölyögnek a hullámok hátán hajónk felé. Az őrséget talpra szólították és szemlét tartottak fölötte. A kapitány és segédei viharra készülten jelentek meg és amikor a fergeteg elkezdte hangos üvöltését és a fedélzet mélyen oldalt hajolt, a kapitány türelmetlenül rázta a fejét s fölkiáltott: „Le a vitorlákkal! Föl a viharvitorlákkal!” Ez volt Mr. Waters nagy pillanata. Hangja mint a vészharang és a trombita üvöltött bele a viharba. A matrózok lángoló buzgalommal fogtak a munkába, a kezdődő vihar intő szava mindenkit figyelmeztetett rá, hogy erejét a végsőig kell feszítenie. A fedélzet néha oly meredeken állt, mint egy templomtető. Az őrmesterek vezényszava átsívitott a vihar ordításán. Időről-időre a szörnyű hangzavarba belé-

vegyült egy elrepedt vitorla mennydörgésszerű robaja. Bár a vihar megzavart, a hullámok vad háborgása, a kapitány és a legénység őrjöngése csaknem kétségbeejtett, mégis magával ragadott a hatalmas látvány, hiszen a vihar a tengeren épp oly izgató, mint egy csata. Amikor a vitorla síkja egészen a biztonság határáig meg volt kicsinyítve, szabadabb lett a kilátásunk, úgy, hogy könnyebben áttekinthettem a háborgó tengert. Milyen hatalmas volt a láthatatlan elemnek, amely örületbe kergette a tengert! Ha fejemet fölemeltem, könny tódult szemembe, a szájamba és orromba belefujt a szél, hogy elállt a lélekzetem, megragadott, fölfújta és ide-oda ráncigálta ruhámat, taszigált, megtépett, úgy, hogy magam is, társaim is tántorgó rongyokhoz voltunk hasonlók. Mialatt azon igyekeztem, hogy gondolataimat valamennyire rendezzem, Waters hangja rémített meg, aki a fülemben ordította: „Halló, te kákabéli, te paprikajancsi, mit állsz ott tátott szájjal? Fogd a súroló rongyot, te majom és súrolj le a földézetet, vagy kicsavarom a nyakadat, de gyorsan, te csepegős orru!”

Első tengeri utam már csak azért is emlékezetes marad rám nézve, mert megismertem ezt a képekben gazdag nyelvet, melynek kincseiből mindig új és új ékességek tárultak elém. Minden mondatban volt egy új, néha röptében kitalált szóképzés vagy fordulat, amelyet a kötél vége vagy egy pofon vagy rugás vésett be nagyobb hatással emlékezetembe. Ebben az időben észleltem egy csodálatos találkozást; ez az észleletem azóta oly sűrűn visszatért, hogy most már valóságos szabálynak tekintem. Valahányszor egy emberért imádkozom, ő mindig éppen azon van, hogy engem a pokol fenekére kívánjon; ha dicsérek, akkor gyaláznak, ha parancsolok, akkor dacolnak velem, ha valaki iránt érdeklődést vagy hajlandóságot érzek, akkor az megvet vagy kinevet. Ott a Windermere-n vettem ezt észre először. Senkire sem haragudtam, senkiről rosszat nem gondoltam, reggel és este imádkoztam társaimért, dicsértem bátorságukat, ügyességüket, erejüket és nagy tisztességnek tar-

tottam, hogy ily vitéz férfiak társaságába fölvettek. Viszont ők átkozták a szememet, az arcomat, a szívemet, a lelkemet, a személyemet, a nemzetségemet. Mindenki utált, mindenki arra kérte az Istent, hogy engem örök időkre kárhoztasson el. Képzeleim köre egy új fogalommal gyarapodott: minden további esetet csodálkozva rótt föl emlékezetem, míg végre nem zárkozhattam el attól a meggyőződéstől, hogy ez életem szigorú törvénye. De míg idáig eljutottam, mindig áldottam azokat, akik legundorítóbb átkaikkal üldöztek és boldog vagyok, hogy ebben az a hitem támogatott, hogy én cselekszem helyesen. Enélkül könnyen váltam volna áldozatává egy alacsony és istentelen bosszúérzésnek. Igazságom érzete öntötte belém azt a reményt, hogy átkaik egyszer szeretetté fognak változni. S ezenkívül lelkem oly áthatatlan lett támadásaikkal szemben, ahogy a holló nyakáról leperegnek a vízcseppek.

Harry éppen ellentétesen gondolkodott velem: senkinek sem engedte meg a tiszteken kívül, hogy szidják. Ha egy matróz merészkedett bántani, akkor egész mértékben visszafizette neki. Mindjárt kész volt összeszorított ököllel a verekedésre, sőt akárhányszor az idősebbekkel szemben kiaknázta a maga fiatalságát, kihívón a szemükbe vágván, hogy gyávaság volna őt, a fiatalabbat és gyöngébbet megtámadniok. Mikor egyszer kiöntöttem előtte a szívemet, hogy milyen alávaló bandának tartom a Windermere legénységét, azt felelte, hogy még ez valóságos paradicsom más hajókhoz képest.

Attól a naptól kezdve, amikor a passzát szelek területére értünk, a szél vitt bennünket előre, derült volt az ég és száraz a földézet. De ez nem tette semmivel könnyebbé szolgálatunkat, nem láthatták a legénységet munka nélkül, mindig új foglalkozást gondoltak ki a lajhárok részére. A falakat tisztogattuk, a rézveretet fényesre csiszoltuk, a földézetet bekátrányoztuk, a lyukakat és szakadékokat javígtattuk. Csak vasárnap volt szünetünk. Ilyenkor a matrózok fölforgatták ládáikat, borotválkoztak, a hajukat nyiratták és a ruhájukat foltozgatták, délután pi-

páltak és csodahistóriákat beszéltek a tengerész életéből. Ha az idő szép volt, akkor nem is volt olyan rossz tartózkodó hely vasárnap délután a Windermere fődélzete.

Az Atlanti-óceán és a mexikói golf határánál voltunk, amikor egy éjszaka örváltáskor észrevettem, hogy a dühös kitörésre mindig kész Waters a középső fődélzeten pihenő matrózok közé egy vasszöget hajított és vele egy norvéget leterített. Egy pillanatra maga is megrémült ettől a hatástól, de aztán hirtelen ott termett az álmos legények között és olyan vad pánikot keltett vagdalkozásával, hogy ezek a vén tengeri fókák esztelen sietséggel rebbentek szét, hogy megmeneküljenek a sátántól. Négy ember eszméletlenül feküdt, de csakhamar magukhoz tértek, a norvég azonban egy álló hétig munkaképtelen volt. Másnap Nelson tüntette ki magát, a fődélzet fölmosása közben megfogta Paddyt és mindjárt megragadta a kedvező alkalmat, hogy gondoskodjék a jövőről is, míg a fickónak elmegy a kedve a leghalkabb vinnyogástól. Aztán kollégájára került a sor, de úgy, hogy a szegény bizonyosan megbánta, hogy valaha a Windemeret választotta ki a liverpooli szolgáltatól való szabadulása eszközeként. Nemsokára ott táncolt előttem is és dühét testemnek némely eléggé érzékeny részén tombolta ki. De ebbe hamarosan belefáradt és változatosság után sóvárogva, egy másikra vetette magát, kézzel-lábbal megdolgozta, míg a boldogtalan világos nappal a csillagokat nem látta kínjában. Kiindulván abból az elvből, hogy a liverpooli matrónnak a fegyelem sohasem elég szigorú, ez a két ember nem mulasztott el egy alkalmat sem, hogy megmutassa, mennyire ügyel a legcsekélyebb szabálynak szigorú megtartására és a parancs teljesítésének szinte képtelen siettetésére.

Mikor négy nap járásnyira voltunk a Mississippi torkolatától, abbahagyták a testi fenyítéket és megszüntették a vasfegyelmet. Egy nappal érkezésünk előtt nem győztem csodálkozni, mennyire tele voltak zsarnokaink dicsérettel mindazok iránt, akiket csak néhány napja még oly alávaló módon meg-

gyaláztak és megkínoztak. Minden matrózt yankeenek, tengeri hősnek neveztek. Waters széles mosolygással mutogatta pompás fehér fogsorát, Nelson majd elolvadt a gyöngédségtől és a jóindulattól, de a matrózok tudták, mit jelent ez a hirtelen hangváltozás. Közel volt a part, ahol kitaníthatták ezeket a kegyetlen rabszolgatartókat, hogyan kell elbánni szabad emberekkel. A tengerészeti bíróság irgalom nélkül elítéli ezeket a bestialitásokat.

Ötvenkét nappal Liverpoolból való elindulásunk után a Windermere kikötött a Balice parton. Másnap reggel két kis gőzös vontatóba vette hajónkat és föl vonta a folyóba. Éppen elég dolgunk volt, hogy a kikötésre tisztára elkészítsük a hajót, de azért arra is maradt időm, hogy megfigyeljem az érdekes partvidéket és a legnagyobb amerikai folyó folyását. Néhány óra múlva elhajóztunk az English Turn mellett, ahol az angolok 1815 január nyolcadikán az amerikaiaktól vereséget szenvedtek. Körülbelül száz mérfölddel följebb beértünk a Mississippi völgy főkikötőjébe és a szokásos idő multával hajónk két másik mellett kikötött. A gőzösök és vitorlások beláthatatlan tengerében állottunk. A vendéglők és fogadók ügynökei és a vezetők rögtön elárasztották a kikötőt. Negyedóra múlva a Windermere legénységéből, amelyet Liverpoolból New-Orleansba szállítottak, csak Harry és én maradtunk a fedélzeten.

Noha már harmincöt éve mult el annak, hogy először álltam meg a Crescent City rakodópartján, mai napig sem tűnt el az emlékezetemből az öröm, csodálat és a kíváncsiság amaz érzete, amely e pillanatban ostromolt. A rakodópart imponáló messzeségben húzódott végig és túl volt tömve ama száz és száz hajó rakományával, amelyek falát szegélyezték. Némely helyen a rakomány valóságos hegymagasságba halmozódott föl, másutt a gyapjubálok és gabonatonnák roppant területet foglaltak el, noha a legnagyobb rendben és szorosan egymás mellett voltak kirakva. És a rengeteg sok ember, fehérek, vörösek, feketék, sárgák, lovak és öszvérek, kocsik és talyigák

tarka egymásmellettségben, örökös nyugtalanságban — hogy mindez miképpen hatott St.-Asaph házának műveletlen fiára, azt el lehet találni, de nem lehet leírni.

Az ötvenkétnapos utazás alatt Amerikáról és lakosságáról mindenféle furcsa képzet támadt bennem, de a new-orleansi rakodópart nevéhez csupa kábító ital, ópium-barlang, rabló-támadás híre fűződött, ami rám nézve az ottani tartózkodást kétséges örömmé tette már jóeleve. Amikor Harry fölhívta figyelmemet a számtalan kis pálinka-butikra, amelyek a folyó mentében húzódnak, eszembe jutott minden szörnyűséges történet, amelyet hallottam birkózásról, késeletről, gyilkolásról és szörnyű félelem fogott el az ördögi bűn e tanyáitól. De mivel Harry mindenáron be akart vezetni a városba, addig ösztökölt, amíg rábírt egy közös sétára a Chapitulas-utcán. Én a meghívást minden hátsó gondolat és bizalmatlanság nélkül elfogadtam, pusztán azért, hogy kíváncsiságomat kielégítsem. Még ma sem felejtettem el ezt a kirándulást. Ama sok ezer britt fiu közül, akik e városban kikötöttek, nem volt egy sem olyan romantlan, mint én ezen az emlékezetes napon. Amint a szolgálatból elbocsátottak bennünket, kiléptünk a szárazföldre, könnyű lábbal ugrándoztunk a parton, Harry nem bírva örömeivel, egyre kiáltozott: „Végre, végre New-Orleans! Nagyon is szép, hogy igaz legyen.“ Magamat is elragadott a szabadság gyönyörűsége és az a gondolat, hogy egészen a magam ura vagyok. Szabad voltam és boldog voltam. Boldog voltam, mert szabad voltam. Végigrohantunk a rakodóparton és én örömmel olvastam le Harry szeméből a büszkeséget: úgy-e mindig mondtam, hogy mi ez a New-Orleans? Nemde nagyszerű? De ez a „nagyszerű“ szó korántsem jellemezte azt a benyomást, amelyet friss fiatal szememre gyakorolt. Nem tudok szót találni, amely kimerítően kifejezhetné érzéseim teljességét. A lágy, balzsamos levegő mindent romantikus, félig érthetetlen varázssal árasztott el, az emberek olyan különösek voltak, soha ilyeneket nem láttam. Rugalmas járásuk egészen elütött az angolétól, arcuk

kifejezése is egészen más volt. Akkor hiába igyekeztem mind-
ezt megmagyarázni, ma már tudom, hogy az egyenlőség és
szabadság öntudata tette különbözővé ezeket az arcokat a Li-
verpoolban látottaktól. Ezek az emberek nem ismernek el urat
maguk fölött és semmivel sem mutatnak több tiszteletet munka-
adóik, mint a munkában társaik iránt.

Elérkeztünk a Chapitulas-utcába, a város legforgalma-
sabb útjára. Százával siettek az emberek el előttünk és noha
akárhányan piszkosak voltak még a munkától, nem látszottak
sem fáradtaknak, sem leverteknek. Egyik mellékutcában Harryt
egy korcsmában hatalmas halló-val fogadták. Vacsorát rendelt
és mi ifjúságunk és a tengeri levegő erősítette étvágyunkkal
hatalmasan hozzáfogtunk, levest, vajas kását, burgonyát, pá-
colt húst, rizst, puddingot, vagdalthúst ettünk. Minden étel
rám nézve egy-egy új meglepetés volt. Harry fejedelmi bőke-
züsséggel fizetett és a vacsora befejeztével szivart is rendelt,
mert az amerikai fiu mindig szivarozik és ha az angol a nyo-
mába akar lépni, akkor neki is szivaroznia kell. Én akkoriban
oly gyanútalan, oly jó és ártatlan voltam, aminővé az embert
a tízparancsolat buzgó és istenes követése csak teheti. Étkezés
után néhány szomszédos utcát kóboroltunk be, azután Harry
rábírt, hogy menjek be vele egy barba, ahol pálinkát rendelt,
de én nem ittam. A dohányzásra sem bírt rá, de addig ösztö-
kél, míg aztán egy havannát mégis a számba vettem, de a bün-
tetés nem sokáig váratott magára. Elkezdtem szédülni, resz-
kettem, míg végre nagynehezen magamhoz tértem és támo-
lyogva, bűnbánó bűnösként visszatértem a hajóra. Így végző-
dött első kirándulásom New-Orleansba.

A nagyvilágban.

A hajón többé nem lehetett maradásom. Egy éjjel, amikor egészen egyedül voltam kabinomban, lassan kilopóztam, besurrantam egy óriási gyapju-bál árnyékába és ott lefeküdtem, hogy megvárjam a hajnalt. Alig szürkült, kibújtam rejtekhelyemből és elindultam munkát keresni. Készen voltam bármiféle dologra, mert hiszen meg voltam róla győződve, hogy szabadságra és önállóságra csak munka segít. Végigsiettem a parton, gondosan tanulmányoztam minden kirakatot, minden cégtáblát. Míg így a kémszemlén voltam, az egyik ház ajtaja kinyílott, úgy hogy beláthattam belsejébe. Itt négereket láttam, akik a fölhalmozott áruk között levő hosszú járatokat separték és a port és szemetet eltakarították. Mások buzaliszt, whisky és rumos hordókat görgettek, ládákat raktak egymásra, zsákokat halmoztak föl; reggel hét órára csaknem a hosszú út végére érkeztem. Ott láttam a vámházat. Ezideig egy lelket nem szólítottam meg és már csüggedten másfelé akartam próbálkozni, amikor az egyik raktár előtt egy középkoru urat láttam, aki a reggeli lapját olvasta. A külsejéről azt gondoltam, hogy az üzlet

tulajdonosa, amely fölött a cégtábla hirdette a nevét: „Speake & M. Creary, bizományi üzlet.“ Némi habozás után megszólítottam:

— Nincs szüksége egy fiatalemberre, uram?

— Mi, mi az, mit akarsz?

— Munkát keresek uram és azt kérdeztem, hogy nincs-e szüksége egy fiatalemberre.

— Egy fiatalemberre? — ismételte megfontoltan és engem erősen fürkészve. — Nem, azt hiszem, nincs szükségem rá. Mit csináljak veled? Hová való vagy? Mert hát amerikai nem vagy.

— Néhány napja jöttem Liverpoolból egy postahajóval. Voltaképpen kabinszolgálatra vettek föl, de aztán a nyílt tengeren nagyon erős munkára szorítottak és az egész úton kizsaroltak. Aztán a végén láttam, hogy nincs is szükség rám, azért elmentem. Minthogy ön az első gentleman, akit láttam, gondoltam, megszólítom, hogy adjon munkát, vagy legalább tanácsot, hogy juthatnék munkához.

— Úgy, most hát egyedül vagy itt az idegen országban és szeretnél dolgozni és hamarosan meggazdagodni? De hát mit tudsz dolgozni? Tudsz olvasni? Micsoda könyv ez itt a zsebedben?

— Ez a bibliám, a püspök urunk ajándékozta. Olvasni, azt tudok, — feleltem büszkén. Ő pedig kinyújtotta a kezét és így szólt:

— Na mutasd a bibliádat.

Föllapozta mindjárt a címlapnál és mosolygott, amikor a föliratot látta: *John Rowlands-nek, szorgalma jutalmául. Ajánlja Thomas Vowler Short, St.-Asaph érseke. 1855. január 5.* Aztán visszaadta a könyvet és az ujság egyik cikkére mutatva, azt kívánta, hogy olvassak. Mikor elkészültem vele, megjegyezte, hogy helyesen olvastam, de nem amerikai akcentussal. Megkérdezte azt is, hogy tudok-e jól írni és én joggal hivatkoztam a bizonyítványra, amely megdicsérte írásomat. Mindjárt íratott is velem néhány betűt egy kávé-

zsákra. Az írásom annyira megtetszett neki, hogy husz ilyen zsákot jegyeztetett meg velem. Pár perc alatt elkészültem ezzel a munkával. Az én emberem valósággal el volt ragadtatva.

— Nagyszerű, — így kiáltott. — Isten ugyse jobb, mintha magam csináltam volna. Na majd meglátjuk, mit tehetünk érted. Dom! — kiáltott az udvar belsejében foglalatoskodó egyik négerre. — Mikor jön meg Mr. Speake?

— Pont kilenckor, esetleg később.

— Nagyon jó, — szólt ő órájára nézve, — addig van bőven időnk. Úgy látom, még nem reggeliztél. Legokosabb lesz, ha velem jössz. Dom, tedd el az ujságot.

Útközben azt mondta új barátom, hogy az első benyomás nagyon fontos és attól fél, hogy Speake úr, ha meglátja elhanyagolt külsőmet, nem fog kedvet kapni arra, hogy rám bízza áruit. Tisztességes reggeli, hajnyírás és alapos tisztálkodás után több kilátásom van az alkalmazásra. Eljött velem egy vendéglőbe, ahol pompás kávé és süteményt kaptam, azután egy borbélyüzletbe, ahol oly gyökeresen átalakítottak és megdolgoztak, hogy a barátom is szívesen elismerte, hogy megjelelésem most már *elsőosztályu*. Mire az üzlethez visszatértünk, már Speake úr ott volt. Kölcsönös üdvözlés után az én jötevőm Speake urat karon fogta és hosszabb ideig komolyan beszélgett velem. Aztán intett, hogy lépjek közelebb és Mr. Speake lekötelező mosolygással így szólott hozzám:

— Hát fiatalember, ez az úr itt közölte velem, hogy ön állást óhajt. Így van?

— Így van, uram.

— Helyes. Én szívesen alkalmazom önt egy heti próba-időre, öt dollár fizetéssel. Ha aztán úgy látjuk, hogy illünk egymáshoz, akkor állandó lesz az alkalmazása. Beleegyeznek?

Én nagy örömmel csaptam a kezébe, Mr. Speake pedig két fiatalemberhez fordult, az egyiket Mr. Kennecynek, a másikat Mr. Richardsonnek szólította és tudtukra adta, hogy

üzletében alkalmazva vagyok, mint Richardson úr segédje. Szerettem volna ismeretlen pártfogómnak kifejezni mélységes hálámat, de az izgalomtól nem tudtam szóhoz jutni. De úgy látszik, hogy ő kitalálta gondolatomat, mert így szólt:

— Na jó, rendben van, csak hagyd, tudom, hogy milyen a szived belül. Ide a kezedet, fiu. Én most a folyónak fölfelé megyek áruimmal, de nemsokára megint itt leszek, remélhetőleg sok szépet fogok hallani rólad.

Az első félórában annyira tele volt a szívem ez idegen ember végtelen jóságával, hogy nem is tudtam másra gondolni. Az egész környezet új volt még számomra, de ezek az emberek csakhamar fölébresztették bizalmamat. Különösen Richardson nyílt és vidám természete tetszett meg nekem. Alig telt el egy óra, már úgy tekintettem rá, mint bátyámra és nem győztem kérdezősködni a nyájas úrról, aki az utcán fölszedett és annyira megkönnyítette új pályakezdésemet. Richardsonsztól hallottam aztán, hogy ez az úr ügynök, aki a felső folyamparti telepések és a new-orleansi kereskedők között közvetíti az üzletet. Gyakran utazik a folyón föl és lefelé nagy áruakománnyal a farmok részére a belső szárazföldön. Onnan aztán gyakorta megrakodva szokott visszatérni. A neve Mr. Stanley, a felesége a St.-Charles-utcában lakik előkelő bérházban és a házaspár nagyon kedvező anyagi viszonyok között él. Nekem Richardson információi nagyon jól estek és azzal a boldog érzéssel töltöttek el, hogy van egy tiszteletreméltó barátom ebben a messze idegen városban.

Életemnek bizonyára nagyon sok emlékezetre méltó eseménye van, de valamennyi között előkelő hely jut ennek a napnak, amikor az első lépést tettem meg az emberi méltósághoz és szabadsághoz. A menedékház, a köszívű rokonok, a brutális tengerészek után az a mód, ahogy velem beszéltek, éreztette velem, hogy mindenki a nagy emberiséghez tartozó testvérnek tekint. Valósággal megzavarodtam a hirtelen átmenettől, amely a tegnapi rabszolgát mára szabad emberré tette. Néhány órával

azelőtt még senkifia voltam, akinek bármelyik vad tengerész kedve szerint széjjelzúzhatja a koponyáját és most egyszerre e kemény rabszolgaságból teljes jogu emberré szabadultam.

Kennecy és Richardson valóságos típusai voltak a szabadságára büszke fiatal amerikainak. Személyes becsületükre rendkívül érzékenyek voltak. A legcsekélyebb gáncs vagy intelem már a legnagyobb izgalommal töltötte el őket. Ezt józan ítéllettel csak hibának tarthattam, egyébként azonban láttam, hogy tiszteletreméltó, tiszta, gondosan öltözött, udvarias és szeretetreméltó fiúk, különösen Richardson.

Első napi munkám abban állott, hogy Dom és Sam munkáját ellenőrizsem és az általuk a pincéből fölszínre hozott árukat markirozzam. Maga a dolog, az elküldésre váró áruk sokfélesége rám nézve rendkívül tanulságos volt. A mód is, ahogy dolgoztak: minden izgalmas sietés nélkül, okosan beosztva az időt és erőt. Estére mindent kitakarítottak és bezárták a helyiségeket. Nekem csak ekkor jutott eszembe, hogy éjjelre nincs is még szállásom. Dom ajánlatára Mrs. Williams házában szállottam meg. Mrs. Williams fiatal fekete szépség volt, a hotelje fából épült, elől csinos kertje s a ház mögött árnyékos udvara volt. Rólam anyai buzgalommal gondoskodott, még a vetkőzésnél is segített, az ingemet és galléromat pedig magával vitte, hogy kimossa és kivasalja, mert azt akarja, úgymond, hogy az üzletben elegánsan jelenjek meg. Másnap már félhétkor ott voltam az áruházban. Nyolc órára a száz láb hosszú raktár teljesen készen állott, az út tisztára söpörve és az elküldésre rendelt áruk megjelölve. Kilenc óra tájban megjelent a főnök, kegyes ábrázattal, ami jóindulatának volt kétségtelen jele és engem a legnagyobb erőfeszítésre buzdított a szolgálatban. De meg is volt velem elégedve. Fölfogásom gyorsasága, megbízhatóságom, pontos emlékező tehetségem és az a türelem, amellyel utasításait elfogadtam, anélkül, hogy föllázadtam volna ellenük, mint két kollégám: mindez a legnagyobb elismerést szerezte meg a számomra. A próba-hét leteltével havi huszonöt

dollár fizetést kaptam, jóval többet, mint amennyit reméltem. Azonkívül Mr. Speake egy egész havi előleget adott, hogy rendszeren kiöltözködhessen. A bevásárlásban Richardson volt segítségemre, sőt annyira kedves volt, hogy egy nagy rézveretű kofferrel is megajándékozott.

A szabadság, amely most érezte velem először áldásait, szinte forradalmi átalakulást idézett föl lelkemben. Érezni kezdtem világosan, hogy értékes tehetségek vannak bennem, amelyeket köteles vagyok kifejleszteni. Tudatára ébredtem annak, hogy jogom van véleményemet szabadon nyilvánítani, hogy védve vagyok sértés, bántalom és osztálygyűlölet ellenében és hogy az a bánásmód, amelyben részem van, csakis jellememtől és fölfogásomtól függ, tekintet nélkül családomra vagy törzsfámra. Egy-két hét alatt annyira megszűntem angol lenni és annyira amerikaivá lettem, mintha negyven esztendeje éltem volna az országban. Büszke lettem New-Orleans pompás kikötőire, a rakodópart végtelenbe vesző terjedelmére, a gőzösök rengeteg sokaságára. Szentül hittem, hogy a vámház páratlan épület, hogy a világon nincs olyan utca, mint a Chapitulas-út, hogy nincs piac, amely vetélkedhetne New-Orleans-szal terményei változatosságában. Néha úgy érzem, mintha ma is bennem volna még ez a csodálat, pedig azóta láttam külön városokat.

Ha gyermekkorom örömtelensége tovább tart, talán elvesztettem volna a képességet minden örömrre. Szerencsémre tizenöt éves koromban is e tekintetben egészen gyermek voltam. Másfél éve volt, hogy a menedékházból megszöktem, harmadfél hónapja, hogy családom körét elhagyva, a nagyvilágban voltam. Amióta férfi vagyok, gyakran kérdeztem magamtól: mi vált volna belőlem, ha tovább tart határozatlanságom amaz utolsó liverpooli éjszakán? Én azt hiszem, ez volt a fordulópont életemben és csak javamra szolgált, hogy volt bátorságom nemet mondani. Ha Tom bácsi makacsabbul ragaszkodik maradásomhoz, talán megrendített volna és ezzel azt éri el, hogy az ő örökké nyomorúságos szűk körében maradok meg. Akkor

az ingadozó, gyenge „nem“ mentett meg és életemben sok szerencsétlenséget kerültem volna el, ha arra nevelnek, hogy gyakrabban, hangosabban és szilárdabban mondjak nem-et, mint ahogy megtettem. És azt gondolom, hogy még sok embernek van oka átkozni ezt a kárhuzatos kislelkű nevelést, amely az erkölcsi ellenállásra oly képtelenül küldte őket a világba.

Most, hogy megnövekedett fizetésem lehetővé tette, a magam művelésére elkezdtem könyveket vásárolni. Az első könyv Gibbon híres négykötetes műve volt: „A római birodalom hanyatlása és bukása.“ Csakhamar megszereztem Spenser, Tasso, Poppe, Dryden műveit, az Egyesült-államok történetét. A háziasszonyom néhány üres ládát adott és ezekből egészen csinos könyvszekrényt róttam össze. Ettől kezdve kis szobám a legragyogóbb álmok és a legzavartalanabb boldogság tanyája lett. Ha könyveim között voltam, akkor képzeletem Trója síkjára, az Odysseus látta vidékekre, a római palotákba vezetett. Egész éjszakákat töltöttem így könyveim mellett, míg aztán megdöbbenve nem észleltem szemem gyors romlását. Más fiatalemberek színházban, vendéglőben kerestek szórakozást: nekem elegendő mulatság volt az olvasás kis otthonomban.

Négy hét múlva visszatért Mr. Stanley, melegen üdvözölt pompás szinemhez és bizalmasan megsúgta, hogy Mr. Speake nagyon meg van elégedve az üzletben tanúsított buzgóságommal. A legközelebbi vasárnapra meghívott reggelire. Háza a legelőkelőbb negyed egyik utcájában volt. Mr. Stanley karoszékekben ülve várt rám; ha nem látom ott, nem merek fölmenni az impozáns épület széles lépcsőin. Kézenfogva vezetett egy tágas, pompásan berendezett szobába és bemutatott egy bájos kis hölgynek, aki valóságos mintaképe volt a nemes finomságnak. Zavaromat csakhamar elűzte az a kedves fogadás, amelyben e hölgy részesített. Igazi védőszentemnek éreztem; férje mellettem állt, keze a fejemen pihent és barátságosan mosolygó arccal biztatott, hogy csak beszéljek szabadon, félelem nélkül és egyre figyelte, hogy milyen benyomást teszek a feleségére.

A hölgy maga mellé ültetett egy pamlagra és én nemsokára oly folyékonyan csevegtem, mint hogyha egészen otthon volnék. Azt a hatást, amelyet reám ez a hölgy tett, nem merem ecsetelni. Kedvessége, előkelősége, finom és kecses arca, hangjának üde csengése, beszédjének tisztasága oly tisztelettel töltött el, aminőt életemben soha még nem éreztem. Itt láttam először, mi a különbség egy „hölgy“ és egy „asszonyszemély“ között. A reggelinél vagy tizenkét ember ült az asztalnál, házigazdáinkkal egykoru és egyállású urak és hölgyek. Észrevettem, hogy közöttük és köztem milyen áthidalhatatlan ür tátong. Társalgásuk messze meghaladta az én látókörömet, megjegyzéseik irodalomról, politikáról, szociális életéről, mintha mind idézetek lettek volna egy-egy klasszikus könyvből. Engem csak az lepett meg, hogy e tudós és bonyolult dolgokról oly könnyed természetességgel beszéltek, mint a gyerekek egy pudling jóságáról. Kölcsönös udvariasságuk, amelyen érezni lehetett a benső tiszteletet, tartózkodásuk és önuralmuk szinte emberfölötti lényeknek tüntette föl őket. És bár viseletemen látták, hogy nem vagyok az ő körükből való, mégis egészen úgy bántak velem, mint a maguk fajtájával, én pedig természetesen igyekeztem, hogy méltó legyek erre a kitüntetésre. Mikor hazatértem szobámba, meg voltam győződve róla, hogy a sors engem valami nagyra rendelt. Mással nem tudtam volna megmagyarázni az örömmek és a büszke reménykedésnek ezt az érzését.

E vasárnap után Stanley úrhoz való viszonyom csakhamar több lett közönséges háladatosságnál. Mások is voltak hozzám barátságosak és jóindulatuak, de senki oly őszinte részvétellel nem törődött velem, mint ő. Speake és Richardson is kitüntettek figyelmükkel, érdeklődtek hogylétemről, egészségemről, vajjon meg vagyok-e szobámmal elégedve, de jelenlétükben mégis mindig zárkózott maradtam. Stanley egészen másképp beszélt velem. Előtte teljes őszinteséggel megnyilatkoztam, néha még fecsegő is lettem. Azonkívül egy oly tudatlan

fiúnak, mint én voltam, már az is nevelés volt, hogy társaságában tartózkodhattam. Minden megjegyzésében volt valami emlékezetre érdemes. Észrevettem, hogy miképp fejlődött szellemem, mint nyílt meg az ország talajviszonyai, története, a nép és a város erkölcsi és szokásai iránt. Egészen másképp kezdtem érdeklődni a nagy áruházak és kereskedőcégek iránt, nem tekintettem őket most már pusztá neveknek, hanem átérttettem, hogy mindezek nagyszerű intézmények, melyekben értékes személyiségek jutnak érvényre. Minden vasárnap délelőttömet náluk töltöttem. Mrs. Stanley egyre gyöngédebb és anyáskodóbb lett, csaknem elkényeztetett, míg férje valóságos atyai jószággal bánt velem. Nem is volt már más célom és más óhajtasom, csak az, hogy nekik jó véleményük legyen rólam. Nekik tulajdonítom, hogy semmiféle bűn erőt nem vehetett rajtam. Vasárnaponként elvittek magukkal a templomba és más módon is igyekeztek a lelkemre hatni. Szorgalmam az üzletben még sérényebb lett, mintaszerű pontossággal jöttem és távoztam.

A harmadik hónapban változás következett el a raktárban, Speake úrnak valami összekoccanása volt Kennecyvel, aki lemondott állásáról. Helyébe Kitchen úr lépett. Ez alkalommal Speake fizetésemet havi harminc dollárra emelte, azzal a megokolással, hogy soha a raktár nem volt olyan rendben, mint amióta én beléptem az üzletbe. Ez még jobban fokozta ambíciomat, úgy, hogy bátran el merem mondani: maga a gazda nem törődött annyit a raktárban való renddel és tisztasággal, mint én. A leltár föl vételénél észrevettem, hogy valami visszaélésnek kellett történnie. Sok minden hiányzott, amit másképpen, mint Kennecy hanyagságával vagy rosszaságával nem lehetett megmagyarázni. A dolog nagyon fölizgatta a főnököt, aki keserű szemrehányást tett két segédjének hanyagságuk miatt. A véletlenség rávezetett a bűnösök nyomára. Mikor Richardson hallotta fölfedezésemet, nyomban besietett velem együtt a főnökhöz. Kiderült, hogy a lopást a két néger szolga követte el. Azonnal lehivattuk őket, kikérdeztük, hogy nem tudnak-e vala-

mit bizonyos árúk eltűnéséről. Ezek persze nemcsak ártatlanságot, hanem tudatlanságot is színleltek, de amikor megmutattuk nekik a kétségtelen bizonyítékot, akkor fekete arcuk elszürkült. Dom térdre esett és dadogva kérte ura bocsánatát. Rendőrköt hivattak, akik elvitték a két tolvajt, ezek aztán másnap a rendőrségen jókora verést kaptak. Domot ugyan visszavették az üzletbe, de Samuelt egy farmra küldték.

Az utolsó vasárnapon, amelyet Stanley a fővárosban töltött, meglátogatott otthonomban. Örült, hogy korán reggel már egészen takarosnak találta, megnézte könyveimet és ajánlott néhány új olvasmányt. Nálam reggelizett, azután együtt mentünk a templomba és délben vele haza. Délután kikocsiztunk és csak éjjel későn tértünk vissza a városba. Vasárnap este egy hozzám címzett csomagot találtam és benne egy csomó új könyvet pompás kötésben, Shakespeare. Byron, Irwing, Goldsmith, Ben Jonson, Cowper és mások műveit. Minden könyvbe beírta az ajándékozó Stanley úr saját nevét.

Az 1859 év nyara nagyon veszedelmes volt, mindenféle járványok, ragdós betegségek dühöngtek és az áldozatok között az első Mr. Speake lett. Özvegye magához kéretett és pedig mindjárt meg is mondta, hogy azért, mert férjétől hallotta életem történetét és nagyon megtetszettem neki pontosságomért és lekiismeretességemért. Megkért, hogy férje temetéséig maradjak a házban. Ott virrasztottam a halott mellett. Éjjél táján kissé elszundikáltam, de csakhamar fölriadtam azzal az ösztönös sejtéssel, hogy mozgást hallottam. Már megijedtem, hogy a halott mozdult meg, de aztán csakhamar észrevettem, hogy Mr. Speake hűséges macskája állott velem őrt a nyitott koporsó mellett. Másnap megtörtént a temetés. Nemsokára Ellison és Mc. Millern urak megvették Speake üzletét. Az özvegy két gyermekével elköltözött a városból, soha többé nem láttam őket. Két kollégám más üzletbe lépett át, de engem az új tulajdonosok megtartottak hivatalomban.

Ez idő tájban egy kékszemű, szőkehaju fiú jelentkezett

Williams asszony penziójában szobáért és minthogy a ház tele volt, a háziasszony arra gondolt, hogy a fiu velem lakjék egy szobában. Minthogy azt hallottam, hogy a jövevény angol és egyenesen Liverpoolból jött, beleegyeztem Williamsné intézkedésébe. A fiu Dick Heatonnek mutatkozott be. Ő is amerikai hajón jött és vele is épp oly gyalázatosan bántak, mint velem a Windermere-n. Mikor együtt voltunk szobánkban, csodálkozva vettem észre, hogy nem akar a gyertyafénynél levetkőzni és lefeküdni. Reggel láttam, hogy egyáltalán nem is vetkőzött le. Ezt a furcsaságot azzal próbálta megokolni, hogy hozzá van szokva még a hajóról és azért teszi, hogy ha hívják, nyomban készen álljon, mert egyszer útközben az öltözködés miatt megkésett és ezért úgy elverték, hogy az egész úton nem merte többé a cipőjét lehúzni. Azt is beszélte, hogy mivel a matrózok és felügyelők verésétől úgy sincs menekvés, gyapottal kipárnázta a hátát és a mellét. Én nagyon jól mulattam elbeszélésének naivságán és bár nem nagyon tetszett sokféle gyáva fogása, azért mégis bizalmat kezdtem érezni iránta. A harmadik reggel valamivel tovább csevegtünk az ágyban és amikor fölkeltem, csipőjére esett tekintetem. Erre kénytelen voltam megjegyezni, hogy New-Orleansban nincs mit tartania a veréstől, miért tömi ki itt is magát? Először éktelen zavarba jött, de azután azzal vágta ki magát, hogy holnap majd vesz új nadrágot és munka után lát. Végre sok mindenféle körülményből rájöttem, hogy itt valami nincsen rendjén és meg is mondtam neki:

— Dick, én azt hiszem, hogy te leány vagy.

Először nagyon megrendült a fölfedezéstől, halálsápadt lett, de aztán kirukkolt vele:

— Alice Heaton a nevem . . . most legalább tudod . . .

Én kérdőre vontam, hogy miért adta ki magát fiunak s miért jött velem egy szobába lakni? A leányon egészen erőt vett a fölindulás, nem tudott beszélni, a zokogás elfojtotta szavát. Én ott hagytam, hogy egészen kényelmesen felöltözhessék

és csak egy óra múlva mentem föl. Ekkorra már lecsillapodott és én csak most mosolyogtam ostobaságomon és vakságomon, hogy már előbb nem vettem észre, hogy a hálópajtasom leány. Alice kért, hogy üljek le hozzá, aztán elbeszélte történetét, amelynek rövid foglalatlja ez:

A leány Liverpoolban született és öreg, szigorú, nagyanyjánál élt, aki egyre mogorvább lett kora haladtával. Gyermekkorától rosszul bántak vele, szidták és ütötték. Mikor tizenkét éves lett, akkor végre kezdett föllázadni öreg zsarnoka ellen, elég erős volt már arra, hogy ne engedje egy vén, gyenge asszonytól verni magát. Erre az öreg úgy állott rajta bosszút, hogy az öriöngésig fukar lett. Egy falat kenyeret nem adott neki szívesen, noha telt volna tőle bőven. Az utolsó öt-hat hónapban, amikor már közeledett tizenötödik éve betöltéséhez, megismerkedett néhány leánnyal a szomszédságban és ezek útján néhány fiatal hajóstiszttel, akik épp akkor tértek vissza útjukról. Ezek csodálatos dolgokat beszéltek el a nagyvilágban szerzett tapasztalataikról. A leányt egészen elvarázsolták előadásukkal, úgy hogy elhatározta, hogy nem tűri többé nagyanyja zsarnoki szeszélyét, hanem ő is hajósinas lesz. Az első összeütközés után közte és az öreg asszony között végrehajtotta merész tervét, megszökött hazulról, lassan megtakarított pénzén már régebben fiuruhát vett, azt felöltötte, a haját lenyiratta, és néhány nap múlva beállott hajósinasnak.

Mire elbeszélésének végére jutott, nekem már sietnem kellett az üzletbe. Abban állapodtunk meg, hogy este közösen vitatjuk meg jövője terveit és én biztattam, hogy teljes segítségem és képességem rendelkezésére áll. Egész napon át foglalkoztatott csodálatos története és bár el kellett ismernem ravaszságát és szertelen vakmerőségét, helyzete mégis benső részvétre kényszerített. Mire hazaértem, azt hallottam, hogy Alice eltűnt. Sokáig vártam rá, de hiába. Soha többé nem láttam, róla nem hallottam.

Az Alice eltűnését követő vasárnap, mint rendesen, be-

állítottam Mrs. Stanleyhez és ott nagy szomorúsággal hallottam, hogy komolyan megbetegedett és orvosi kezelés alatt van. A szegény asszony annyira elgyöngült, hogy állandó ápolásra volt szüksége. Komornája már egészen ki volt merülve a virasztástól, úgy, hogy én följánlottam neki szolgálatomat és hogy többet időzhessek pártfogóm házában, néhány napi szabadságot kértem Mr. Elisontól. De ez oly durván utasított el, hogy én igazam és méltóságom tudatában rögtön elbocsátásomat követeltem. Most tehát minden időmet Mrs. Stanleynek szentelhettem. A szegény asszony állapota egyre súlyosabb lett, szerda estére válságosra fordult. A komorna odavezetett ágyához és én arcán láttam a rettentő szenvedés nyomát, de azt is, hogy lépésről-lépésre közeledik a megváltás. Szerettem volna a saját kiáradó életkedvem egy részét beleönteni ebbe az asszonyba, aki oly szépséges, oly jó és oly kedves volt. De a halál már jött láthatatlanul. Előtte járt követe, a mennyei békeség, hogy elűzzön minden aggodalmat és fájdalmat. Úrnőm mégegyszer fölnyitotta szelíd szemét és elhaló hangon így szólott hozzám:

— Maradj jó, fiam... Isten áldjon meg...

S míg én minden érzékemmel figyeltem, hogy egy hangját el ne veszítsem, valami érthetetlen mormolást hallottam, szeme tágra nyílt és így megmerevedett és nemes nyugalom szépítette meg vonásait. Mire hátratekintettem, már tudtam, hogy itt a halál.

Jótevőm testvére, Stanley kapitány éppen aznap érkezett briggjével Havannából. Soha a híremet sem hallotta, tehát nem is tartozott tisztelni érzéseimet és a tengerész nyíltságával kijelentette, hogy ő fog mindenről gondoskodni. A komorna szó nélkül engedelmeskedett, én leverten és pótolhatatlan veszteségem fájdalmas érzetében néma kézszorítással válaszoltam. Három nappal később a komorna értesített, hogy a testet bebalzszamozva a férj utasítása szerint a folyón St.-Louisba szállítják.

Napokon keresztül teljesen képtelen voltam nemcsak a

dolgozásra, hanem a gondolkozásra is. Csak lassankint tért vissza nyugalmam úgy, hogy munka után láthattam. Ezúttal azonban kevesebb volt a szerencsém: két hosszú héten át nem tudtam álláshoz jutni. Már beértem volna akármilyen munkával, a favágással is. Egy napon egy matróz jelent meg Williams asszony házában: ápolót keresett a kapitány részére. Én elfoglaltam az állást. A hajónak „Dido” volt a neve, a kapitány epelázban feküdt, valószínűleg a Mississippi folyó vizétől. Valóságos csontvázzá fogyott le és sárga volt, mint a sáfrány. Az orvos utasított teendőimre nézve, amelyek sem súlyosak, sem kellemetlenek nem voltak. Három héten át nagyon aggódtunk a kapitányért, de azután elkövetkezett a javulás, úgy hogy néha már a földélzetre is fölvihattuk. Egy hónap múlva fölmentettek tisztem alól és minthogy a hajózásra nem volt sok kedvem, elbúcsúztam tőle. A jószágos ember szinte ünnepi komolysággal vált meg tőlem.

— Ne csüggedjen el — így szólt hozzám — pályakezdése kudarcain. Ha van türelme és ezentúl is az igaz úton halad, akkor jobb lesz a jövője, mintsem álmodja. Önnek kétségtől nem mindennapi tehetségei vannak és én úgy érzem, hogy ha még néhány sorscsapást kiállott, önből gazdag ember lesz. Én az ön helyén fölkeresném barátját St.-Louisban. Amit nem talált meg New-Orleansban, meg fogja találni ott. Nem arra való ön, hogy ilyen alárendelt munkát végezzen. Isten áldja meg, fogadja életútjára egy öreg ember szívből fakadó jókívánságait.

Az öreg kapitány szavai végtelenül jólestek szívemnek. Már másnap útban voltam St.-Louis felé és 1859 november vége felé már ott is voltam. Maga az út is tanulságos volt rám nézve. A vállalkozó szellem nagyszerű képei, a hatalmasan fölvirágzó városok és községek a part mentén, feledhetetlen benyomást tettek rám. Csodálkoztam a szünetet nem kívánó energián, amely mindenfelé megnyilatkozott és elfogott a lázas vágy, hogy magam is részese legyek ennek az általános roppant tevékenységnek. Amikor a hotelben tudakozódtam, a portástól,

azt a választ kaptam, hogy Stanley úr egy hete üzleti ügyekben New-Orleansba utazott. Legalább tíz napig jártam körül mindenféle munka után, de hiába. Végre mikor egészen fogytán volt a pénzem, mágnesként vonzott magához a folyó. Már egészen elvesztettem önbizalmamat és magam becsülését. Leültem a bárkák közelében a parton és hallgattam az ott elfoglalt emberek beszélgetését. Reám, a kitaszítottra nézve az ott foglalatostkodóknak vidám gondtalansága enyhületes látvány volt. Odaléptem az egyik bárka kormányosához és némi habozás után ajánlkoztam, hogy ledolgozom a folyón lefelé a viteldíjamat. A kormányos sokkal barátságosabban felelt, mint mogorva külseje után vártam volna. Elfogadta szolgálatomat, de figyelmeztetett, hogy lustálkodásra nem igen lesz módom. Minthogy én vagyok a legfiatalabb a hajón, röpiülnöm kell, ahova küldenek, résztvennem minden munkában és különösen a szakácsnak kezére járni. De hiszen reám, a munkátalanra nézve az volt a legnagyobb öröm, hogy hasznosnak mutakozhatom. Napkeltével elindultunk, idomtalan dereglyénket kivittük a Mississippire.

Voltaképpen úgy tetszett nekem, hogy az élet az ilyen tutajon eléggé dologtalan. Néha mikor a kezdetleges járóművet valami veszedelem fenyegette, akkor persze mindnyájunknak össze kellett fognunk. Ilyenkor volt is ordítózás és káromkodás, de ha a bajnak vége volt, akkor heverésztek, hálót fontak, pipáztak, vagy aludtak. Az egész dereglyén tizenegyen voltunk. Én vizet hordtam, tányért mostam, burgonyát hámoztam, a tűz után néztem, néha pedig a hosszú evezőt forgattam. Útközben egyszer csaknem keresztülment rajtunk egy szalonhajó. Ha a vízen a gőzösök egymással versenyt futottak, fölvert hullámaik elég sok kellemetlenséget okoztak. A hónap végével véget ért a mi útunk is New-Orleans közelében. Ha visszatekintek most a dereglyén tett szolgálatomra, meg kell mondanom, hogy ezek a hajósok egészen jóindulatu és nemes érzésü fickók voltak. Velem mindannyian jól bántak és bár nem egy fájdalmas észlele-

tet tettem, másfelől bőven kárpótolt az a sok becses ismeret, amelyet a vízi úton szereztem.

Mikor a hajóból kiszállottam, megint volt rá időm, hogy egy kicsit törődjem külső megjelenésemmel. Rendes ruhát öltöttem s a város felé igyekeztem. Néhány óra múlva ott voltam a St. Charles-utcában, ahol megtaláltam végre-valahára Stanley urat. Olyan atyai szívességgel fogadott, mintha a tulajdon elveszett fia lettem volna. Bennem a ragaszkodást egyetlen barátomhoz még fokozta New-Orleansból való távollétem. Amióta nem láttuk egymást, ezer emberrel találkoztam, százakkal beszéltem, de egyetlenegy iránt sem érdeklődtem. Ő volt az egyetlen, akihez egész lényemmel vonzódtam. Amikor beléptem szobájába, egy ideig az örömtől elnémultan állottam, azután kitört belőlem a szóáradat és pazar bőbeszédűséggel adtam elő szenvedéseimet. Stanley megindultan hallgatott, csak néha-néha szakította félbe elbeszélésemet részvétének egy-egy fölkiáltása. Végre mély meghatottsággal, kezét fejemre téve, kijelentette, hogy ezentúl ő fog jövőmről gondoskodni. Az utolsó jelenet felesége halálos ágyánál, amelyről a komorna elbeszéléséből értesült, oly mélyen meghatotta, hogy többé nem akart megválni tőlem. Eddig is nagy nyugtalanságban volt amiatt, hogy hol lehetek, mi lett belőlem. Félt, hogy már valahol elpusztultam és egész jövőmet rettentőnek látta, hiszen tudta, hogy milyen tapasztalatlan és elhagyott vagyok. Mihelyt visszajött New-Orleansba, mindjárt kezdett kutatni utánam azzal az elhatározással, hogy egészen magához vesz.

Míg ő terveiről beszélt, úgy éreztem, mintha szellemem csodálattal tekintene saját képemre és ujjongó büszkeséggel észlelné azt a változást, amely bensőmön átviharzott. A lehetőség, hogy van egy ember, aki egy oly jelentéktelen, méltatlan személlyel ilyet tervez és ily ragyogó jövőt tár föl előttem, aki nek dajkája a gyalázat és szegénység volt, nagyon is csodálatos volt ahhoz, hogysem hihettem volna benne. Azután egy titokzatos összefüggés is föltárult előttem. Már kora gyermek-

ségem álmaiban és képzelődéseiben gyakran elgondoltam, milyen fiu lennék, ha volna atyám és anyám. Milyen üdvösség volna rám, ha szüleim éreztetnék velem szeretetüket, mint ahogy azt irigységgel eltelve más gyermekeknél láttam. Titkos imádságaimban ilyen néma óhajtasok rejtőztek el az imádság hangos szavai mögött — és ime most feleletül e néma imádságra megnyilatkozik Isten teljes hatalmában. A jóság magvait hintette el egy jó ember szívébe és ez a mag sudárba szökkent első találkozásunkkor és most megtermékenyítette egész lényét, míg belőle apai gyöngédség lett, amely meg fogja óvni ifjúságomat a kisértéstől és csábítástól és megmutatja nekem az embert legméltóbb oldaláról.

De még ezt végig sem gondolhattam, ő fölemelkedett, megragadta a kezemet és karjába zárt. Én néhány pillanatig nem voltam ura érzéseimnek, végre az izgatottság szinte fojtogató zokogásban tört ki belőlem. Az első gyöngédség oly hatással volt rám, amilyenre a legkegyetlenebb bántalmazás sem volt képes: szinte viharos zokogásra fakasztott. E pillanattól kezdődött életem aranyzaka. Ha ma visszagondolok erre az időre, inkább álomnak, éjszakai vízióknak tűnik föl előttem, mintsem valóságnak.

Üdítő éjszakai pihenés és reggeli után behivatott dolgozószobájába és itt alaposan kihallgatott. Életemnek minden körülménye, az első gyermekkor ingadozó benyomásai napfényre kerültek. Mr. Stanley azt mondta, hogy mindaz, amit magamról elbeszéltem, megerősítette őt abban a meggyőződésében, amelyet rólam már régóta táplált. Mindjárt sejtette, hogy árva, érdemtelenül kitaszított, gazdátlan gyermek vagyok, akivel a véletlenség üzte gonosz játékait. Nem titkolta el megbotránkozását sem azon, hogy Angliában oly könnyörtelenül bánnak el a védtelen gyermekekkel és nem akad senki, aki fölfogná ügyüket. Azután lassankint kifejtette azokat az okokat, amelyek rábírták, hogy melegebben érdeklődjék irántam. Neki magának soha gyermeke nem volt és ő is, felesége is elhatározta, hogy ha már

maguknak nincsen gyermekük, minden tőlük telhetőt meg fognak tenni más elhagyott és védelemre szoruló gyermekek javáért. Már első találkozásunk után, amikor azt kérdeztem tőle, hogy nincs-e szüksége egy fiatalemberre, el volt tökéelve, hogy védelmébe vesz. Speake úrnál jó helyen tudott, de amikor Margit, a komorna megérkezett feleségének hamvaival St.-Louisba és elbeszélte a halálos ágy körül történeteket, akkor tisztában volt vele, hogy végre fogja hajtani azt, amit mindig is legjobban kívánt, hogy gyermekévé fogadjon.

— Hogy végét vessük a dolognak: minthogy egészen árva vagy, nincsenek sem szüleid, sem rokonaid, sem gyámod, téged fiamul fogadlak és a kereskedői pályára foglak nevelni és ezen túl az én nevemet fogod viselni. *Isten és a világ előtt Henry Stanley a neved.*

S amidőn ezt mondotta, fölemelkedett, kezét egy víz-medencébe tette, homlokomra a kereszt jelét vetette és ezzel ünnepiesen elvégezte a keresztelés szertartását, amelyet azzal az intelemmel fejezett be, hogy igyekezzem becsületet szerezni nevemnek.

És hogy kétségem utolsó nyoma is elenyésszen, ő is elmondta a maga részéről saját élete történetét. Megtudtam tőle, hogy nem volt mindig kereskedő, papi pályára nevelték, föl is szentelték, két évig különböző helyeken prédikált, de buzgalma hirtelen meglankadt, nem volt meg benne többé a régi lelkesedés és akkor fordult a kereskedő-pályára. A nagy üzleti világ embe-reivel való ismeretsége révén arra a meggyőződésre jutott, hogy nem alkalmas oly hivatásra, amely korlátozza természetes tettrevágýódását. A kereskedés rá nézve gazdagabb életet jelentett, mint asszonyoknak és férfiaknak jámborságra való térítése. Két-három sikertelen kísérlet után bizományi üzletet alapított és szerencsésen spekulált. Az a terve, hogy néhány év múlva az engros-üzletre fogja vetni magát és valamelyik kisebb száraz-földi városban fog letelepedni, de most még nincs módjában szakítania new-orleansi összeköttetéseivel.

Az a viszony, amelybe pártfogómmal léptem, megváltoztatta rám nézve az egész világot. A szépségnek, a jósnak, a szeretetnek egészen új kincsei tárultak föl előttem. Ennek a napnak legnagyobb részét arra fordítottam, hogy új állásomhoz mértén kiöltözködjem. Új ruhát, fehérneműt, cipőt, toilettedolgokat küldött szobámba s közöttük akárhány olyan darabot, amelynek őszintén megvallva még a rendeltetését sem tudtam. Nekem bizony eddig nem jutott soha eszembe, hogy az ember néha a fogát is megtisztítja, hogy körömkefe is van a világon és hogy a hálóing üdvös az egészségre. A sok gyönyörű dolgot el kellett raknom, hogy rendhez szokjam és meg kellett tanulnom a tisztes, sőt csinos megjelenés művészetét. Odahaza Walesben lenézték az olyan embert, aki olyan súlyt vet a külső díszre és ha engem láttak volna új dolgaim között és hallották volna jótevőm előadását a fogkefe kellő használatáról, bizonyosan vállvonítással fordultak volna el tőlünk. Hát még ahhoz mit szóltak volna, hogy fölruházkodásom előtt egy nagy, fafoglalásu márvány-medencébe dugtak és kiiktattak a mindennapi fürdés testi és lelki jóvoltáról. Oly kéjjel merültem el a vízben és olyan szenvedéllyel dörzsöltem le magamat, mintha a megalázó inség minden foltját, amely beszennyezett, le akarnám törölni. S amint a fürdőből kiléptem, oly magasra emelkedett önbecsülésem, ahogy az illet mostan való új nevemhez és rangomhoz.

De a víz nem moshatta le egész múltamat. Nem volt oly könnyű elfelejtenem régi nevemet, amelyhez szenny tapadt, de lelkes elhatározásomban, hogy méltó leszek új nevemhez és követni fogom példaképemet, jótevőm végtelen gyöngédséggel gyámolított. Jó volt hozzám, bizalmat gerjesztő, megtörte zárkózottságomat és annyi szabadságot engedett, amennyi nem ellenkezik a jóneveléssel és a világi modorral. Értelmem fogékonnyá vált most már nemcsak a kereskedelmi dolgok iránt, hanem az emberi természettel egybefüggő minden jelenség iránt.

Az otthon nevelt gyermek akaratlanul is magára ölti az

otthon uralkodó szokásokat és erkölcsöket. Nekem nem volt otthonom, én a családi életnek kellemességeiben és figyelmeségeiben járatlan voltam és anélkül, hogy tudtam volna róla, attól a pillanattól kezdve, amikor új ruhámban kiléptem a fürdőkádból, megkezdődött bennem az az átalakulás, amely képessé tett aztán arra, hogy méltóképpen megjelenjek egy méltó férfiú oldalán. Levetkeztem a félelmet az emberek előtt, a szolgai alázatosságot, az elfogultságot és mindenben új környezetem érzéseihez és kifejezőmódjához alkalmazkodtam. Figyelmes voltam és jó fölfogású, folyton hegyeztem a fülemet, nyitva tartottam a szememet, gyakoroltam és élesítettem emlékezetemet, úgy, hogy nemsokára nagy mértékben emelkedtem atyám becsülésében. Pedig ő volt egyetlen mértékadó bírám.

Nem beszélem el minden vándorlásunkat városról-városra, hajóról-hajóra, árúházról-árúházra, mert ez nem egy, de sok kötetben sem férne el. Különben is ez a vidék úgy sem mutat valami nagyon sok változatosságot, egyformák a partok, a házak, a telepek, a városok. Csak azt beszélem el, ami engem személyesen érdekelt és alakított, azt, ami akkor öröme volt életemnek és amit elfelejteni úgy sem tudnék soha.

Két esztendő alatt többször tettük meg az utat New-Orleanstól Louisvilleig, oda és vissza, de a legtöbb időt a Mississippi alsó mellékfolyóin töltöttük. Ezeken az üzleti utakon sok földrajzi ismeretre tettem szert és kitűnő jártasságot szereztem a déli és nyugati államok kereskedelmi és hajózási statisztikájában. Valósággal megcsodáltak azért a képességemért, hogy neveket és arcokat milyen biztossággal tudtam emlékezetben tartani. Tudtam minden gőzös nevét, amellyel találkoztunk, építése módját — egyetlenegyszer látott dolog is kitörölhetetlenül bevésődött emlékezetembe. Memóriám nagy szolgálatot tett atyámnak bevásárlásainál, az eladásnál és az áruk málházásánál. Akárhányszor a csodálkozás hangján kiáltott föl, ha egy-egy ilyen emlékezetbeli bravúrt produkáltam. De bár szemem, fülelem és emlékezetem pompásan be volt gyakorolva, jó időbe

került, amíg e tehetségekhez az ítélőképesség is társult. Mindig hosszú gondolkodás után voltam képes csak kitalálni, miben áll az egyik cukorfajta finomabb minősége egy másikkal szemben, miért lehetett az egyik rumot drágábban eladni, mint a másikat és hogyan lehet megkülönböztetni egymástól a kávé, tea stb. különböző fajtáit. Hogy valaki mit mondott, miképp viselkedett, milyen volt a ruhája, a külseje, azt nem is tudtam elfelejteni, de ami nem volt leírható, azt nem tudtam megtartani. És ha hallottam valakinek ítéletét egy ember jelleméről, mindig elcsodálkoztam rajta, hogy miképp alakulhatott ki ez a nézete.

Midőn 1859 végén elhagytuk New-Orleanst, magunkkal vittünk egy válogatott írói művekkel telt útításkát. Atyám értésemre adta, hogy Róma, Görögország és Amerika történetét egyenesen nekem szánta és hogy épp oly szorgalmasan kell tanulnom, mint az iskolában. Maga atyám útközben éppen úgy tudott olvasni és dolgozni, mintha otthon lett volna. E részben is rengeteg sokat tanultam tőle. Úti könyvtárunkat a nagyobb városokban folyton kiegészítette értekezésekkel, emlékiratokkal, életrajzokkal és általános irodalmi művekkel, csak a novellákat és regényeket száműzte kérlelhetetlenül. Mindenekelőtt megtanított rá, hogyan kell a könyvet olvasni és biztosított róla, hogy az olvasásból ő már meg tudja ítélni, értem-e a szerzőt vagy nem. A bonyolult helyeket, amelyeket nem volt oly könnyű megértenem, kétszer-háromszor is elolvastatta velem. Mindezt azért említem olyan tüzetesen, hogy megmutassam, milyen módszere volt a könyvnek elolvastatására, mert ez meg fogja értetni, hogy a műveltségben milyen óriási haladást tettem e két esztendő alatt.

Az első lépés az önállás felé.

Nevelőm gondja erkölcsi és vallási életemnek minden részletére kiterjedt. Óvott a rossz példáktól, megmutatta az iszákosság, a kártyaszenvedély átkos hatását, fölhívta figyelmemet ismerőseim erényeire és hibáira. A vele való együttlét a szakadatlan nevelkedésnek és tökéletesedésnek iskolájává lett rám nézve. A legérdekesebb az a mód volt, ahogy az Istenhez való viszonyomat igyekezett megállapítani. Most, hogy visszatekintek ily tárgyú beszélgetéseire, úgy tetszik nekem hogy a legnagyobb filozófus nem világosíthatott volna föl meggyőzőbben az igazi, bensőséges és minden fölösleges szertartás és külsőség nélkül való vallásosságról, mint ő. Lehet, hogy minden gondolata nem volt eredeti, hogy maga is hallotta, olvasta vagy tanulta, amire engem igyekezett megoktatni, de én úgy éreztem, hogy mind az a bölcsesség, kiáradó jóság és gyakorlati okosság, amellyel engem, a tapasztalatlan és félénk kezdőt útbaigazított, az ő legsajátabb tulajdona. Amellett néha oly vidám és pajkos tudott lenni, mint egy iskolásgyerek a szünetben, oly rajongó és lelkesült, mint egy prédikátor.

A mindennapi eseményeken kívül csak egy rendkívüli dologra emlékszem vissza 1860 nyaráról. A *Little Rock* nevű gőzösön jártuk a Washita vizét. Atyám a szállított árukért pénzt vett be és a pénz átadásával hanyagságból vagy más valamilyen okból a kelletténél tovább késlekedett. Nem voltunk messze Sicily szigetétől, amikor a hajón egy gyanús embert vettem észre. Eleinte azt hittem, hogy a steward, akinek ott valami dolga van, de aztán hosszabb megfigyelés után láttam, hogy valami bűnös szándéka van. Atyám már nyugalomra tért s nekem is tulajdonképp már rég le kellett volna feküdnöm. Hamaros elszántsággal elrejtőztem két gyapotszövő közé és vártam, mit fog művelni. Csakhamar az én emberem ajtónkra szorította fülét, óvatosan kinyitotta és belépett a kabinba. Néhány aggodalmas pillanat telt el s ekkor atyám hangját hallom: „Ki van itt?” — majd két birkózó zaját. Beugrottam és láttam, hogy atyám küzködik az idegennel s kettejük közül egyik közel van a megfulladáshoz. Mikor a betolakodott engem észrevett, rám rontott. Láttam, hogy egy acél csillan föl a sötétben, bal karom és a mellem között sebet éreztem és még hallottam, hogy valami csörögve hull a földre. Aztán átkozódva félrelökött és elszökött. Mi tolvajt kiabáltunk, a matrózok és utasok mindenfelől gyertyával odasiettek s csakhamar kiderült, hogy az útításkát feltörte, tartalmát össze-vissza dobálta és a földön ott feküdt egy asztali kés pengéje. Világos volt, hogy rablásra történt kísérlet, olyan valaki részéről, aki a hajó helyviszonyaival ismerős. A kapitány szigorú szemle alá vetette a hajó egész legénységét, de mindannyian a helyükön voltak, megolvasta a késeket és csakugyan hiányzott egy. Az eset nagy riadalmat okozott, de a tettest sohasem fedezték föl. Ez az egy izgalmas eset zavarta meg két év alatt utainkat.

Ugyanez év szeptember havában egy New-Orleans felé igyekvő gőzhajón megismerkedtünk Ingham őrnaggal. Atyámmal sok közös ismerősük volt, sokat beszélgettek úti kalandjaikról is és csevegésükkel üzték el az út unalmát. Az őrnagy

néha velem is szóbaállott és engem is lekötött elbeszéléseivel és leírásaival a nagy fenyő- és tölgyerdőkről, a jaguárokról, vadmacskákról, medvékről és szarvasokról, amelyek oly gazdagon tenyésznek az ő otthonában. Mire New-Orleansba érkeztünk, már annyira összebarátkoztunk, hogy meghívott egy hónapra ültetvényére Arkansasba. Atyám csak későbbben akart határozni róla, hogy elfogadjam-e a meghívást.

Körülbelül két hetet töltöttünk New-Orleansban, ahonnan atyámat testvérének egy levele Havannába szőlította. Hosszas megfontolás után beleegyezett abba, hogy az őrnagy meghívását elfogadjam. Arra számított, hogy ebből a meghívásból az én részemre esetleg egy virágzó exisztencia sarjadhat ki. Ugyis régi eszméje volt, hogy a belső szárazföldön, Arkansasban, nagy árúházat kellene alapítani, amely számol a telepítvényesek mindenféle kívánalmaival, mert az ilyen üzletnek biztos a nyeresége. Az őrnagy telepítvényétől csak negyven mérföldnyire van Cypress-Bendben egy barátjának az üzlete, aki engem szívesen fog fogadni és kioktat arról, hogy mi szükséges egy ilyen telepes kereskedő részére. Ő úgysis földadja néhány hónap múlva a saját bizományi üzletét és már az én helyi ismereteimre támaszkodva fogja a legjobb helyet kikeresni vállalatunk számára. Én a tervet nagy örömmel fogadtam el. Képzeletemben már végtelen erdőket láttam, amelyek rejtekhelyein indiánusok leskelődnek és jaguárok és más vérszopó vadállatok veszélyeztetik az idegen életét. Arra nem is gondolt egyikünk sem, hogy az oly nagy gonddal és annyi bizalommal elkészített terv örök időkre való válást jelent számunkra.

Atyám nem mulasztotta el, hogy a legjobb tanácsokkal lássson el utamra. Neki előbb kellett elutaznia Havannába, az őrnagy és én kísértük hajójára. A kajütben búcsút vettünk egymástól.

Csak most kezdett a szívem hevesen verni, fájdalmas előérzések árnyéka vetődött rá, de egy szót nem tudtam szólni, a nyelvem megbénult, némán fordultam el tőle. Félóra múlva

már nyoma se látszott hajójának, csak keskeny füstvonal jelezte, hogy hol tünt el a látóhatáron.

Most, hogy elváltam tőle, valóságos testi fájdalom lett úrrá rajtam. Most láttam csak, ki volt ő nékem és mivé lettem volna nélküle. Harmincöt év múlt el azóta, de soha e hosszú idő alatt oly kétségbeesést nem éreztem, mint az elutazását követő éjszakán.

Még mielőtt az őrnagy hazautazott volna, levelet kaptam atyámtól, amelyben tudatta velem, hogy szerencsésen megérkezett Cuba szigetére. Biztatott, hogy az őrnagy ajánlata csak kedvező lehet terveink sikerére. Arkansasra gondolt ő már régen, mert ennek a helyzete a legkedvezőbb és bízva a szerencsés körülményekben és az én kereskedői képességeimben, a legjobbat reméli. Elismerte, hogy az utolsó esztendőben csodálatos haladást tettem, de figyelmeztetett, hogy sikerem a legközelebbi évek tevékenységétől függ.

A levél oly közvetlen hatást tett rám, mintha atyámmal beszéltem volna.

Nemsokára Ingham őrnagy értésemre adta, hogy itt az ideje elutazásunknak. Hét nappal New-Orleansból való távozásunk után hajónk befutott a Saline folyóba és néhány mérfölddel Long-View fölött megállott. Itt egy csinos egyfogatu várt bennünket, amellyel hamarosan ott termettünk az őrnagy telepítvényeinél. Tiszta képem erről a birtokról ma már nincs. Arra emlékszem még, hogy legnagyobb része fenyőerdőkből állott, amelyek közepén néhány szerecsen tágas területen kiirtotta az erdőt, hogy a földet meg lehessen művelni. A ház óriási fenyőgerendákból volt összeróva. Az őrnagy felesége elég kedvesen fogadott, a rabszolgák nagy örömmel ugrándozták körül gazdájukat és hozzám is nagyon alázatosak voltak. A vacsora nem volt olyan gazdag, mint valamely előkelő new-orleansi hotelben, de igen ízletes volt és amikor a tűzhelyen a fa elkezdett pattogni és az égő tűz lobogó fényét rávetette a meghitt családi körre, akkor éreztem az intim hangulat varázsát és a Nyugat

őserdejében való tartózkodásom elé örömmel és érdeklődéssel tekintettem.

Csak egy ember volt a családban, aki iránt nem tudtam bizodalmat érezni, a rabszolgák felügyelője. Vacsora után csatlakozott hozzánk és én mindjárt az első pillantásra akaratlanul is antipátiát éreztem iránta. Modora és beszédmódja a kikötőmunkásokat idézte emlékezetembe, viselete és tartása is visszataszító volt. Valószínű, hogy tartózkodásom, amelyet észrevett, ő benne is ellenszenvet keltett irántam.

Másnap már nem volt olyan gazdag az étlap. Hatkor reggeliztünk, tizenkettőkor ebédeltünk és este hatkor vacsoráztunk. Főtt vagy sült disznóhús, hal és kása volt a legszokottabb fogás. Soha életemben nem törődtem sokat az evéssel, de amikor napnap után mindig ugyanazt tálalták elém, végre mégis megcsömöröltem. De még így sem szóltam volna, ha a felügyelő nem ugrat mindenáron. Csak azért, hogy az őrnagy feleségénél behízelegje magát, vagy, hogy az én undorodásomat növelje, a legszemérmetlenebbül magasztalta a konyhát. Az érintkezés ezekkel az emberekkel nagyon kellemetlenné vált; annál jobban elbájolt a tartózkodás a szálas fenyőerdőben. Magam is segítettem az írtás munkájában; valóságos vérszomjas elragadtatással üdvözöltem a halálos küzdelmet, a megrendítő irtózatot, amely a törzset átfutotta gyökerétől koronájáig, amikor megadta magát a fejszék halálos csapásának. Hús fenyőt döntöttem le egymagam egyfolytában, akkor szünetet tartottam, hogy egy kissé kifújjam magamat és néztem, hogy dolgoznak a négerék. Ezek a törzseket megtisztították az ágaktól, aztán hordható vagy gurítható darabokra vágták széjjel, amelyekből valóságos máglyát építettek. Munka közben vidáman énekeltek és általában olyan jókedvűek voltak, hogy szinte rám ragadt vidámságuk és buzgóságuk. Igazi férfi-munka volt ez, amely megfeszítette az izmokat és önérzettel töltötte el a munkást.

Egy hétig együtt dolgoztam a feketékkel, boldogan köszöntöttem a napkeltét, jókedvűen megreggeliztem és reggeli után

megint megkezdtem csatámat a fenyőóriásokkal. Ettől a dologtevéstől is a felügyelő vette el a kedvemet. Ahol ő megjelent, ott megszűnt az ének és a jókedv. Zsarnoki, mindig parancsoló hangja kedvét szegte minden vidámságnak. Egy alkalommal a közvetlen mellettem dolgozó fiúra ráüött vizilő bőrből készült korbácsával. A korbács hegye oly közel ért hozzám, hogy én és a fiu ijedtünkben elejtettük a farakást, amelyet éppen cipeltünk. Én fölháborodtam a felügyelő brutális alávalóságán, heves szóváltásba bocsátkoztam vele, mindkét részről kölcsönös fenyegetések hangzottak el és kevésbbé múlt, hogy hajbakapjunk egymással. Végre is föllázadva állati durvaságán, eltávoztam onnan. Sietve fölkerestem az őrnagyot, akit a verandán találtam. Megütközve azon, hogy az őrnagytól sem az igazságos fölháborodásnak, sem a részvétnak egyetlen szavát nem hallom, tiltakoztam a felügyelő eljárása ellen, főképp pedig az ellen, hogy korbácsával megérintett. Az őrnagy szánakozva mosolygott tapasztalatlanságomon. Erre az én türelmemnek is vége szakadt és nyomban kijelentettem, hogy át fogok menni szomszédjához, Mr. Warninghoz, mert az ő házában tovább nem maradhatok. Erre a felesége is kijött és olyan szomorúságot mutatott viszonyunk hirtelen megszakadásán, hogy én már sajnáltam heveségemet, míg az őrnagy igyekezett meggyőzni róla, hogy a telepítvényes kénytelen a mezei munkát egészen a felügyelő belátására bízni. De most már késő volt. Itt oly szavak estek, amelyek személyes becsületemet durván sértették és fulánkot hagytak szívemben. Az őrnagy nem volt képes jóvátenni az ilyen sértést és ennél fogva megmaradtam elhatározásomnál. Negyedóra alatt becsomagoltam, elhagytam az őrnagy birtokát és Mr. Warning telepítvényére hajtottam. Mindjárt az első pillantás új barátom házára a családi boldogság olyan jóleső érzéssel töltött el, hogy úgy éreztem, mintha Wales valamely kedves, meghitt, otthonos képét látnám. Minthogy gazdámnak egy szót sem szoltam róla, miért hagytam el szomszédja telepítvényét, azt hitték, hogy másnap reggel bizonyára tovább állok és csak éj-

szakai szállást kérek. Nem is marasztottak és én csak arra kérttem Mr. Warning-ot, hogy hozassa át másnap az útításkamat. Amikor az megérkezett, házigazdámnak átadtam azzal a kérelemmel, hogy egyelőre őrizze meg, azzal szíves bacsút vettem és útnak eredtem Arkansas felé. Az út meglehetősen kellemes volt. A szakadékokban friss hegyi patakok tajtékzottak le, melyekben lecsillapítottam szomjamat, de volt azért elég hosszú része az útnak, amelyen egyáltalán nem találtam vizet. Egy kis farmhoz tartozó házban töltöttem az éjszakát, másnap már megint útnam voltam, tele jókedvvel és reménységgel. Ha néha pillantásom a távol homályában elenyésző fenyőkön járt, úgy éreztem, minthogyha nem is a jelenben élnék és a legképtelenebb fölfedezések és események képzeleti világába merültem alá.

Mire beköszöntött az éjszaka, már az arkansasi cypirus-ligetben voltam. Itt volt Mr. Altschul áruháza, amelyben a vidéki kereskedő üzletéhez szükséges ismereteket meg kellett szerezni. Amint megmondtam a nevemet, a háziúr és övéi szívesen üdvözöltek. Az áruház a cypirus-liget közepén állott néhány száz méternyire a család lakóházától. Négyemeletes, hosszukás épület volt, négy nagyobb helyiséggel; háromban föl volt halmozva minden lehető dolog, amire a vaskereskedőnek, vadásznak, fűszeresnek, posztó- és papirkereskedőnek szüksége lehet, a negyediket irodának használták nappal és a szolgálattevő személyzet hálósobájának éjjel. Belépésemkor Mr. Cronin, az első és Mr. Waldron a második segéd örömmel fogadtak kollégájaknak. Cronin harmincesztendő newyorki születésű irlandi volt, a kollégája egy környékbeli telepítvényesnek a fia. Cronin kettős természet volt, aki iránt részint szánalmat, részint meleg szimpátiát kellett éreznem. Kiváló férfiú volt, okos, ügyes, mindig jókedvű, kitűnő modoru, de énjének másik és pedig rosszabbik része állandóan a whisky uralma alatt állott. Elsőrangú iszákos volt. Tudja az Isten, én ilyenekre nem tudok igazán haragudni. Cronin kitűnően ellátta szolgálatát, folyton dolgozott, mindig barátságos volt és nagyszerűen értett az asszonyokkal

való bánáshoz. Kitalálta az ízlésüket és oly pontossággal tette eléjük azt, amire nekik nem volt szükségük, de amit ő el akart adni, hogy valóságos élvezettel vásároltak és büszkén távoztak el a megvásárolt holmival. Élvezet volt munkája közben megfigyelni, milyen érdeklődéssel hallgatta ki különös kívánságait, milyen tapintatos udvariassággal segített nekik valamilyen hiányzó kifejezést megtalálni, milyen buzgó szolgálatra való készséggel sietett fáradhatatlanul az árúkat az asztalon fölhalmozni. Cronin a példaszerű eladó volt, soha hozzá foghatót az életben nem láttam. A gazdája azonban nem méltányolta tehetőségét úgy, ahogy megérdemelte. Ő inkább hibáját vette számon és a folytonos surlódás miatt, amely kettejük között nem szűnt meg, végre is Corninnak el kellett hagynia állását. Nem sok idő múlva Waldron is méltatlannak találta magához ezt a foglalkozást és eltávozott.

Helyettük két főnhéjazó, gögös ficsúr kapott alkalmazást Altschul úrnál. A munkához azonban kevesebbet értettek, mint maguk csinosításához.

En csak nehezen tanultam meg gazdám utasítása szerint a telepítvényesek világában járatos tónust. Ezek az emberek a társaiktól nagy mértékben különböztek. Többfajta ország lakosságából verődtek össze, különösen déliekből. Volt közöttük olyan, aki hat, sőt tíz négyzetmérföld területnek volt az ura. Úgy éltek, mint a kis fejedelmek, száz és száz rabszolgájuk volt, akiken korlátlan hatalommal uralkodtak és szomszédaik alázatos hódolatát mint magától értődő adót fogadták. Egy-más között igen barátságosan érintkeztek, de a földnélküliekkel, amilyen például én is voltam, szóba sem állottak. Ha telepeikről előkerültek és közönséges halandók tekintete előtt megjelentek, akkor magaviseletük már messziről elárulta, hogy minket is fehér embereknek tartanak ugyan, de jogfosztottaknak és nem ama kiváltságok részeseinek, melyek őket birtokuknál fogva megilletik. El lehet képzelni, hogy festett a mi áruházunk, ha tíz-tizenkét ilyen gyapot-mágnás, mindegyik saját-

ságos viseletben, az arcába vont sapkával, karján a puskával, hóna alatt a lovaglő-ostorral beállított. Idővel hozzászoktam ehhez a látványhoz, de néha bizony undorral töltött el. Büszkébb kollégáim nem titkolták el azt a nézetüket, hogy a pisztolytól való félelem teszi ezeket a mágnásokat olyan tartózkodóvá, én azonban azt gondoltam, hogy csak tulajdon méltóságukat féltették attól, hogy egy rangjuk alatti emberrel beszédbe bocsátkozzanak. Azok között, akik bejártak hozzánk, csak kevesen voltak, akiken nem hagyott nyomot az Arkanzasban oly általánosan dühöngő betegség. Én is az első héten megkaptam a lázat és kénytelen voltam sokáig calomellel és chininnel élni. Az örökös láz egészen elcsigázott, a végén már csupa csont és bőr lettem.

Arkanzasnak ebben az időben egy egészen különös saját-sága volt és minden bevándorló a legrövidebb idő alatt a magáévá tette ezt a különösséget. Az irlandi kereskedőseged, a szegény amerikai telepes, a német zsidó házaló mind rabja lett ennek a furcsaságnak. A legcsekélyebb sértést tudniillik vérrel mosták le és a szigorúan lovagias eljárás mindennapos volt az arkanzasiak körében. Igazán nevetséges volt, ha láttam, hogy egy rabszolga módjára hajlongó német zsidó házaló egy rossz-nevelésű angol gúnyos szavára indítatva érezte magát, hogy kiálljon a puskacsőve elé. Akárhány kereskedő többre tartotta a párbajban szerzett sikereit üzleti becsületességénél. Még az én kedves gazdám, Mr. Altschl is foglyul ejtette ez az örület. Ő is állandóan revolvvert hordott magánál és a zsebét bőségesen ellátta töltéssel. Hosszu gyakorlat után annyira vitte, hogy egy vastagtörzsű fát képes volt húsz lépésnyi távolságból legalább is horzsolni. Ez egészen elvette az eszét. Egy őrizetlen pillanatban az a hősies elhatározás fogamzott meg benne, hogy a káposztáskertjében garázdálkodó öreg anyadisznót fogja leteríteni. A lövés sikerült, de a disznó gazdája egy lobbanékony természetű öreg úr volt, aki csakhamar kétszövű puskájával jelent meg, hogy Altschul úrral beszélgetésbe elegyedjék. A be-

szélgetés, amint a jelekből láthatóvá lett, nem végződött Altschul úr javára. Ettől kezdve aztán abba is hagyta lövő-gyakorlatait.

Ha már egy ilyen tisztos öreg úr rabjává lesz ennek a bontárságnak, képzelhető, ránk, fiatalokra milyen hatása volt a pisztolynak. Üres óráinkban folyton a céltábla előtt állottunk és én meglehetősen készségre is tettem szert a céllövésben. Elméletben már jeles emberölő lövész voltam, mert gyakorlatainknak az volt a célja, hogy bennünket képessé tegyen az illető „rablók“ leterítésére.

Vevőink között volt egy Coleman nevű, hosszúra nyúlt karcsu legény, akinek a telepítvényén vagy húsz rabszolga dolgozott. Rendes időközben megjelent, hogy bevásárolja a rabszolgák részére való szövetet, élelmiszert stb. és a visszautazásnál mindegyik nyeregtáskában egy-egy üveg whiskyt szokott elrejtetni. Egy napon valamilyen ismerősével kiürített egy üveg Bourbont. Az alkohol hatása alatt elkezdett veszekedni és az egyik segédnek azt mondotta, hogy az ital, amit elad, ronda löre. Eleinte a segéd úgy fogta föl a dolgot, hogy egy részeg paraszt tréfálkozik vele, de mikor Coleman még egyszer arcába vágta a csúfságot, kollégámnak elfogyott a türelme s megmagyarázta neki, hogy „a löre még mindig túlságosan jó ital egy olyan boriszáknak, mint az úr“. Coleman kihúzta revolverét, de míg célozásra fölemelte karját, én fölütöttem, úgy, hogy a golyó a tetőbe fúródott. Erre a segéd rávetette magát ellenfelére és mind a hárman a földön hemperegtünk. Míg én az ujját fogtam, hogy föl ne húzhassa a kakast, a szomszéd szobából segítség jött. Az, aki segítségünkre sietett, egy vaskezü telepítvényes volt, Francis Rush, aki végre kicsavarta a kezéből a fegyvert. Negyedórai fegyverszünet következett. Coleman megtöltötte a nyeregtáskáját és én tartottam a kenyelvasat, mikor nyeregbe szállt. Egy ideig vadúl rám meredt és fenyegető hangon tanácsolta, hogy máskor ne avatkozzam mások ügyeibe. Azzal tovább lovagolt.

Néhány hét múlva kiküldöttek, hogy a szomszédoktól adósságokat hajtsak be. A listában ott állott az ő neve is. Házát üresen találtam; a négerek azt a fölvilágosítást adták, hogy megölte Francis Rush-t s azután nyomtalanul eltűnt.

Végre megtörtént a rég várt betörés. Már alászállott az éj, amikor Altschul úrtól vacsoráról visszatértem az áruházhoz, de oly tisztán sütött a hold, hogy a holt fatörzsek a ciprusligetben szinte kísértetiesen ragyogtak. Mindjárt a főbejárat mellett állott a gyertya, amelyet az épületbe lépésem után nyomban meggyújtottam. Azután bezártam az ajtót, elreteszeltem és a tágas szobákon át az iroda felé hálósobámba léptem, a gyertyát magasan tartva. Amint a tűzhely mellett elmentem, egy marék kormot vettem észre a kőlapon. Minthogy zárlat után tisztára söpörték, rögtön tudtam, hogy a kéményben betörő van. Haladéktalanul tovább mentem az irodába, egy hirtelen pillantást vettem a hátsó ajtóra és ablakra, elővettem revolveremet, visszasiettem a tűzhelyhez és fölkiabáltam:

— Vigyázat, azonnal löni fogok! Mire hármát olvasok, addigra már löttem is! Egy—kettő!

Valóságos koromfelleg omlott alá a karomra. Hallottam a kétségbeesett kapaszkodást, kapálódzást és vakon belelöttem az üregbe, hogy siettessem a gonosztettes menekülését. Azután visszasiettem az irodába, egy székre tettem a gyertyát, kinyitottam a hátsó ajtót és még idején rohantam ki, hogy lássam egy néger fejét és vállát kiemelkedni a kéményből. Fenygetéseimmel és érthető taglejtésemmel rábírtam, hogy lejöjjön és elkísérjen Altschul úr házához, ahol kiszolgáltattam gazdámnak. Jól megköözték, de különben irgalmasan bántak vele. Megért több mint ezer dollárt — azért egyik legbecsebb vevőnket károsítottuk volna meg, ha ezt a jószágát megcsonkítjuk.

Altschul úr izraelita volt és üzletét a környékbeli négerek kedvéért vasárnap nyitva tartotta. Alkalmazottai, mivel keresztények voltak, ezen a napon természetesen nem dolgoztak.

De egyikük egy vasárnap mégis jelentkezett azzal, hogy ő elfoglalja Altschul úr helyét az árúasztalnál. Ennek aztán délután egy kiabáló és fecsegő, körülbelül harminctagu néger csapatot kellett kiszolgálnia. Mikor beléptem, láttam, hogy nem volt eléggé éber: csöndesen a sarokba álltam és észrevettem, hogy két ember, valahányszor hátat fordított, harisnyát, cérnorsót, szalagot csent és eltüntette tágas zsebébe. Egy ideig gondolkodtam, hogyan segítsék a bajon, de aztán előhívtam Simont, Altschul úr potrohos rabszolgáját, hogy kioktassam rá, miképpen lehet segítségemre. Amint az üzletbe visszatértem, rögtön bezártam a főajtót és elkiáltottam: „Tolvajok!” Mindenki vadul rám rohant, de Simon egy óriási tört forgatott feje fölött és megesküdött, hogy nem hiába vonta ki, ha nem marad mindenki a helyén és nem engedi magát megvizsgálni. Akik ártatlanoknak érezték magukat, azok a mi pártunkra álltak és ezek támogatásával egy egészen csinos kis árúraktárt vontunk a fölszinre, amelyet a commis könyve szerint sohasem fizettek volna meg.

Kilenc hét alatt három levelet kaptam atyámtól Havannából, azután hónapokon át egészen hallgatott. Az utolsó levél értesített, hogy mivel testvére a javulás útján van, ő is körülbelül egy hó múlva visszatér New-Orleansba és azután meg fog látogatni. Sokáig reméltem még, hogy látom, vagy legalább hallok róla, de soha többé nem találkoztunk. Meghalt 1861-ben; én csak jóval későbbben értesültem haláláról.

Ugyanez idő alatt az országban nagy események játszódtak le, anélkül, hogy mi csak sejtettük volna. A déli államok nyíltan szembeszálltak az Egyesült-Államok kormányával. Várrakat, hadi szertárákat és hajókat vettek el a lázadó államoktól, de ami rám nézve még fontosabb volt, Louisiana seregei hatalmukba kerítették a New-Orleans alatti erődtívényeket. Arkanzasban ezt tudták az újságolvasók, de én bizony nem hallottam róla. Csak március felé kezdett derengeni bennem annak a sejtése, hogy olyan valami készül künn, ami mindenkit köze-

lebből vagy távolabbról érdekelni fog. A dologhoz értőbb emberek beszélgetése fölkelte kíváncsiságomat és ezektől hallottam, hogy Alabama, Georgia és Louisiana államok másokkal szövetkezve már külön kormányt alkottak és egy bizonyos Jeff Davist választottak elnöknek. Az egyre komolyodó események rábírtak, hogy én is újságolvasóvá legyek. Csakhamar tisztán láttam, hogy az ország leírhatatlan izgalomban van és hogy elkerülhetetlen a háború. Egy napon aztán hírül adták, hogy kezdődik a toborzás. Az emberek sorra beálltak katonának. Egy Smith nevű kapitány egész sereget szerelt föl, amelynek a „szürke ördögök“ nevet adta. Penny Mason lett a főhadnagy, Lee az alhadnagy. A környék egész ifjúsága oda-sereglett, úgy, hogy már tőlem is megkérdezték, nem csatlakozom-e Arkanzas hős fiaihoz és én igennel válaszoltam. Ma már az egész ügy meglehetősen nevetséges színben tűnik föl előttem, de akkor ugyancsak komolyan vettem. Julius elején hajóra szálltunk, hajónkra a folyam mentén egyre több önkéntest vettünk föl. A hajó ugyan léket kapott és elsüllyedt, de minket ép bőrrel szállítottak a Little Rockba. Itt aztán Burgevine tábornok fölesketett bennünket Amerika szövetséges államainak zászlájára.

A polgárháború.

Hat évi katonáskodásom emlékei nem tartoznak a legdicsőöb-
bek közé. Ha visszatekintek szolgálatunk komoly érde-
meire és ezzel szemben a katonásan durva hangra, amelyben
tetszelegtünk, a kíméletlen és haszontalan vérontásra, az alat-
tomos és elvadult harci módra, a mindenheti prédikációra, amely
csak arra való volt, hogy igazolja gyalázatosságainkat, akkor
valóban nem jól érzem magamat. Hogy volt-e még a „szürke
ördögök“ közül csak egy is, aki az én szememmel nézte a há-
borút, azt nem tudom, nem is hiszem. Sokan lángoló hazasze-
retetből vonultak a hadba, mások dicsőséget és tisztességet re-
méltek, szerették a friss katonaéletet, akárhányat egyenesen a
fegyverviselés ösztönszerű vágya vont ebbe az új körbe. A mi
generálisunk határozottan nagyjellemű és becsvágyó, geniális
ember volt, akit hivatása képessé tett a legnagyobb vezető állás
betöltésére; csakhogy ő diktátor szeretett volna lenni. Az ez-
redesünk csak katona volt, semmi több. Az alezredesünk na-
gyon is vadászta a katonai kitüntetést és előlépést ahhoz, hogy
hazafinak érezhette volna magát. Igazi hazafi volt Smith kapi-
tány, a legszebb és legnemesebb férfiak egyike, akikkel valaha

találkoztam. Mason főhadnagy derekas, tehetséges és igazi katonai természet volt, egészen érdeme szerint jutott el a vezérőrnagy rangjáig. A katonák többnyire jó módu fiatal emberek voltak, független és gazdag arkanzasi telepítvényesek fiai és közeli rokonai. Akadtak köztük jószágfelügyelők, kisebb gypot-tenyésztők, tisztviselők, alkalmazottak, kereskedők, sőt egy-két parasztfiú is. A mi zászlóaljunkban túlnyomó többségben voltak a műveltek, az egész meghaladta az átlagot. De hát egy ilyen zászlóalj elenyésző kisebbség az ezredben, amelynek csak egytizedét teszi.

Minket nem soroztak be szokás szerint úgy, hogy csupaszra vetkőztettek és megvizsgáltak, mint egy barmot, hanem pusztá szavunkra, hogy a szolgálatételre alkalmasak vagyunk, egyszerűen fölvettek. Az eskü letétele után levetettük civilruhánkat és fölveltük a könnyű szürke uniformist. A katonai ruhával együtt járt a katonás tartás. Little Rock szépei nem csekély mértékben járultak hozzá a mi néha megerőltető igyekezetünkhöz, hogy mennél marconább legyen megjelenésünk. Harci szomjunkat nagy mértékben növelte a drill. A harogó muzsika, a sípok, dobok és trombiták szava fülünkbe zúgott egész napon át. A zsebünkben kövér revolver és hosszú bowie-kés, a szurony hegyét valóságos tűvé élesítettük, a késünkkel beretválni lehetett volna. Egy augusztusi napon utoljára vonultunk végig az arkanzasi főváros utcáin. A hajó már várt bennünket a kikötőben, hogy átszállítson a folyam tulsó partjára. Az utcákat lobogók ékesítették, asszonyok és leányok számlálhatatlan serege köszöntötte a harcba indulókat. A menet élén Hawthorn ezredes vágtatott pompás lován kivont karddal. A zene indulóba fogott és mi négyes sorokban merev lépéssel indultunk az úton be a szárazföldre, tisztek és altisztek egymás mellett. Eleinte ugyan csak szigorúan katonás volt a menet, de amint az augusztusi nap forrósága elbágyasztotta a tiszteket, már nem sokat gondoltak a menetelés pontosságával. Nem sok idő múlva kény-

telenek voltunk pihenőt tartani, de utána csak még fáradtabbak lettünk. A kavicsos út föltörte lábunkat, a levegő türelhetlenül forró volt. Magatartásunk, amellyel a hőséget igyekeztünk elbírhatóvá tenni mindenféle furianggal, már egyáltalán nem emlékeztetett szervezett seregre. Ha az arkanzási hölgyek éjfélikor nézték volna meg csapatunkat, egészen más benyomásuk lett volna róla, mint az elinduláskor. A következő napot kénytelenek voltunk egészen a pihenésnek szentelni, hiszen többen lettek volna közülünk kórházba, mint a harci sorba valók. A tábori élet megint új dolog volt számunkra, csakhogy itt a mária két hét alatt ötven ujoncot ragadott el.

November 7-én volt az első csatánk Belmontnál. Nekem személyesen nem volt részem benne, minket csak készenlétben tartottak. Távolról hallgattuk az ágyúk bömbölését és kényelmes magaslatunkról szemléltük az összeütköző feleket. A csata délelőtt tíz és tizenegy óra között kezdődött és napnyugtáig tartott. A vastag füstfellegen keresztül tulajdonképpen nem láthattunk biztosan semmit; csak később tudtuk meg, hogy mi Polk tábornok vezérlete alatt 641 embert veszítettünk, az Egyesült-Államok hada, melyet Grant kapitány vezetett, 610 embert veszített és hogy a mi bajunkat tetézte, egy 128 fontos fölhúzott ágyu fölrobbant, hét tüzért megölt és magát a generálist is számos tiszttel együtt megsebesítette.

A tábori életnek és a menetelésnek minden fáradalmát lassankint megszoktam és rájöttem annak az igazságára is, hogy a katonának ellenmondás nélkül kötelessége elüljárói minden parancsát teljesíteni. De a lelkesedést ezért az életért jóformán egészen elvesztettem, mire végre Columbusba érkeztünk. Az éjjeli őrüzeknél akárhányszor úgy éreztük, hogy voltaképpen nagy bolondságot követtünk el, amikor önként vállaltuk ezt az életet. Hiszen rám nézve szolgálbb volt ez az élet, mint a telepítvényeken a négereké. Zsoldot nem kaptunk, ellenben szabadságunkat és életünket rendelkezésére bocsátottuk a kongresszusnak, amelyről egyebet sem tudtunk, csak azt, hogy vala-

hol egybegyült, hogy valamiféle törvényeket csináljon. De hát ezekről a dolgokról nem beszélhettem szabadon sem a kapitánnyommal, sem a hadnagyommal. Mindenik megcáfolt és megszégyenített volna. Küldhettek, ahova akartak, elrendelhették, hogy egész éjjel őrt álljak, büntetésből gyakorlatoztathattak, amíg össze nem estem, rám parancsolhattak, hogy órákon át üljek egy kerítésen átvetett lábbal, hogy céltáblául használtasam ki magamat és mindebből nem volt menekülés. Őszintén szólva, nem is kívántam a menekülést, önként el voltam szánva rá, hogy mindent megteszek, amit kívánnak tőlem. Mert én szerettem déli hazámat és barátaimat ott lent a délen és az ő gondolkodásukat szívtam be minden pórusomba.

Az amerikai vezérkarnak az volt a hibája, hogy csak sztratégiai és taktikai föladatokkal foglalkozott, ellenben a selegek egészségének föntartására nem gondolt. A tisztek ügyeltek rá, hogy a fivüknek jó legyen az ellátása, de sohasem láttam, hogy egy tiszt a katonái jólétével törődött volna. Ha a katona megbetegedett, elküldték a Lazaretbe, de soha egyetlen tisztnak, a vezénylő tábornoktól az alhadnagyig nem is jutott eszébe, hogy a betegek számát csökkenteni lehetne, ha a katonák kényelméről és üdüléséről valamennyire gondoskodnának. Így például az élelmiszerünk kitünő és elegendő volt, csakhogy rosszúl készítették el; az ezredorvos és asszisztensei szintén nagyon keveset értettek nemes mesterségükhöz. Mind ezt természetesen én csak most látom, akkor sokkal is fiatalabb és tapasztalatlanabb voltam, hogysem a fogyatékoságokat mérlegelni vagy megítélni képes lettem volna.

A hadi események szükségessé tették áthelyezésünket Colombusból Kentuckyba. Itt maradtunk 1861 november végétől 1862 február közepéig. Ez idő alatt sohasem jutottunk tűzbe. A téli szállás alatt azzal tettem magamat kedvelté társaimnál, hogy a nagy hideg okozta kellemetlenségen ügyesen tudtam segíteni. A sátorunk közepére köveket hordattam össze, tűzhelyeket építettem kéménnyel és ezt a munkát oly ügyesen

végeztük el, hogy a mi sátorunk mindig meleg és füstmentes volt.

A hosszú tartózkodás ezen a helyen megtanított egy-két fogásra, amelynek ugyancsak jó hasznát vettük. Az ellenségtől elvenni, amit lehet, az ingadozókat kikémlelni, pénzért és szép szóért megvásárolni egy-egy csekélységet, ami az életet tűrhetővé teszi: ezt hívják katonáéknál furazsérozásnak. A karácsony előtti napon szereztem egy öszvért és esti szürkületkor elindultam, hogy egy unionista farmertől, aki tehát a mi ügyünknek titkos ellensége volt, egyet-mást beszerezzek. Körülbelül tíz óra táján értem el az udvarát. Öszvéremet a sövényhez kötöttem, a kerítésen átmásztam és kikémleltem a terenumot. Mindenekelőtt egy nagy rakás almát találtam: első dolgom volt a zsákomat jól megtölteni. Egy másik zsákot télire eltett burgonyával töltöttem meg, zsákmányommal visszasiettem öszvéremhez és a zsákokat föltettem a hátára. Azután meggondoltam, hogy egy liba, kacsa, egy-két csirke ugyancsak jó szolgálatot tenne karácsonyi vacsoránk kiegészítésére, ezért tehát újra elindultam a cserkészetre, mialatt lelkemet gyönyörűséggel töltötte el az a gondolat, milyen hűhóval fognak odahaza fogadni. Minden érzékszervemmel feszülten figyelve elérkeztem a külső istállókhöz és a belső gyönyörűségtől reszketve egy libának, egy kacsának és két tyúknak kitekertem a nyakát. Ezzel már most be kellett volna érnem, de a becsvágy nem hagyott nyugodni, hogy pajtásaimat csodálatba ejtsem. A hold gyarló fényénél beszorongtam a malacok szalónjába és ott négy-öt jól meghízott ifju sertés rózsaszínű alakját vettem észre. Mint egy róka, olyan halkán vettem be magam az ólba, a legzsírosabbat megragadtam hátsó lábánál, de erre a boldogtalan fiatal irtózatossá vált. Mindannyian a legnagyobb zavarba jöttünk. Az anyadisznó fenyegetően rőfögött és a kis malacbanda ijedten fújta a kórust, ártatlan áldozatom pedig az éjfél csöndjét szánalomgerjesztő visítással töltötte be. De én el voltam tökélve, hogy becses zsákmányomat

nem engedem és egy dühös ütéssel véget vetettem rugdalódzásának. A tetemet zsákomba rejtettem és nyakrafőre ellovagoltam vele. A farm-házban vésztiósló fények lobogtak föl, a kaput kitárták, a hosszú fénysávban láttam egy embert fegyverrel a kezében kilépni a kapuból. Egy pillanat múlva egy sörétszem fiútyúlt el a fülem mellett, szerencsére anélkül, hogy kárt tett volna bennem. Vadul vágattam el, előttem keresztben a malacos zsákkal, míg az almás és burgonyás zsákok jobbra és balra döngették a szegény állat hátát és oldalát és aztán tüskön át, bokron át a tábornak tartottam. Még hajnalhasadás előtt a sátor alá értem. Társaim hangos örömmel fogadtak és a karácsonyi lakoma fényesen sikerült. Vagy húsz vendég volt meghíva és mindenki lángoló lelkesedéssel magasztalt engem, aki nek fáradozása nélkül a pompás almássütemény és a még pompásabb malacpecsenye elmaradt volna a fogások közül. Én ugyan magamban nem titkoltam el, hogy egészen egyforma gazság, akár unionista, akár szecesszionista polgártól rabolnak el valamit, de hát az ilyesmit katonáéknál furazsérozásnak nevezik. Április 2-án kaptuk a hadiparancsot, hogy háromnapi élelmiszert készítsünk el. Április 4-én történt meg a kirukkolás; ezen a napon játszódtott le a polgárháboru egyik legvéresebb ütközete. Április 6-án, vasárnap két napi szakadatlan út és két éjszakai szabadban való táborozás után, tehát meglehetősen kimerülve fogtunk nagy föladatunkhoz. A haditudomány akkor még meglehetősen kezdetleges volt Amerikában és nem vette tekintetbe a siker egyik legfontosabb tényezőjét, hogy a katonának erkölcsi és fizikai erejét lehetőleg kímélni kell. A két vezénylő tábornok, Johnston és Beauregard 40.000 kifáradt és rosszul táplált katonával akart megverni egy 50.000 kitünően gondozott és kipihent emberből álló hadsereget. A déli hadaknak legalább negyedrésze húsz éven aluli ifjakkból állott, akik már testi fejletlenségüknél fogva sem voltak alkalmasak ily óriási munkára.

Reggel négy órakor keltünk föl nyomorúságos fekvő-

helyünkről. Hirtelen bekapott reggeli után azonnal hadisorba állottunk. Félóráig egy helyben maradtunk, hogy átvegyük a parancsokat. A három mérföld hosszú frontnak éppen a mi zászlóaljunk volt a közepe. Főlséges idő köszöntött ránk. Jobbomon egy tizenhét esztendőes Henry Parker nevű fiú állott. A szegény néhány szál ibolyát tűzött a sipkájához és nekem is ajánlotta, hátha nem lőnek ránk a yankeek, hiszen az ibolya a béke jele. Puskáinkat megtöltöttük, patrontáskáinkat rendbehoztuk. A puska meglehetősen elavult francia készség volt. Az őrmester fölolvasta a névsort és mi elégyűlten konstatáltuk, hogy a szürke ördögök utolsó szálig jelen vannak. Ünnepies némaságban vonultunk az irtott erdőn át jóval napfölkelte előtt. Még elgondoltam, milyen alkalmas volna ez az erdő valami nyári mulatság színhelyéül és hogy milyen barbár dolog a természet szent csöndjét éppen vasárnap vérontással megzavarni. Alig haladtunk ötszáz lépésnyire, emelkedett érzéseinket már megzavarta a harci tűz. Reggel negyed hat volt. A kapitány ránk kiáltott: „Csak előre, urak!” — mert az ilyen napokon mind urak voltunk. A tüzelés egyre tartott és mi mind közelebb értünk hozzá, néhány perc múlva már egészen benn voltunk a távolában. A lövegek csak úgy suhogtak a levegőben, gyakran a fejünk fölött fütyültek el és ágakat és leveleket téptek le. Kétszáz lépéssel odébb az egyik mellettünk álló ezred irtózatossortüzet adott, egy távolabbi követte, egyik a másik után, szakadatlanul harsogtak a lövések. Végre a mi ezredünkre került a sor. Csak most emelkedett föl a nap a látóhatáron és most láttuk, hogy köztünk és az ellenség között már nincsen semmi. Puskáinkat fölemeltük és beléjük tüzeltünk. „Csak mélyen célozni!” — vezényelt a kapitány. Én magam is igyekeztem, amennyire lehetett, valami élőlényt fölfedezni, mert bolond dolognak tartottam, hogy árnyékokra lövöldözzek. Végre amint még jobban előre nyomultunk, egy sor kerek szürke föllegből csupa skárlátvörös villámot láttam előlővellni és mögötte lassankint fölismerhetetlen kékes alakok hosszú vonalát.

De egyúttal a fülünkbe dördült az egymást követő puskalövések szörnyű riadása, amely egészen elkábította érzéseimet. Mintha az egész világ elpusztult volna ebben a tüzet okádó viharzásban; így léptünk be a harci tűzbe. Ez az érzésem maradt meg róla. Körültekintettem, hogy lássam, miképpen hat a többire, hogy vajjon csak én érzek-e így vagy pajtásaim is s nagy örömmel vettem észre, hogy mindegyik éppen eléggé el volt foglalva önmagával. Halványak, komolyak és szinte öntudatlanok voltak s lehetett látni rajtuk, hogy szívesebben volnának akárhol és csak a kérlelhetetlen kötelesség tartja őket hadi rendben. Egész gondolkodásunk és érzésünk akarat nélkül alá volt rendelve a láthatatlan hatalomnak, amely mozdulatainkat vezényelte. Senki sem gondolt itt arra, mi vár rá, minden ideg lázasan működött és minden élet-energia a végsőig meg volt feszítve. Lázban égtem, a pulzusom kétszeres hévvel vert, a szívem fájdalmasan dobogott és a pokoli zajban mégis minden hangot, minden mozdulatot és saját gondolkodásomnak minden mozzanását szinte villámsebességgel észleltem. Még azon is tudtam bosszankodni, hogy a hátsó sorban állok és ennek folytán a szememet marja az erős puska porfüst. Azon is valósággal dühöngtem, hogy a lárma siketnémvá tett.

Lépésről-lépésre nyomultunk előre, ellenfeleink pedig ugyanúgy vonultak hátrafelé. De mozdulat közben is folyton töltöttünk és lőttünk. Húszezer puska volt így megszakítás nélkül munkában és bár biztos célzásról nem lehetett szó, azért mégis elég golyó eltalálta a célját. Egyszerre csak velőtrázó hangon fölordít a vezényszó: „Szuronyt szegezz! Rohamlépésben előre!” Elszántan, megdühödve fogadtuk a parancsszót; irtózatós csatakiáltás verte az eget és ez a kiáltás megfosztott eszmélésünknek még meglévő kis maradékától is. Olyan vad lelkesedéssel töltött el bennünket, hogy most már csak egy gondolatunk volt: előre, előre! Én magam is tele tiüdővel vettem részt ebben az örült ordítózásban.

— „Futnak, menekülnek!” — szállott a szó szájról-szájra.

Ez még dölőfösebbé tette haragunkat és még jobban siettette rohamunkat. Minden izmunk acéllá edződött a boldogságtól, most már semmi sem állhatott ellen erőnknek. Mire odaértünk, ahol a kékkabátosok táborra volt, ellenségeink eltűntek, de ott hagyták pompás sátraikat. A félig öltözködött halottak és sebesültek világosan mutatták, mennyire meglepte elleneinket a támadás. Reszketve az izgalomtól rendezkedtünk lassankint az ellenséges táborban. Jó időbe került, amíg megint lélekzethez jutottunk és valamennyire harcvonalba állhattunk. Csakhogy az első sátorcsoport mögött még több tábor is volt. Az az ellentállás, amelyet ezek részéről mi tapasztaltunk, a többi táborban levő zászlóaljoknak lehetővé tette, hogy a roham okozta ijedelemből magukhoz térjenek. Csakhogy mi meg nem időztünk elég sokáig itt, hogy nekik kellő időt hagyjunk volna a harcra kész föllálláshoz. Nagy úr tátongott egyes dandárjaik között és ezekbe rögtön a déliek hatalmas hullámai omlottak be, úgy, hogy nem csatlakozhattak hozzánk és kénytelenek voltak visszavonulni, mert különben elvágták volna őket egymástól. Én már azt hittem, hogy az első tábor bevétele befejezte a csatát, tévedésemből azonban hamarosan kijózanultam. Csekély előjáték volt ez a hosszú és véres folytatásokhoz, amelyek aznap e csatát eldöntötték. Alig vettünk észre előrenyomulásunk közben egy sereg újabb sátrat, már is dühös golyózápor árasztott el bennünket. Messzire elnyúló lövész-láncról eredt ez, amelynek szilárd magatartása arra vallott, hogy ezúttal nem lesz olyan könnyű a munkánk. De első sikerünk annyira fölbátorított, hogy az ellenségnek mégis nagyon meg kellett erőltetnie magát, hogy hosszan föltarthasson bennünket. Azonban ők sem vártak sokáig: hamarosan megmutatták tüzes harci kedvüket. Az ég és föld mintha darabokra szakadt volna; az ágyúk, puskák, bombák és golyók versenyt mennydörögtek. Ha elvakult szememmel és megsiketült fülemmel a lehetőség szerint nem ügyelek a kapitányomra, az előttem és mellettem állókra, akkor a fölszabadult pokoli hatalmak egy helyre sző-

geztek volna. Az ágyúk üvöltő basszusa úgy hangzott, mint egy elszabadult oroszláncsorda ordítása, a bombák és a golyók sziszegése olybá tünt föl, mint a sasok suhogó szárnycsapása. Teljes erővel állottak szemben egymással a kékek és a szürkék. Egyszerre fölharsant a vezényszó: „Lefeküdni! fekvés közben tovább tüzelni!” Elöttem egy kidőlt fatörzs hevert; e védő fal mögött vagy tizenketten húzódtunk meg. Itt meglehetősen biztonságban voltunk, jobban is lőhattünk, mint a nyílt mezőn, de rettenetes volt e helyen tartózkodni.

— Szép kis dolog lesz ez, — kiáltott egyik pajtásom és utána szörnyet káromkodott. — Hasra fektetni a katonákat, míg az utolsó foszlány bátorság is kiszáll belőlük!

Egy kissé fölemelte a fejét, hogy előre nézzen, egy golyó közvetetlenül a törzs fölött elröpült és egy kis kerek lyukat ütött a homlokába. Elnémult és arcra bukott.

Egyszerre vezényszóra föllárottunk, elhagytuk e nyomorúságos veszteglő helyet és ezzel ismét visszanyertük előbbi bátorságunkat. Egy fájdalmas gyermekhang szólított meg ekkor: „Kérlek, kérjek, várjatok, el vagyok találva, nem tudok tovább menni.” Megfordultam és láttam, hogy a szegény Henry Parker féllábán áll és kínosan eltorzult arccal néz a másik széjelzűzött lábára. De már a következő pillanatban megint tovább kellett mennünk. Ekkor tüzérségünk is segítségül sietett, Newton Story a szürkék zászlajával előre rontott körülbelül hatvan yardra a legelső sortól. Amikor egyedül állott, mosolyogva fordult hátra és kérdezte: „Na gyerekek, mért nem jöttök, hiszen nincs semmi baj.” Mosolya és szavai a varázsvessző erejével hatottak ránk. Ismét fölhangzott az éles harci kiáltás és győzelemre szomjasan rohantunk utána. „Csak előre, előre, ne hagyjátok őket lélekzethez jutni!” — így biztattuk egymást. Csakhamar a kékruhások közelébe jutottunk, akik eleinte gúnyos egykedvűséget mutattak, de amikor látták a bőszült ellenség-áramlást, soraik megoldódtak és ők visszavonultak. Ez újabb diadalmámorral töltött el bennünket. Már a másik

tábort is elértük és kitisztítottuk. Reggel tíz óra felé volt. Én közel állottam az összeroskadáshoz. Néhány percig a földön feküdtem és ijedten vettem észre, hogy a puskám zárjárja egészen elhajolt és összetörött. Fáradtan kúsztam egv fához, möhön belenyúltam az eleséges táskámba és ettem egy falatot. Félóra mulva erősebbnek éreztem magamat és északi irányban ezredem keresésére indultam, mert ezalatt az enyéim már messze elhagytak. Az egész út tele volt elesettekkel, fegyverekkel és mindenféle rommal.

Valahányszor Shilo nevét hallom, mindig visszatér emlékezetembe a tetemekkel teli mezőnek minden borzalma. Nem tudom elfelejteni azt a benyomást, amelyet a halottak merev szemükkel tettek rám. Ezt a fél négyzetmérföldnyi erdőt, amely a ragyogó napfényben ezer és ezer halott ember és ló, fegyver, puska összevissza hányt zürzavarával volt bevetve, örökké emlékezetemben tartom. Amikor e borzadályos látvány föltárlult előttem, akkor világosan láttam, hogy egész műveltségem lényegtelen dolgokból állott, amelyeknek igazi állat-természettünkkel semmi összefüggésük sincs. Mert ha az ember élete és gondolkozása oly gyalázatos, mi köze van neki akkor Istenhez, az éghez, a halhatatlansághoz? Haragos gondolatok cikkáz-
tak át agyamon, a rémület és részvét reszketett szívemben.

Délután egy óra volt, mire rátaláltam ezredemre és pedig megint a legnagyobb harc dühében. Az ellenség elszántan helyt állott, de mi ismét rohamra készültünk. Egyik üteg a másik után rontott elő. Három óra tájban az ütközet elérte tetőpontját. Az ellenség szorosabban csatlakozott, hogy megvédje hadállását. Mennél jobban hozzászoktak a csapatok a harci zajhoz, annál biztosabb lett mind a két oldalról a lövés. Tartalékseregeink lépésről-lépésre szorították a kékkabátosokat a Tennessee folyóhoz. De ott az ellenségnek az ágyúcsónakok voltak segítségére, amelyek hatalmas lövegeiket vonalainkra szór-
ták. A fejünk fölött röpökdő bombák hangja eleinte nagy zavart okozott, de csakhamar hozzászoktunk. Tisztjeinket heves

nyugtalanság fogta el s mi magunk is valami nagy veszedelmet éreztünk, amikor a gyorstüzeléstartól eredő fehér felhőket mind sűrűbb rajban láttuk fölszállani. A haldoklókkal már nem is törődtünk; egy-egy elszabadult ló, amelyet bénára lőttek, pompás díszével, bíboros nyergével, reszkető testével már nem is érdekelt bennünket. Négy óra felé tisztjeink biztató és bátorító szava már egészen elgyengült, fáradtan vonszolta testét a legénység is. Az örökös erőmegfeszítés végképpen elgyengített, a puskapor gőzétől kiszáradt a torkom, emésztő szomjuságot és éhséget éreztem. A testi és lelki szenvedések annyira kimerítettek, hogy jobban hasonlítottam egy automatához, mint egy ifju harcoshoz. Már csak azt kívántam, hogy bár este volna és vége szakadna nyomorúságunknak. Öt óra felé rajta ütöttünk egy nagy táboron és kiürítettük az ellenséget, de az üldözésre gondolni sem lehetett, örültünk, hogy a táborban némi ételt és italt találtunk. A zsákmány különben is eléggé gazdag volt. Mire az éj beállott, csönd lett. Néha még fölhangzott egy-egy lövés, de este nyolc órára már mindnyájan aludtunk.

A hajnali szürkület előtt fölébredtem álmomból. Egy kis kétszersültet ettem, citromos vizet ittam és frissebbnek éreztem magamat, mint a csata reggelén. Mialatt a napköltére vártam, feszült figyelemmel hallgattam néhány bajtárs fejtegetését az előző nap eseményeiről. Ők meg voltak győződve róla, hogy ha az ellenséget nem is lehetett a folyóhoz szorítani, a győzelem mégis a mienk. De azért azt is látták, hogy kemény nap vár ránk, eleségünk fogytán, Johnston tábornokot agyonlőtték és Beauregard maga az egyedüli vezénylőnk.

Mire kivilágosodott, a mi zászlóaljunk is összegyűlt, de az „ördögök“ közül már csak ötven jelent meg. Alig állottunk föl, már jelentkeztek a csatakezdés első jelei. Az ezredek vonalba állottak, de még az én tapasztalatlan szemem is észrevette, hogy a sereg egyáltalán nem képes az előző nap súlyos fáradalmait elviselni. Én a kapitány személyes biztatására előre rohantam és nem sok idő múlva szemben voltam az ellenséggel.

gel. Megint fák mögé vonulva próbálkoztunk a tüzeléssel. Egyszerre egy fűvel benőtt tisztáson állottam, ahol semmi fatörzs nem volt, úgy hogy nem tudtam elrejtőzni. Annyira izgattak az előttem álló kékkabátosok, hogy ügyet sem vettem szürke pajtásaimra. Én csak az ellenséget néztem és eszembe sem jutott, hogy talán a szürkék meghátráltak. De amikor a kékkabátosok nem törődve a tüzeléssel, mindig veszedelmesebb közelségbe értek, fölemelkedtem helyemről és elnémultam az ijedtségtől, amikor észrevettem, hogy egészen körülvettek az ellenség katonái. „Le a fegyverrel!” — hangzott a parancsszó — „vagy átlukasztom a hasadat! No, mi lesz?!“ Hat ember esett rám egyszerre, én elvettem a puskámat, két ember galléron ragadott és vitt magával irgalom nélkül a yankeek közé. Hadi-fogoly voltam. Gyalázkodó szavak egész özöne zúdult rám, én pedig büszkén fölemeltem fejemet és nem titkoltam dacos megvetésemet. „Mi lesz a fickóval? Hasába a szuronyt, hogy ott dögöljön!” — hangzott minden oldalról németes akcentussal. Amikor üldözőim eltorzult arcába tekintettem, legyőzhetetlen undorodás fogott el. Az emberi értelem minden nyoma eltűnt vonásaikról, ettől a bestiális vad csordától kegyelmet kérni a legnagyobb gyalázatosság lett volna. Az a két ember, aki először megragadott, ellódította a többit azzal, hogy hadifogoly vagyok. Néhány tiszt vágatott eléjük kivont karddal és irtózatosszítkokkal szórták széjjel a fenevadakat. Közben rólam sem feledkeztek meg és engem is a poklok fenekére kívántak.

Egy zászlóalj megnyitotta sorait, hogy keresztül bocsásson bennünket. Most már nem volt mit tartanom az unionistáktól, ellenben a saját konfederált lövegeink, amelyek egyre ott zúgtak és az unionistákat sűrű sorban terítették le, engem is utólérhettek. Amint aránylagos biztosságban éreztem magamat, körültekintettem az ellenség soraiban. Ezek Buell katonái voltak, akik átléptek a Tennesseeen és egyesültek Grant hadaival. Pompásan festettek új egyenruhájukban, ragyogó tarisznyájuk-

kal; meglátszott rajtuk az is, hogy idegeiket még nem használták el az ütközetben.

Ütközben öreimmel beszédbe elegyedtem és ha nem is fogadhattam el álláspontjukat, beszédjük mégis meggyőzött róla, hogy az unionisták nem rablók, akiknek az a céljuk, hogy a délvidéket elpusztítsák és a rabszolgákat ellopják. Meggyőztek arról, hogy Lincoln és abolicionista párthívei, akik a rabszolgaság eltörlését követelték, nem bántották volna meg a déli államokat, ha ezek nem ragadnak mindjárt fegyvert. Hiszen a kongresszus hajlandó volt a rabszolga-tulajdonosokat kártalanítani, de amikor a déliek vonakodtak erről a pontról tárgyalni és az állam tulajdonához nyúltak szentségtörő kézzel, sőt az országot két részre akarták szaggatni, akkor az északiak elhatározták, hogy ezt nem engedik meg és ez a háboru igazi oka. Az északiak nem sokat törődtek a niggerekkel, a rabszolga-kérdést meg lehetett volna oldani nyugodtabban, de a hazájukat nem engedhették.

A shiloi csata után kilenc nappal a konfederáltak kongresszusa közzétett egy törvényt, amely az önkéntesekkel előzően kötött megállapodásokat semmisnek nyilvánítja és minden 18 és 35 életév között lévő férfit a háboru tartamára hadiszolgálatra kötelez. Hindman tábornok, a mi dandárunk parancsnoka, Shilo után ötven nappal az arkanzasi hadtest vezénylő tábornoka lett és a sorozást irgalmatlanul végrehajtotta. Ily módon húszezer embert toborzott össze. A szökevényeket halomra lövette, míg durvaságával, erőszakával és kegyetlenségével közgyűlölet tárgya lett.

Hadi fogságban.

Április 8-án hajóra raktak és St. Louisba küldöttek bennünket. Nyomorúságos egy sereg voltunk. Azt hiszem, helyesen ítélek, ha azt vélem, hogy a legtöbben közülünk az emberiség sorsüldözött szemetjének éreztük magunkat. Nem is vágyódtunk arra, hogy ismeretséget kössünk; koldus existenciánknak nem volt még magunkra nézve sem értéke, vagy vonzó ereje. Hiszen egész vagyónunk nem állott egyébből, mint egy elnyűtt piszkos szürke uniformisból és magunkkal annyira el voltunk foglalva, hogy másokra nem is igen gondolhattunk.

Körülbelül a harmadik napon értünk el St. Louisba. Néhány sorban vezettek bennünket végig az utcákon valami épületbe. A lakosság, különösen a hölgyek, sok szimpátiával fogadtak bennünket. Sűrű sorokban állottak a gyalogjárón és barátságosan mosolyogtak, sőt néha éltettek és zsebkendőjüket lobogtatták. Milyen szépek és tiszták voltak, milyen rongyosak mi! Négy nappal később elvagonoztak bennünket és Chicagó közelébe szállítottak el. Börtönünk udvara nagyon hasonlított egy barom-állásra. A deszkakerítés mellett minden hatvan lé-

pésre őr állott, húsz méter távolságnyira a börtön udvara körül egy meszes árok húzódott el, aki ezen átlépett, azt agyonlőtték. A szállásunk éppen olyan nyomorúságos volt, mint a tartásunk. Körülbelül félméter széles hely jutott egy-egy fogolynak, ágy gyanánt egy szénaköteg szolgált, de kaptunk valamiféle takarót is. A börtön parancsnoka Shipman chicagói polgár volt, aki gyakran meglátogatott bennünket és katonás rendbe osztotta föl a foglyokat. Én például a baloldali galéria kapitánya lettem. Napról-napra pontos jelentést kellett a biztos elé terjesztenem, erre kiutalták a kenyeret, húst, kávé, teát, burgonyát és sőt.

Lassankint megszoktuk a fogoly-élet nyomorúságait és nyugodtabban vártuk azt a napot, amelynek okvetlenül el kellett következnie, amikor tudniillik ki fognak cserélni bennünket. De azért akárhányszor éreztem, hogy fogytán van a türelmem és nem egyszer kísértésbe jöttem, hogy átlépjek a meszes árkon és ezzel fölidézzem a gyors halált. Följebbvalóink azon voltak, hogy a fogság minden kínját, fáradságát, inségét és gondját megérezzük; orvosságot nem adtak, vallásos vagy más vigasztalásban nem részesítettek és bár keresztény társadalomban éltek, az irgalomnak legcsekélyebb jelét sem mutatták keresztény embertársaik iránt. Egészen magunkra voltunk hagyva. Nem volt semmi foglalkozásunk, csak hogy a bajainkra gondoljunk, a sorsunkat átkozzuk, egymásba beléoltsuk a ragadós betegségek csíráját és eltompultan gubbasszunk börtönünkben. Úgyszólván élve kezdtünk elrothadni. Egy hét múlva egészen tűrhetetlenné vált a nyomorúságunk. A barakk csak úgy hemzsegett az élösdiektől, az egész szemétdombra hasonlított, nehéz belső bajok első jelei mutatkoztak, a vérhas és a tifusz ropant hevességgel lépett föl. Csapatunk egyre kisebb számra olvadt, napról-napra láttam, hogy visznek el közülünk egyet-egyet a kórházba, ahonnan nem volt visszatérés. Ha értelmes és emberséges följebbvalónk van, csodát tehetett volna értünk, hiszen oly elhagyottak és oly tudatlanok voltunk, de itt az emberi életet semmibe sem vették és ebben az időben civilizált és

emberhez méltó hadviselésről még sejtelmük sem volt az egymással szemben álló feleknek. Shipman, a főnök, megmagyarázta nekem, hogy ha a rabság kifárasztott, könnyen szabadulhatok, csak lépjek be az Unio katonái közé, de én tagadólag ráztam a fejemet: „Ezt nem tehetem.”

Néhány nap múlva elbeszéltem Shipman úrnak, hogy megint két szekér halottat vittek el. Ő szánakozva vont a vállát, mintha azt akarná mondani, hogy mindez nagyon szomorú, de nem tehet róla, aztán megint kezdte dicsérni az északiakat. Magyarázta, hogy a déliek biztosan vereséget fognak szenvedni és hogy milyen kár, hogy derék fiatal emberek az életüket vetik kockára egy olyan rossz ügyért, amilyen a rabszolgaság fenn-tartása, hogy ő a déli részeket épp úgy szereti, mint az északot, hiszen nincs kettőnk között más különbség, csak hogy a fiatalabb testvér föllázadt, hogy legyőzze az idősebbet és ezért méltóképpen meg fog lakolni. Én rám azonban ezeknek a politikai fejtegetéseknek kevés hatásuk volt. Délvidéki volt az apám, déliek a barátaim, az irántuk való háladatosság engem vakká és siketté tett. El voltam határozva, hogy állhatatosan kitartok, még ha belé kell pusztulnom is. Hat heti fogság azonban megtört. Elfogadtam szabadságom egyetlen föltételét, beléptem az U. S. A. tüzéségébe és június 4-én már szabad levegőt szívhattam. De már két-három napi szolgálat után kitört belőlem az a betegség, amelynek csíráit a börtönben szedtem föl. Ideglázba estem, a kórházba vittek, ott maradtam június 22-éig és onnan mint hasznavehetetlen, szétroncsolt maródit elbocsátottak a szolgálatból.

Egyetlen fillér nem volt a zsebemben. A lábam csak úgy lötyögött a bő kék katonaruhában. Azt sem tudtam, hova forduljak. A láb benne volt még a véremlen, nem tudtam háromszáz lépést tenni anélkül, hogy ne kellett volna levegőért kapkodnom. Azt hittem, hogy közel a halál. Erőm egyre jobban eltűnt, ellenálló képességem megtört. Hagerstown huszonnégy mérföldnyire van Harpertől, ahol kórházban feküdtem és nekem

egy álló hétre volt szükségem, amíg egy farmot elérhettem, amely még csak a fele útján van. Itt engedelmet kértem, hogy egy óban lefeküdhessem. Ajkam kicserepesedett a láztól, az arcom égett, a szemem gyúladt volt, úgy dőltem le a földre azzal a bensőséges óhajtással, hogy bár soha többé föl ne kelnék.

Napokba került, amíg visszanyertem eszméletemet és észrevettem, hogy rendes matrácra fekszem és tisztességes ruha van rajtam, friss vászoning a testemen, arcom és kezem megmosva. Egy Humphreys nevű ember ápolt a farmer képviselőjében. A fáradhatatlan gond, az üdítő tej végre lábra állított. Már ki tudtam ülni a kertbe és mostantól kezdve a friss levegőn aránylag gyorsan álltam helyre. Julius végén már részt vehettem az aratásban, sőt az arató-ünnepben is. A farm, ahol az én irgalmas szamaritánusom élt, a hagerstowni országúton fekszik. Megmentőmnék a nevét, fájdalom, elfelejtettem. Augusztus végéig maradtam házában. Az egész idő alatt kitűnő gondozásban volt részem és amikor elhagytam, kocsin küldött el Hagerstownig, sőt a magáéból fizette a vasúti utat Baltimoreig.

Otthon.

Idáig Stanley szószerint beszéli el saját élete pályáját. A következő fejeztek hátrahagyott papírjaiból és följegyzéseiből alakultak ki.

Azután, hogy Harpers Ferryt mint fölgyógyúlt beteg elhagyta, a legkülönbözőbb foglalkozásban találjuk. 1862 november havában Liverpoolba érkezett. Szegény volt, beteg és ruházata is rávallott sorsára. Denbighbe sietett és fölkereste anyja házát. Tele volt reménységgel, hogy megmutathatja az otthoniaknak, mi lett belőle, de amit otthon talált, azt még csak vonzalomnak sem érezte és azontúl nem vágyódott többé soha arra a szimpátiára, amely valójában soha nem is létezett. Tudtáraadták, hogy a szomszédok szemében ő csak szégyene a családnak és legjobb, ha mennél előbb elutazik. Ez az élmény oly mély hatással volt rá, hogy amikor dicsőség és vagyon árasztotta el, még akkor is visszagondolt rá. Nem feledkezett meg egyetlen rokonáról sem, segítette őket, ahol csak tehette. Amerikából visszatérve roppant tevékenységbe fogott és pedig többnyire hajón. 1863-ban és 1864-ben kereskedelmi utakat tett meg

Nyugatindiába, Spanyolországba és Olaszországba. Barcelona tájékán hajótörést szenvedett, a hajó legénysége odaveszett, ő maga csupaszon került a szárazföldre, de naplójában az egész eseményt alig említi. Az 1863. év végén Brooklynban New-Yorkban lakott. A következő évben belépett az amerikai flottába. De most már hiányzott belőle az a lelkesedés, amely fiatalabb éveiben tüzelte. Nem a katonai szolgálatot, hanem a kalandokat kereste. Már ekkor érezte valódi hivatását: újságíró, fölfedező és önálló tényező akart lenni a világtörténelemben.

Hivatása tanujává tette nagy hadi eseményeknek. Láttá Butler tábornok hősi tetteit, a flotta két napi tűzzel való ostromlását, látta, hogy küldenek ki kétezer matrózt és tengerészkatonát, hogy megmásszanak egy erődöt s hogy vetették vissza őket gyilkos tüzeléssel.

Három hónappal később, 1865 április havában véget ért a háború és Stanley hátat fordított a tengeri életnek. Most naplójában nem találunk más följegyzést, csak helyek és idők dátumait. Úgy látszik, ezt az egész időt folytonos kalandozásban töltötte. Az életerő pezsgett ifju vérében, olthatatlan szomjúság égett benne a tudás és a tapasztalatszerzés után.

Végre 1866 május havában W. H. Cookkal együtt elindult Denver felé. Csónakot építettek, fölszerelték magukat élelmszerrel és fegyverrel és elindultak a Platte folyón lefelé. Kétszer fordult föl a csónakuk, sok kalandot értek meg, akárhányszor nagy ügyel-bajjal mentették meg életüket, de végre elérkeztek a Missourihoz. Omahából Bostonba utaztak és ott júliusban egy Smyrnába induló vitorlásra szállottak. Az volt a céljuk, hogy benyomulnak Ázsia belsejébe. Hogy honnan volt pénzüik, hogy szabatosan megjelölve mire törekedtek, arról nincs szó a följegyzésekben. Úgy látszik, volt pénzüik. Stanley ekkor lapoknak dolgozott és kitünő fizetést kapott, amellett nagyon takarékos volt és korán félretett magának annyi pénzt, amennyi biztosíthatta függetlenségét. Új terveinek színhelye rendkívül izgatta és érdekelte. Klasszikus és bibliai benyomá-

sok, a keleti tájak csodái mélyen megragadták. Itt érintkezett először a bűbajos kelettel. Csakhamar azonban mindenféle baj és kellemetlenség érte. Egy magával hozott szolgája tüzkárt okozott és ezzel magukra haragította a benszülötteket. Az elhagyottabb vidékeken alattomos támadásoknak voltak kitéve, félig holtra verték őket, aztán elszedték mindenüket, körülbelül ezerkétszáz dollárt, hitellelűket, egész fölszerelésüket. Öt napig hurcolták őket községről-községre s csak a véletlen következtében menekültek meg. A konstantinápolyi ottomán bank ügyvivője szabadította ki gyötrelmes helyzetükből. Stanley és társa Konstantinápolyba mentek. Mr. Morris, egy amerikai pap, kisegítette őket zavarukból, amennyiben százötven fontot adott nekik kölcsön. A török kormány kínzóikat elítélte és megbüntette és a tőlük ellopott holmiért kártalanította őket. Stanley első kutató útja tehát meglehetősen kudarccal végződött. De a kudarc nem jelenti az ember tehetetlenségét. Helyesen mondja Morley: „A különbség elsőrangú és ötödrangú ember között abban a szívósságban van, amellyel az elsőrangú ember túlteszi magát kudarcán és elejéről kezdi a dolgot.”

Stanley mint ujságíró.

Stanley 1867-ben résztvett a nyugati indiánusok ellen indított expedícióban. Akkor már előkelő lapok jól fizetett munkatársa volt. Nevezetesebb eseményévé lett életének a brittek expedíciója Abessziniában. A „New-York Tribune“ és a „Times“, az akkori legelőkelőbb lapok, amelyeknek az indián expedícióban szolgált, ezúttal nem vették igénybe hírlapírói munkáját, ellenben a „Herald“ tulajdonosa, Bennett, a legkedvezőbb föltétel mellett alkalmazta állandó levelezőjéül. Az abessziniai expedíció azóta a történeté lett, Stanley része e vállalatban nem csekély jelentőségű tényezője e történeti esemény lefolyásának. Bámulatos ügyessége és fáradhatatlansága biztosította részére az elsőséget a hírszolgálatban. Mielőtt elhagyta Szuezt, a távirati iroda főnökével titkos egyezsége lépett telegrammjai továbbítására. Egyenesen az ő címére küldte a telegrammokat, melyeket a főnök haladéktalanul Londonba küldött tovább. Így történhetett meg, hogy föladott egy hosszú táviratot barátjának, míg mindenki más el volt zárva a közlekedés útjától. Távirata megjelenik a Heraldban és mivel a többi lapnak

nincs tudósítása, a Heraldot hazugsággal gyanúsítják. Végre kiderül minden, Stanley fényes elégtételt kap és hivatottságát még versenytársai is kénytelenek elismerni.

A láptól kapott megbízása 1868 augusztus havában Kréta szigetére szólította, ahol akkor is fölkelés volt, mint azóta csaknem állandóan. Itt egy rá nézve nagyon értékes és felejthetetlen ismeretséget kötött: Christo Evangelides, egy angolul is kitünően beszélő görög mutatkozott be neki és följajánlotta szolgálatait a szigeten. Mindjárt bizalmassá is vált és ajánlotta neki, hogy vegyen el egy görög nőt feleségül. Soha eddig a házasság eszébe sem jutott, de most képzelete föllobbant arra a képre, hogy egy nő, egy szép, kedves, művelt, okos nő egészen az övé volna.

Evangelides ajánlkozott, hogy egy gyönyörű fiatal leányt fog számára kiszemelni. Eleinte a saját leányára gondolt, de azt még az atyai jóindulat is csak túlzással nevezhette szépnek. Azután beajánlotta egy családhoz, ahol egy tiszteletreméltó öreg úr és egy kissé testes hölgy fogadták őket. Kis idő múlva egy ifjú leány lépett be nesztelenül a szobába. A neve Virginia volt és e név jól illett hozzá. Körülbelül tizenhat éves lehetett. A görög mindjárt ráterelte a beszédet minden kerülő nélkül a házasságra. Az anya Stanley felé fordult és megkérdezte tőle:

— Házas ön?

— Isten ments.

— Miért? Olyan nagy szerencsétlenségnek tartja a házasságot?

— Egyáltalában nincs még róla véleményem. Ez a téma eddig nem foglalkoztatott.

— Remélem, hogy ezentúl annál többet fog rá gondolni. Görögországban sok a szép leány és a görög nők a legjobb hitvesek.

— Azt elhiszem és ha talállok egy fiatal görög nőt, aki olyan sokra tart engem, mint én őt, akkor szívesen fölálodom függetlenségemet.

— Meg vagyok győződve róla, hogy ha körülnéz, akkor meg fogja találni a szíve hölgyét.

Evangelides bámulatos arcátlansággal folytatta a társalgást, a zavar már Virginia arcán is tükröződött, de Stanley a pírt és a halványságot egyképpen érdekesnek találta ezen a bájos arcon. Végre fölállottak, elbúcsúztak és búcsúzásnál az asszonya félig tréfásan, félig komolyan megígérte Stanleynek, hogy fog részére csinos feleséget keresni.

Stanley aztán gyakrabban fölkereste ezt a családot, úgy, hogy az ismerősök már befejezettnek tartották a kötést. Amikor aztán el kellett volna az egész ügynek dőlnie, mégis mind a két fél jobbnak találta, hogy meggondolja a dolgot. A szerelem még nem volt elég mély egyikük szívében sem és ezért kölcsönösen abban állapodtak meg, hogy ha kitartanak érzéseik mellett, akkor a próbaidő leteltével egymáséi lesznek.

Közben utasítást kapott lapjától, hogy Marseillen át Barcelonába hajózzék. Elhagyta a szigetet és a szép görög Virginiát, a nyáráji emlék eltűnt szívéből. Útja előbb Athénbe, majd Smyrnába, Rhodos szigetére, Beirutba és Alexandriába vitte. Innen indult Spanyolországba, ahol akkoriban nagy dolgok voltak készülöben. Egyszerre csak Londonba rendelik és ott a New-York Herald képviselője, Finlay Anderson ezredes meglepő megbízást ruház rá. Kósza hírek szerint Livingstone dr. útban van hazafelé Afrikából. Stanley menjen eléje Adenbe, ha kell, Zanzibarba. Ő nem sokat fontolgatott, elutazott Adenbe, ahova 1868 november 21-én érkezett meg. Nyoma sem volt Livingstonenak. Írásban tudakozódik Webb konzulnál Zanzibarban és vár egy nyomorúságos, tűrhetetlenül forró kis városban, közben megírja a magdalai hadjárat történetét. Szorgalmasan olvas klasszikusokat, földrajzi könyveket, különösen Egyiptom, Görögország, a Levante, India, Kisázsia térképét. Naplójában itt a következő jegyzeteket találjuk:

1869 újév napján. Egy csomó ember jön újévi üdvözléssel, számos hasonló napot kíván még. A kívánság kétségkívül

őszinte, de mit ér? És mi a szerencse általában? Furcsa szokás, hogy éppen ezt a napot választják ki valamennyi közül arra, hogy szerencsét kívánjanak, holott ilyenkor gondolunk leginkább az idő tűnésére és mindarra, ami még hátra van, hogy teljessé tegye szerencsénket. Ami engem illet, igazán nem tudom, mi hiányzik boldogságomhoz. Egészséges vagyok, fiatal és független, de hogy mit hoz a holnap, azt nem tudhatom.

Január 7. Livingstoneről még mindig semmi hír, sőt még a remény is veszendőben van.

Stanley kritikai vizsgálat alá veszi Adent. Megállapítja, hogy erődítése rossz, pedig ez a hely nagyon fontossá válik, amint a Szuezi-csatornát befejezik. Tíz heti adeni tartózkodás után hátat fordít Livingstonenak, aki még mindig Afrika bel-sejében időzik és Alexandriába költözik át. Onnan rövid mulatozás után Londonba megy, majd hat hónapot a forradalmi Spanyolországban tölt el. Bámulatosan rövid idő alatt megtanulta a spanyol nyelvet oly készséggel, hogy nyilvános beszédeket tarthatott spanyolul és a spanyol újságok részére cikkeket írhatott.

Stanley jelen volt 1869 június 15-én a Plaza de los Cortes-en, amikor 20.000 ember tüntető éljenzése közben fölolvasták az alkotmányt. Erejének ekkor állott tetőpontján. Még nem viselte meg a súlyos felelősség és a munkának az az aránytalan terhe, amelyet később raktak vállára. Bámulatos frissességgel és mozgalmassággal kísérte az eseményeket. Egy este meghallotta, hogy több zászlóaljat és ezredet nagy sietséggel Saragossába küldöttek. Egy órával később már a vonatban ült, másnap reggel Saragossában volt és ott tanujává lett e büszke nép fölkelésének, amely méltónak mutatta berber és mór őseihez. Megtagadták a fegyver letételét, szuronyaikkal szedték föl az utca követ és boszorkányos gyorsasággal építettek barrikádokat. Szekereket, talyigákat, bérkocsikat halmoztak föl a sáncokra, előkerültek a házból a pamlagok, íróasztalok, a legkülönbözőbb nemei a barrikádoknak.

Stanley maga egy erkélyről figyelte az eseményeket, a lovas-tüzérség ötszáz méternyi távolságban állott föl tőle. Láttá, hogyan szállnak le az ágyúkról rohamra készen, közvetetlen közelségében robbantak föl a bombák. Mikor a lövegek már a balkont érték, amelyen állott, visszavonult egy kő-ciráda mögé és úgy nézte a dühöngő csatát. Noha a tüzelés már egy álló óráig tartott, a barrikádokat nem tudták lerombolni. A katonákat, akik lövés-közelségnyire mentek, egyszerüen lelőtték, de ahány katona elesett, ugyanannyi pótolta a helyét. A vad kétségbeesés küzdött a hideg bátorsággal. Jött az éj, a trombiták takarodót fújtak, a csapatok három órai makacs küzdelem után semmit sem nyertek és csak bátorságukat veszítették el. Halomszám hevertek a halottak a barrikádok előtt. Stanley ott maradt a tetőn, amíg végképpen ki nem merült. Harminckilenc órája nem aludt, de reggel öt órakor ismét ott volt őrhelyén. Másnap reggel elejéről kezdődött az ütközet. Új seregek jelentek meg, hogy a tegnapi kudarcot kiköszörüljék, de ezeket is visszaverték, úgy, hogy százával dőltek a halálos tüzeléstől. A legnagyobb rendetlenségben vonultak vissza, míg a köztársaságiak éljen-zaja megreszkettette a levegőt. Végre az ötödik-hatodik rohamra sikerült a királyi seregeknek bevenni Saragossát.

Innen Valenciába sietett, mert onnan is heves bombázás híre érkezett. Vasúton nem utazhatott, mert mérföldnyi hosszúságra megrongálták a pályát; telegrafálni nem lehetett, mert a hadügyminiszter rendeletére nem továbbították a telegrammokat. Rögtön elhatározta, hogy Alicantebe utazik és onnan hajón Valenciába. Körülhajózni egész Spanyolországot, de Valenciába el kell jutnia. A lehetetlenséget ő is kitörölte szótárából. Rettentő nehézségekkel kellett megküzdenie, amíg tengeri úton elérte Valenciát, de odaért ismét, ahova az ágyúk dörgése és a golyók fütyülése vont a szenvedélyes szívét. Utcáról-utcára bolyongott, mindenfelé szuronyt szegező katonákkal látta magát szemben. Végre kifürkészett egy kedvező alkalmat arra,

hogy valamelyik szállóba belopódzkodjék. De ebből a célból egy húsz láb hosszú gyilkos tüzelés alatt lévő utat kellett megtennie. A tisztek nem akarták megengedni, hogy ebbe az esztelen vállalkozásba fogjon, de a vakmerő ember nem törődött intelmükkel, átrohant a veszedelmes téren és baj nélkül érkezett a hôtél csarnokába.

Egy távirat Párisba hívta, ahol Bennet úrral személyesen találkozott és itt azt a megbízást kapta, hogy keresse föl Livingstonet. Egészen egyszerűen: keresse föl. Ha kell, szabaddítsa meg. Tulajdonképpen egy egész sor expediciót bízta rá, de ez lett volna az egész vállalkozás fénypontja. Tudniillik: Irjon tudósítást a szuezi csatorna megnyitásáról, híreket felső Egyiptomból, Baker expedíciójáról, a jeruzsálemi ásatásokról, Sziria és Konstantinápoly politikai helyzetéről, a Krimában folyó archaeologiai ásatásokról, a kaukázusi épületekről, Oroszország kaukázusi terveiről, Transkaspiáról, a perzsa politikáról, vessen egy pillantást Indiára és végül keresse föl Livingstonet Afrika egyenlítői részében.

Ezt a roppantul komplikált és merész föladatot egy esztendő leforgása alatt Stanley oly alaposan oldotta meg, ahogy az adott viszonyok lehetővé tették. Egybegyűjtött híradásai huszonöt esztendővel később. „Első utazásaim és kalandjaim“ c. munkájának második kötetéül jelentek meg. Szemtanuja volt annak a fényes jelenetnek, amikor az első hajóhad a középtengerből a Szuez-csatornán átment az Indiai óceánra. Láta a francia császárnét, Magyarország és Ausztria uralkodóját, a porosz trónörökösét és mind ama nagyembereket, akik ez ünnepre egybegyűlekeztek. Programjának legközelebbi része Jeruzsálem meglátogatása volt. Innen Konstantinápolyba tért és hosszú tudósítást írt lapja részére Krimről. Majd beutazta a Kaukázust és meglepődve látta itt a műveltség és kényelem európai mértékét. Beutazza az orosz, perzsa és turkesztáni partvidéket, mindenütt megfigyeli a népet. 1870 május végén Teheránba ér, onnan Iszpahánba. A hőség csaknem tűrhetetlen.

Fölkeresi Persepolist is és a romok alatt egy hatalmas világbirodalom multjáról álmodozik. Nevét bevési a templom falaiba, azután megy tovább Szírászba, ahol Hafiz sírját látogatja meg. Innen Bushirába, 1870 augusztus elsején pedig Bombaybe érkezik és ezzel programja teljesen kimerült. Most már csak egy pont van hátra: Livingstone fölkeresése. Mielőtt e herakleszi munkához hozzáfogna, megírja tudósítását eddigi útjáról és aztán megkezdí Afrika tanulmányát. Mert a nagy utazó Afrikáról a saját vallomása szerint csaknem semmit sem tud. Egész hat évi tevékenységét, amelyet eddig a hírlapírói pályán végzett, készületnek tartja nagy munkájához. Tizenöt nagy csatának és három bombázásnak volt eddig szemtanúja, kétszer szenvedett hajótörést, látott akárhány uralkodót, herceget, minisztert, tábornokot, bejárt sok nagy várost és mivel mindig le kellett írnia, amit látott, ennél fogva elegendő traininggel fogott hozzá nagy művéhez.

Zanzibart választotta kiindulópontjául. 1870 október 12-én indult el és hatheti utazás után Mauritiusba érkezett. Innen másikk hajón tizenhét napi utat tett Szt.-Anna szigetéig, ahonnan tizenkilenc napig csigalassúsággal ment még tovább. Emésztette az unalom a lassu haladás közben. Vitorlásan járni a trópusokon! A háta megfájdult és a szelleme kimerült az emésztő szélcsőndben. Nyolcvan napig tartott, amíg Bombayből Zanzibarba érkezett. És itt semmit sem talált, sem levelet főnökétől, sem híradást ágenseitől, természetesen pénzt sem. Csak azt hallotta, hogy Livingstone összeférhetetlen természet, kicsinyes ember és ha értésére esnék, hogy egy utazó keresi őt, akkor megszöknék előle. Ilyennek rajzolták előtte azt az embert, akit ismeretlen tropikus földrészben meg kellett keresnie. Stanley eddigi útjain vagy járt ösvényen haladt, vagy olyan vezetőkkel utazott, akik ismerték az országot és most Afrikában kellett járnia, amelyet nem ismert. Expedíciót kellett szerveznie és vezetnie, holott ehhez nem értett és még a pénzt is kölcsön kellett kérnie Webb kapitánytól. De azért megindult rendületlenül előre.

Az első afrikai expedíció.

Expedíciójának főbb eredményeit Stanley elbeszélte „Miként találtam meg Livingstonet“ c. könyvében. Itt jórészt még nem közölt adatok kerülnek nyilvánosságra naplójából és saját céljára készült följegyzéseiből:

Tizenöt hónapja mult el annak, hogy megbízást kaptam Livingstone keresésére. Eddig egyetlen halandó sem hallott róla Zanzibarban, az egyik halottnak tartotta, a másik elveszettnek, némelyek azt állították, hogy egy afrikai törzsfőnök lányát nőül vette és letelepedett valahol. Én magam Bennettől semmi írást nem kaptam és senkinek sincs az az utasítása, hogy egy Zanzibarban ismeretlen embernek ezeket utalványozzon. Tizenöt hónapi utazás után 80 dollár az egész vagyonom.

Sokan kétségbevonták, hogy egyáltalában megtaláltam Livingstonet. Ha ismerték volna helyzetemet Zanzibarba való érkezésemkor, akkor még több joggal kétségbevonhatták volna, hogy igazat mondok. Egyideig még azt sem hittem el, hogy a szárazföldet elérhetem, noha csak huszonöt mérföldnyi távolságban volt. Szerencsémre Webb kapitány amerikai konzul

előlegezett olyan összeget, amely elegendő volt céljaimra. Amint a pénz kezemben volt, összeállítottam expediciómat: 3 fehér, 31 fegyveres önkéntes Zanzibarból, 153 teherhordó, 27 teherhordóállat és két hátasló. Így érkeztem meg Bagamoyo parti városba. Mindent magammal vittem, ami egy hosszú útra szükséges lehetett, akár kényelmi, akár egészségi szempontból. Készletünk összeállítása már nyilván mutatta, hogy békés szándékaink vannak, mindaz, amit magunkkal vittünk, csak arra vallott, hogy afrikai törzsekkel cserekereskedésbe akarunk bocsátkozni. Fegyvert csak azért vittünk, hogy a bennszülött rablóbandák büntetlenül ránk ne támadhassanak. Kemény munka volt járni a tengerpart hosszában, majd az őserdőn át, kínozva a legyektől, félig elmerülve a mocsarakban és láthatólag minden remény nélkül a sikerre. Az állataink elpusztultak, a teherhordók megszöktek, mindenféle betegség megtizedelte sorainkat, de én azért rendületlenül mentem előre.

A hit dolgában az utolsó évek megpróbáltatásai és kalandjai nem tettek valami nagyon erőssé. Ha továbbra is ily izgalmas és megrázó események hatása alatt állok, talán minden vallásos érzés kipusztúl belőlem. Anélkül, hogy tudnánk róla, a közömbösség és a küzdelem évei megkeményítik szívünket. Szerencsémre hamarosan abbahagytam a politikát. A versengés önző ösztöne elnémult bennem. Mikor igazi életművem megkezdtem, az első utamat Afrikába, akkor szemtől-szembe találtam magamat a természettel és maga a természet adta az eszközt kezembe, hogy a magánosságban ismét megtaláljam azt, amit a világgal való állandó érintkezésben elvesztettem. Magammal vittem a bibliámat és az amerikai konzul az orvosságos üvegek becsomagolására egy csomó New-York Heraldot és más amerikai ujságot adott velem. Furcsa összeállítás, de még furcsább volt az a forradalmi átalakulás, amely végbement lelkemben, amikor a melankólikus vad Afrika belsőjében majd a bibliát, majd az ujságokat olvastam. Gyakran voltam beteg és az első lázrohamok alatt elővettem a bibliát,

hogy elűzzem az unalom óráit ágyamban. A gyaloglásra képtelen voltam a láz miatt, de az olvasást nem hagytam abba, bár zúgott a fejem. Jó könyvét olvastam, meg a zsoldárokat és amikor jobban éreztem magamat, akkor az úttól való megpihenés közben az újságok híreit olvasgattam. És ekkor hirtelen megváltozott véleményem a sajtóról általában, nem a magam hívatásáról, mert azt még mindig sokra tartottam, hanem az újságok hasznáról és káráról. A magánosság sok mindenre megoktatott és egészen új színben mutatta a sajtót is: olyan kicsinynek látszott az egész a nagy élettel egybevetve. Újságot csak azért kellett olvasni, hogy az ember valóban újdonságokat tudjon meg belőle, minden egyéb időpazarlás. Ellenben a bibliát, a biblia egyszerű és nemes nyelvét mindig nagyobb megértéssel olvastam. A néma rengetegtől körülveve éreztem, milyen nagyszerű lángolás hat át, ha mélyebben bocsátkozom alá a biblia értelmébe.

Mennyi sok afrikai útleírást olvastam huszonnégy év alatt! De egyikben sem találtam meg az utazó benső érzéseinek rajzát, azokét az érzéseket, amelyek úrrá váltak rajta, amikor egyedül a vad Afrika közepén visszatekintett a civilizációnak, a politikának, a hatalomnak káprázatára, amely már csak mint emlékkép élhetett benne. A bennszülöttek naiv csodálkozással tekintettek rám: látták, hogy színre-szemre én is emberi lény vagyok, de kétségük csak akkor enyészett el, amikor beszéltem velük és kezemet adtam nekik.

A földadatom tulajdonképpen egészen egyszerű volt: Livingstonet kellett megtalálnom. Minden teendőm abból állott, hogy gondolataim köréből minden egyéb célt kiküszöböljek és erre az egyre koncentráljam minden erőmet. Ha bármi másra gondolok, magamra, barátaimra, életem biztosítására vagy egyéb világi hiúságra, ez eltérített volna egyetlen szándékomtól. Minden eszmélésem és törekvésem ebben a gyújtópontban gyűlt össze és rá tudott kényszeríteni, hogy ne gondoljak sem arra, ami előttem, sem arra, ami mögöttem van. Ennek az első

következése az a felséges nyugalom lett, amelyet európai tartózkodásom idejében egyáltalán nem ismertem. Hogy nem kellett törődnöm az ujságok gyászrovatával, törvényszéki tárgyalással, parlamenti és kongresszusi tudósítással, az állam pénzügyeivel, földrengéssel, vízáradással és ezer nemzeti nyavalyával, ez rám nézve olyan boldogság volt, amely bőven kárpótolt a meleg, a sovány táplálék és a lázrohamok okozta szenvedésért. Minden nap új tapasztalatra oktatót, beláttam, hogy az izgató kalandok nincsenek oly sűrűn napirenden, mint vélttem és hogy a láz is kevésbé sűrűn lép föl Afrikában, mint a Mississippi völgyének akárhány vidékén, hogy a vadat nem lehet kézzel fogni, de viszont a lesben fekvő vadember sem mindennapos jelenség. Az emberek, akikkel dolgom volt, sok bosszúságra adtak okot, viszont azonban voltak megbecsülésre érdemes jó tulajdonságaik is. Az én fekete kísérőimnek legkíválóbb és legállandóbb jó tulajdonságuk a jó kedvük volt.

1871 május 8-án kezdtük meg az Usagara fensík megmászását. Nyolc napi út után elértük a száraz, erdős csúcsot, amely minden változatosság nélkül 600 mérföldnyire nyúlik nyugatnak. Nemsokára Ugogo területére értünk, amelynek népe a karavánoktól nagy adót szed be. Kilenc napig tartott, amíg a kapzsi nép földjének porát lerázhattuk magunkról. Ugogo után a hullámos Unyamwezi földre értünk, amelynek harcias népe hajlandó jó pénzért dolgozni, de ellenséges támadást visszaverni is. Ez ország szívében arab gyarmatot találtunk, telepeket és kereskedőket, a legtöbbjük tapasztalt utazó volt, a környékbeli földet lelkiismeretesen átkutatta elefántcsontért. Ha Livingstonet meg lehetett volna találni valahol itt a vidéken, akkor egyikük bizonyosan tudott volna róla. De bár mindegyiket egész alaposan kikérdeztem, senki sem tudott nyomára vezetni. Már épp el akartam hagyni az arab gyarmatot, amikor háboru ütött ki a telepesek és egy Mirambo nevű bennszülött törzsfő között. Abban a reményben, hogy utam nyílik nyugati irányban, eléggé meggondolatlan voltam az arabokhoz csatla-

kozni. Tervem kudarcot vallott, az ország egyre izgatottabbá lett, a rablóbandák minden utat elálltak, amely a gyarmatból ki-
vezetett. Végre tisztán láttam, hogy nem mozdulhatok sem előre,
sem hátra. Minthogy expedicióm egészen fölbomlott, első föl-
adatommá az vált, hogy újat szervezzek. Ezt mindenképpen
meg kellett tennem, akár folytatni akartam az elveszettnek ku-
tatását, akár hazafelé akartam indulni. Hogy Mirambo ellen-
séges bandáit elkerüljem, igyekeztem részint térképemre, ré-
szint a jól tájékozott bennszülöttek segítségére támaszkodva
messze ívben elkerülni az ellenség országát. Végre 1871 szept-
ember 20-án elhagytam az arab telepet, hogy folytassam rég
félbeszakított utamat. Három hónapig tartóztatott ez az előre
nem látható esemény. Sokan arab barátaim közül odavesztek,
a magam emberei is vagy betegségben pusztultak el, vagy csa-
tában érték végüket, több mint negyvenen megszöktek. Az
egyik fehér kísérem halott volt, a többiek csak terhemre estek,
a teherhordó állatok kettő kivételével fölfordulak. Lázás napok
váltakoztak az egészségesekkel, örömöm kevés, nyomorúsá-
gom annál több. És mégis sikerült a harmadik expedíciót 60
fegyveres emberből összeállítanom, minden szükséges útravaló-
val felszerelnem, hogy a vad nyugaton a nyomavesztett utazót
élve vagy halva föltálalhassam.

Huszonkét napig délnyugati irányban haladtunk s körül-
belül 240 mérföldnyi utat tettünk meg, azután nyugatra fordul-
tam és innen északnyugatra. E második forduló után vagy 105
mérföldnyire elértük a Malagarazi folyó medrét. Innen aztán
északnyugati irányban egyenesen az arab telep kikötője felé
tartottam. Leszámítva egy kis lázadást saját embereim kö-
zött, amelyet gyorsan és erélyesen elnyomtam, a tenger felé
folytatott utam alatt nem akadt jelentékenyebb kalandom.
Amint az imént említett folyó partjához értünk, egy bennszülött
karavántól azt az izgató hírt hallottam, hogy egy fehér embert
találtak Ujijiban, aki Manynemából érkezett oda. A karaván nem
tartózkodott ott sokáig. Nyilatkozatuk rövid és amellet az én

embereimnek nehezen érthető volt, de annyit mégis megtudtam belőle, hogy a kérdéses fehér ember korosabb, őszszakállu férfiú és körülbelül úgy öltözködik, mint én. Már volt egyszer azelőtt is Ujjiben, de éveket töltött el nyugaton és éppen aznap érkezett megint Ujjibe, amikor a karaván ezt a helyet elhagyta.

En nyomban megállapítottam magamban, hogy ez a fehér ember csak Livingstone lehet. Igaz, hogy Sir Samuel Baker is középső Afrikában volt ezidőben a nilusi tavak közelében, csak-hogy ő nem volt őszszakállu. Az sem volt kizárva, hogy valami idegen utazó jött a nyugati partról, talán egy portugál, német vagy francia, de valahányszor kétség támadt bennem Livingstone személyére nézve, mindig megint hamarosan el is oszlott. Föltüzelve a reménységtől, amelyet a hír keltett bennem, átléptük a folyót és nemsokára a harcias és lázongó wahha-törzs területére értünk. Mindjárt az első faluban sok kellemetlenség ért, megállítottak bennünket és olyan adót követeltek rajtunk, amely koldussá tett volna, ha megadom. Így is nehéz föladat, valóságos türelmi próba volt valamit lealkudni belőle. En nem is voltam elkészülve e szertelen követelésre és annál rosszabbul esett. Órákon át tartó garaszkodás után végre megfizettem az adót s mehettem tovább. Másnap megint föltartóztattak és megint pénzt követeltek tőlem. Ez már arra az elhatározásra bírta volna, hogy a legvégső ellentállást fejtsem ki. A bennszülöttek föllépése szemtelen és parancsoló volt, ez pedig csak abból a meggyőződésükből táplálkozhatott, hogy mindenképpen mi húzzuk a rövidebbet, akár teljesítjük követeléseiket, akár nem. Végre hosszas alkudozás után megint megegyeztünk. Biztosítottak róla, hogy ez az utolsó adó. Másnap már reggel négy órakor útnak eredtem, de megint megállítottak, hogy fizessek, megint megnyugtattak, hogy ez az utolsó eset, de én már nem hittem többé nekik. Egyszerűen megszöktem tőlük.

Most már csak hat órai út választott el bennünket az Ujjiben lévő arab teleptől. Megint hallottuk, hogy egy a távol

nyugatról való öreg őrszakállu férfiú időzik ott. Most már 235 nap telt el azóta, hogy az Indiai óceánt elhagytam.

Ama jelentős nap, 1871 november 10., péntek, hajnalán kakasszóval fölkeltünk, jól megreggeliztünk és amint a nap keletről fölemelkedett, hátat fordítottunk neki és teljes erővel megindultunk utunkra. Dombos vidéken, sűrű erdőkön vitt át az út, magas árnyékos bozót vett körül bennünket, keskenyen kígyózott föl az út barlangok mellett, amelyekben víz csörgedezett. Üdítő hűvös levegő és ritka virágok és gyümölcsök illata lengett körül. Szívem remegett a boldog sejtéstől és eltöltött az édes megelégedés azzal, amit eddig műveltem. Nyolc órakor egy meredek, fával benőtt dombot másztunk meg és egyszerre a hegy nyergéről valóságos fénytengerbe tekintettünk bele. Előttünk volt a messze kéklő hegyektől keretbe foglalt tágas tó. A túlsó parton a hegység roppant magasságban emelkedett, az innensőn csak kellemes dombok határolták a partot, amelyeket völgyek választottak el egymástól. Embereimre is átszállott a vidám kedv a csodaszép kép láttára. Nevettek és tréfálkoztak, hiszen e látvány rájuk nézve a mindennapos fárasztó útból és teherhordásból való menekülést jelentette, kellemes változatosságot az eddigi egyforma napi fáradozások után. Boldogan kezdtük meg a völgybe való alászállást. A tavat egyre tisztábban láttuk, míg aztán a völgyben elveszett szemünk elől. Órákon át lázas izgalomban törtünk előre a völgyek nádasaiban, míg végre az utolsó völgyön is átkeltünk, az utolsó dombot is megmásztuk és előttünk volt a Tanganyika-tó mindössze félmérföldnyi távolságban. Bennem, aki a tengert, főségesen mennydörgő hullámain, árját és apályát annyira csodálom, hatalmas vágyat ébresztett a tó. Elragadtatva nézem a végtelen vízfölületet, a tarajos habokat, a napot és a tiszta eget, amely hullámaiban tükröződik. Hallom a hullám zúgását a parton, messze-messze kinn a tavon csónakokat látok imbolyni és az embereim is halkán arról váltanak szót, hogy hosszú idővel ezelőtt hálóval és evezővel dolgoztak ők is. Köz-

vetetlen a víz partján pálmák árnyékában álmosan szendereg Újiji a forró délverőn. Egyetlen élőlény sem zavarja a mélységes csöndet. A zöldellő dombok enyhén hajlanak le a városra és tisztán látni a barna utat, amely nagy kanyarulatokban húzódik a város felé. Egy ideig pihenőt tartottam, különösen azért, mert sok volt a betegünk és a bevonulás ezekkel a marodőrökkel nem nyújtott volna valami imponáló látványt. Az embereim kihasználták a pihenőt, egy kissé rendbehozták magukat, friss ruhát vettek föl és hófehér turbánt csavartak a fejükre. Azután megtöltöttük fegyvereinket, hogy fölébresszük az alvó várost, mert hiszen ősi idők óta az a szokás, hogy a karaván nem lopózik be a barátságos városba, mint éjszaka a tolvaj. Az én embereim is ismerték ezt a szokást. Mennydörögve dördültek el az üdvölvések, amikor lassan és méltósággal teljesen a város felé közeledtünk. Hirtelen a város szélén csödület támadt. Fehérruhás emberek fegyverrel a kezükben váltak ki az árnyékból, egy ideig habozva tanácskoznak, azután elénk sietnek, hogy üdvözljenek bennünket, követve a város lakóinak százaitól, akik már messziről hangos köszöntéssel fogadnak. Az elsők azt kiabálják felénk: „Már azt hittük, Mirambo és rablói közelednek, hiszen emberöltő óta karaván nem jött Újijiba. Merre jöttetek? Köztetek is fehér ember van? Az övé a karaván?”

Mikor vezetőim elbeszélték, hogy csakugyan fehér emberé a karaván, körülvelt a tömeg, zajosan üdvözölt és meghajolt. A legközelebb állót meg akartam kérdezni, hogy csakugyan egy fehér ember érkezett-e Újijiba, amikor egy magas-termetű szerezsen hosszú fehér ruhában utat tört a tömegen át és mély meghajlással, tiszta angol nyelven üdvözölt:

— Good morning, Sir!

— Hallo, — kérdem én — ki vagy?

— Susi vagyok, uram, Livingstone dr. szolgálója.

— Hát Livingstone dr. itt van a városban?

— Itt van, uram.

— De hát biztos vagy ebben? Egészen biztos, hogy az Livingstone dr.?

— De hiszen éppen most hagytam el, uram.

Még ki sem tudtam fejezni csodálkozásomat, már egy hasonlóan öltözött néger tört utat a könyökével és szintén üdvözölt.

— Good morning, Sir!

— Te is Livingstone dr. szolgája vagy?

— Én is, uram.

— Mi a neved?

— Chuma.

— Rendben van. Most, hogy találkoztunk, a legokosabb lesz, ha valamelyitek előre szalad és a doktornak megjelenti érkezésemet.

Susi értett a parancsból és előre szaladt, hogy a doktort értesítse. Ezzel aztán a mi csapatunk tovább ment, mindkét oldalon lelkes és ujjongó tömegtől övezve. Az örömnél az lehetett a legfőbb oka, hogy megnyugvást szereztek róla, hogy nem Mirambo banditái közé tartozunk.

Néhány perc múlva megállottunk a főtéren. Ott gyülekeztek a legelőkelőbb arabok és odavitték a tiszteletreméltó európai utazót is, aki körükben időzött. A karaván az út két oldalán két sorba oszlott és ezzel eléem tárta az időses fehér ember föltűnő alakját, aki vörös flanelkabátot, szürke nadrágot és aranszegélyű kék posztósipkát viselt. Eddig a pillanatig egyáltalán nem hittem a létezésében, most pedig mardosó gyanú fogott el, hogy ez a fehér ember nem is az, akit én keresek, vagy ha az is, akkor valami gonosz varázslat egy pillanat alatt el fogja ragadni szemem elől. Noha az egész expedíciót csak e nagy pillanat végett szerveztem, amikor előttem állott a keresett, mégis annyira elfogult voltam, hogy egészen észületlennek éreztem magamat. Végre is odaléptem a fehér emberhez, meghajoltam előtte és így szóltam:

— Nemde, Livingstone dr.?

Ő barátságosan mosolyogva megemelte a sipkáját és egyszerűen csak ennyit mondott:

— Az vagyok.

Most már eltűnt minden kétségem, arcomon tükröződött nagy boldogságom, amikor kezet nyújtottam neki és azt mondtam:

— Hálát adok a jó Istennek, aki megengedte, hogy önt megtaláljam, doktor.

Meleg kézszorításán és hangja bensőségén észlelhettem, hogy ő is úgy érzett, mint én, amikor így felelt:

— Én is hálát adok neki, hogy önt itt üdvözölhetem...

Az arab előkelőségek most közelebb léptek, a doktor bemutatott Sayed ben Majjidnak, a zanzibari herceg rokonának, Mahommed ben Salinak, Ujiji kormányzójának, Abed ben Sulimannak, egy gazdag kereskedőnek, Mahomed ben Gharibnak, egy régi jó barátjának és számos más kiváló személyiségnek.

A nap tüzesen süttöt alá a nyílt térre, a doktor bevezetett házának verandájára, a tömeg nyomon követett bennünket, de miután meghallották az utolsó híreket a barátaik és Mirambo között folyó hadviselésről, sok üdvözlés közben visszavonultak és mi magunkra maradtunk. Livingstone pillantása az én embereimre esett, akik még mindig az égető napban állottak terhükkel és ezt mondotta nekem:

— Félek, hogy nem vagyok eléggé vendégszerető. Kérem, fogadja el a magáénak házat. Nem valami szép, de legalább hűvös és van benne elég hely ön és a holmija részére. Nekem magamnak már egy szoba is sok.

Én illő szavakkal megköszöntem a barátságos ajánlatot, utasítottam a karaván vezetőit, hogy az élelmiszereket hozzák be és magukról gondoskodjanak. Livingstone három szolgáját utasította, hogy segítsenek embereimnek. Most aztán megszabadítva ettől a gondtól, gondoskodhattam a magam reggelijéről. Kértem házigazdám engedelmét, hogy a szakácsomnak a reggelire nézve utasítást adhassak. Livingstonet nagyon érde-

kelte ez az ügy: ha jó a szakácsom, akkor átengedi neki a reggeli készítését, de ha nem, van neki itt egy szakácsnője, valóságos drágagyöngy, egyebekben a legörültebb perszóna, akit valaha látott. Hű mint az arany, tiszta és a mesterségében valóságos művész. Azt ajánlotta, hogy a kettő fogjon össze, talán így majd tisztességes ennivalót kapunk.

Azonnal behívták a szakácsnét, aki barátságosan vigyorgott, de láthatólag ideges és zavart volt. Ura megértette vele jószágos és komoly hangon, hogy egy testvére érkezett messze útról, aki éhes és hogy most az a föladat vár rá, hogy a jövővény szakácsával együtt tisztességes ételt készítsen. Az asszony följajánlotta, hogy azonnal hoz kecskehúst, teát vagy kávé, a piacról pedig hozat valami jobbat. Az ügyet rábíztuk Halimára, a derék szakácsnéra.

Áadtam Livingstonenak leveleit, amelyeket Unyanyemben találtam, 1870 november 1-i dátummal. Öröm ragyogott arcán, de nem szólt egy szót sem és hallgatva ült le a verandán. A leveleket félretette, egy ideig mélyen elgondolkodott, aztán föltekintett rám és így szólt:

— Üljön le mellém és mondja meg, mi az ujság az ó-világban?

— De az Istenért, mi van önnel, doktor? Hiszen mindent, ami önre nézve érdekes, megtalálhat a levelekben. Bizonyosan ég már a türelmetlenségtől, hogy elolvassa őket.

— Ah, — felelt ő mélyen sóhajtva — évekig vártam levelekre és megtanultam a türelmet. Legjobban szeretnék általános érdekű híreket hallani. Mondja kérem, mit csinál a világ Afrikán túl?

Én leültem melléje és előadtam a legfőbb eseményeket, amelyek eltűnése óta, tehát 1866 március hava óta történtek. Mire a végére értem, bejöttek az inasaim, fölterítettek egy skárlátvörös asztalt és fölhordták a párolgó tálakat. Livingstone előkelő barátai szintén hozzájárultak dús lakománkhoz. A doktor elmondta az asztali imádságot és azzal hozzáfogtunk

az evéshez. Én csak néztem ezt az embert, akivel egykor annyit foglalkozott a világ és akit oly fájdalommal hittek sokáig elveszettnek. Mért nem tért vissza Livingstone, amikor észrevette, hogy ereje hanyatlik, hogy megtörte a kor és megbénult energiája? Csak a túlzott lelkiismeretesség tartotta vissza a hazatéréstől, míg be nem váltja barátjának, Sir R. Murchison-nak adott ígéretét, hogy a Tanganyika tótól északra elhúzódó vízesések kérdését végleg eldönti. Minden erejét e célra tette föl, de a balvégtet meghiusította kísérleteit. A szerencsétlenség a legkülönbözőbb formában üldözte. Teherhordó állatai fölfordultak, kísérte elvesztette bátorságát, a bennszülöttek visszaélnek gyámoltalanságával, elveszti orvosszereit és áldozatául esik a tropikus betegségeknek. A malária csaknem elsorvasztja erejét, karján és lábaszárán rosszindulatu daganat keletkezik, de azért mégis alig vánszorogva fölemelkedik betegágyáról és rendületlenül nyomul előre. Már az első vízesés súlyosabb problémával kísérti, mint ő maga gondolta. Északi oldalon a folyók megszámlálhatatlan tömege zuhan egy roppantúl széles völgybe. Magában a völgyben még más folyókat talál, amelyek emezekkel egyesülnek és északról keletre folynak. Valamennyi együtt oly hihetetlenül széles folyóban verődik össze, hogy Livingstone bámulatában elveszti a szavát. Tudja, hogy ez nem lehet sem a Nilus, sem a Niger, sem a Kongó és mégis oly roppant széles. Fanatikus hévvel csak egyre gondol, megfedkezvén nyomorról, szegénységről, betegségről: hogy adott szavát beváltsa, még ha el is kellene pusztulnia. Követi a folyam ágyát a Bangweolo-tóig, ahol egy sekély tóból indul ki, be akarja hajózni a tavat, de minden orvosszere elveszett és minden tudományos eszköze tönkrement. Most tehát a szárazföldi utat választja, eléri Kazembet és itt a bennszülöttektől azt hallja, hogy van még számtalan más tó és folyó is és ezek a folyók mind észak felé tartanak. Ő is északnak fordul, hogy megtalálja e folyó-útvesztő kulcsát, míg aztán eszközeinek teljes kimerülése meg nem gátolja az előrenyomulás-

ban. Egy arabbal találkozik, akitől kölcsönt kér, csak éppen, hogy megélhessen. Ennek a nyomába kell szegődnie, ennek az útján kell tovább indulnia. Hallja, hogy egy karaván készül a partvidékre, levelet ír 1867-ben Zanzibarba és árukat rendel meg Ujijibe, az arab kereskedővel együtt vándorol keresztül-kasul mindenfelé, 1869-ben elérkezik Ujijibe és ott nem talál semmit. Most kénytelen szinte hihetetlen áron néhány zsák üveggyöngyöt és néhány göngyöleg posztót vásárolni, ezekkel akar nyugati irányban útra kelni, hogy a két évvel ezelőtt délen fölfedezett folyót újra megtalálja. Ha a barátja tudta volna, milyen kétségbeejtő helyzetbe kergette ezt az öreg embert, rég föloldotta volna szava alól. Livingstone 57 éves volt, nem volt egyetlen foga sem, állandóan betegséggel küzdött, lefogyott és éhezett, de valóságos hitelvévé tette, hogy beváltja ígérését. Megint nyugati irányban megindult előre, hogy megtalálja a folyót. Száz mérföldnyi távolságra van már csak tőle, ekkor az afrikai vidéken oly gyakori rút kelések hónapokig ágyhoz kötik. Ez idő alatt kísérői egészen elvesztik a fejüket, megtagadják tőle az engedelmességet. A kilencedik hónapban meggyógyul. Egypár ember jelentkezik nála válaszul arra a levélre, amelyet 1867-ben küldött el. Tudatják vele, hogy pusztán azért jöttek hozzá, hogy visszavezessék a parthoz. Ő ezt a tervet fölháborodva utasítja vissza és tovább folytatja útját nyugatnak. Néhány nap múlva eléri a Lualaba folyó partját, amely itt kétezer yard széles és megfelelő mély és forrásától 1300 mérföldnyire még mindig északnak folyik. A bennszülöttek és az arab kereskedők mind azt állítják, hogy folyásában tovább is mindig északnak tart. A probléma egyre bonyolultabb lesz, megoldhatatlannak látszik. Livingstone eszközei 2000 lábat mutatnak a tenger színe fölött és a Nilus 600 mérföldnyire északra szintén nem fekszik mélyebben. Ez a folyó tehát nem lehet a Nilus, azonban ennek futása is északra a Nilus irányában tart és azóta, hogy a Bangweolo-tavat elhagyta, 700 mérfölddel messzebb délre, mint ahol Livingstone most áll, mindig észak-

nak és a Nilus irányában tartott. És a part mentén heteken át tartó utazás ellenére is minden híradás úgy szól, hogy a folyam állandóan északnak tart. Hogy az érthetetlen talányt megoldja, csónakkal próbál utazni, de erről az emberei hallani sem akarnak. Mialatt ingadozik, hogy mit cselekedjék, levelet kap, amely tudósítja, hogy megint karaván érkezett számára Ujjibe. Elhatározza, hogy visszatér a Tanganyika-tóhoz, el akarja bocsátani makacs kísérőit, az a szándéka, hogy gondosan kiválasztott és kipróbált embereket fogad és visszatér céljához, hogy ez óriási folyó eredetét kikutassa.

Elérkezik Ujjibe 1871 november elsején és mit talál itt? A karavánja széjjelrebbent, a vezető eladta az árúkat és a helyzete rosszabb, mint valaha volt. Most már ötvenkilenc esztendő, messze vetődött előbbi tevékenysége színhelyétől. Igaz, hogy a tenger, amelyen fölüldülhetne a sors örökös csapásaitól, csak 900 mérföldnyire van, de ez ránézve oly nagy távolság, mint a hold, mert Mirambo és hordái az egész vidéket pusztulással fenyegetik. Az arab telep nem sokat használhat neki, mert ez is éppen úgy el van vágva a tengerparttól, mint ő. Sorra küldik a kémeket keletre, de mindegyik ugyanazzal a hírrel tér meg: a tengerhez vezető utat vérszomjas rablóbandák tartják megszállva. Az arabok gondos előrelátásukban a legnagyobb takarékossgal élnek, mert nem tudhatják, meddig tart az elszigeteltségnek ez az állapota és nem adnak neki kölcsön se posztót, se gyöngyöt, ha még oly nagy kamatot is ígér. Csak amikor látják, hogy az öreg ember helyzete igazán kétségbeejtő és hogy kísérőivel együtt az éhhalálnak néz elébe, ha nem segítenek rajta, akkor előlegez neki két arab némi posztókészletet, amelyért, ha nagyon takarékos, akkor egy hónapi eleséget kaphat cserébe.

És mi lesz aztán? Illés prófétának a holló hozta a táplálékot, Noénak a galamb a reménységet és amikor Krisztus éhezett, az angyalok szolgáltak neki. A mindenható Isten mindent megtehet.

Hogy egészen kétségbe ne essék, a naplóján dolgozik, rendszerbe foglalja rövid jegyzeteit hosszú utazásairól, hogy későbbi bírálói ne maradjanak homályban az Afrika belsejében eltöltött idejéről. Ha az írástól pihen, akkor néha órák hosszat gondolataiba merül és ismétli magában az imádságot: „Meddig kísérted, ó én Uram, a te szolgádat?”

Tíz nappal azután, hogy nyugatról visszatért Ujijibe, hirtelen több lövés riasztja föl merengéséből. A megijedt bennlakók kiszaladnak a házukból, azt gyanítva, hogy Mirambo és rablói törtek be. Mindenki fegyverhez nyúl és készül a harcra. A legmerészebbek kimennek a városból és látják, hogy egy karaván igyekszik lassan Ujiji felé. Zanzibari és amerikai lobogók lengenek a szélben. Visszasietnek és hírül adják, hogy barátok érkeztek Zanzibarból. Néhány perc múlva a hírek már határozottabbak: fehér ember karavánja érkezett. Livingstone figyelte meg először a tömeg izgalmát verandájáról. Ha Mirambo: ő nem bánja, a halálfélelmen már rég túl van. De aztán nemso-kára odakiáltják neki: „Örvendj tiszteletreméltó atyánk, fehér ember karavánja érkezett”. Ezt azonban Livingstone már nem is meri hinni. Majd megjelenik Susi és kitörő örömmel kiált felém: Good by! Ő tudta legjobban, mit jelent ura és parancsolója részére egy angolul beszélő fehér embernek az érkezése. Még hevesebben, mint ahogy jött, rohan be a gazdájához és értésére adja, hogy fehér ember érkezett, aki angolul beszél és akinél amerikai lobogó van.

Találkozásunk 1871 november 10-én történt. Testileg Livingstone már egészen csonttá aszott és anyagi eszközeit is kimerítette azokban a kísérletekben, amelyekkel a Luaba folyó problémáját meg akarta oldani. Találkozásunknak az lett a hatása, hogy rohamosan talpra állott. Inségtől nem volt mit tartania, mert hiszen nálam volt elég készlet, hogy éveken át el-tartsam Ujijiban, vagy új expedíciót szereljek föl, amellyel még bonyodalmas problémáját is szerencsésen megoldhatta volna. Csak egy dolog hiányzott még arra, hogy az öreg ember sze-

rencsáját teljessé tegyem: a valóban megbízható és engedelmes kíséret. Ha ezt neki megszerezhettem volna, talán még ma is ott élne. Néhány nap múlva elváltunk: ő, hogy visszatérjen a Lualabahoz és kipuhatolja a folyó irányát a tengerig, vagy amíg eléggé bebizonyítva nem látja, hogy ez a folyó a Kongó, én pedig, hogy a keleti partot elérjem.

Azonban az én embereim csak két évre voltak fogadva és semmi jutalommal rá nem vehettem volna őket, hogy továbbra is maradjanak. Livingstone mindenáron teljesíteni akarta hivatását és erre alkalmas embereket Ujijiben nem talált. Ő tehát velem együtt Unyamnyembebe akart visszatérni és ott várni, míg én elláthatom a kellő erővel. Miután együttesen kikutattuk a Tanganyika tó északi szélét és elméletben megállapítottuk, hogy a tó az Albert-Nyanzával van összeköttetésben, elhagytuk Ujijit 1871 december 27-én és Unyamnyembebe érkezünk 1872 február 18-án.

Január 3-án egy kis vadászkirándulást tettünk zebrára és a kellő hűskészlettel láttuk el magunkat. Livingstone az egész úton kedvelt témájával, a Zambezi-misszióval és a portugál-arab rabszolgakereskedéssel foglalkozott és előadta nekem élményeit és tapasztalait az afrikai törzsek tulajdonságairól. Úgy láttam, hogy jobban érdeklődik néprajzi, mint topográfiai adatok iránt. Noha a Nilus problémája rendkívül nagy mértékben izgatja, az mégis mintha mellékesebb volna neki, mint az emberi együttérzésnek azok a bizonyítékai, amelyekkel vándorlása közben találkozott s amelyeket vázolni előttem egész nap nem szűnik meg.

Leírásai oly gyorsan követik egymást, hogy alig tudok biztosan valamire is visszaemlékezni, egyébként is oly dolgokról szólnak, amelyekről én úgyszólván semmit sem tudok. Eszméinek varázslata alatt mindent az ő szemével látok, ő pedig erős és rendületlen minden tekintetben és a végtelenségig makacs jellemű. Emlékezőtehetsége bámulatba ejtő: úgy idézi az angol költők verseit, mintha tegnap olvasta volna őket.

Livingstone nagyon sokat panaszkodik a Zambezi menti misszionáriusokra és kormányaik tengerésztisztjeire. Lassankint az a gyanu ébred bennem, hogy ő sem olyan angyali szelidségű ember, amilyennek az első hónapban mutatkozott. Nem mond mindent ki nyíltan és amit elhallgat, az lényének helyes megismerésére legalább ugyanolyan fontos volna, mint az, amit elmond.

Igaz, hogy némi előítélettel is voltam iránta, mielőtt megtaláltam, el voltam készülve rá, hogy egy zárkózott embergyűlölőt találok és különösen vigyáztam arra, hogy az első sértő szó ne az én ajkamról hangozzék el. De csakhamar éppen az ellenkezőjéről győződtem meg annak, amitől tartottam. Ha ezt vagy amaszt haragosan megvádolta, mindig attól féltem, hogy erőszakos természete nem tud megbocsátani és hogy ő sem olyan tökéletes, amilyennek barátságunk első mámorában láttam. Azért inkább óvakodtam attól, hogy veszedelmesebb témákba fogjak. Ha akkor Ujijiban elhagytam volna, többé nem ismerhetem meg olyan alaposan, mint későbbben, amikor együtt útra kerekedtünk.

Egy nappal európai leveleink megérkezése előtt rátámadtam a szakácsomra, félig örültem a túlságosan erős adag chinintől, amit bevettem, hogy miért tisztogatja olyan hanyagul a kávé edényt? Hiszen mindennek zöldgálic íze van. Talán meg akar bennünket mérgezni? A szakács bámulatos szemtelenséggel végigmért tetőtől talpig s gúnyosan kérdezte, hogy talán különb vagyok, mint a „nagy úr“; ami a „nagy úr“-nak jó, az elég jó lesz nekem, a „kis úr“-nak is. Én földhöz vágtam, nemcsak szemtelen beszéde miatt, hanem mert láttam rajta, hogy ki akar velem kezdeni. A szakács fölállott és megragadott. Én kitéptem magam kezéből és éppen fegyver után néztem, amikor belépett Livingstone és rákiáltott a szakácsra: „Csönd legyen! Mi történt, Mr. Stanley?“ Én az izgalomtól és a chinintől lélezetvesztve alig tudtam kidagogni a magyarázatot. Ő megigérte, hogy rendet fog csinálni. Erre én is megnyugodtam, de dühöm-

ben, szégyenletemben és a gyengeség miatt elfutotta a könny az arcomat. Aztán hallottam, amint Livingstone feddi a szakácsot:

— Ulimengo, te egy rengeteg nagy számár vagy, buta hájfejű fickó. Azonkívül elvetemedett ember is vagy. A fejed tele hazugsággal. Most ide figyelj, arra hallgass, amit én mondok: Én itt vendég vagyok, csak vendég, nekem nincs részem a karavánban, itt mindenki barátom nekem. Az étel, amit eszem, a ruha, amit hordok, az ing a testemen mind tőle való, a posztó, a gyöngy mind az övé. Amit megeszel, tőle van és nem tőlem. Ő fizeti a ti béreteket, a sátor és az ágynemű mind az övé. Azért indult útnak, hogy rajtam segítsen, ahogyan te segítenél az atyádon vagy a testvéreden. Engem csak azért neveznek a „nagy úr“-nak, mert idősebb vagyok nálánál, de akár úton vagyunk, akár pihenünk, mindennek az ő akarata szerint kell történnie és nem az enyém szerint. És most ezt értsd meg buta fejeddal. Nem látod, hogy a szegény milyen beteg? Te nyomorult, takarodj és rögtön kérj bocsánatot!

Ulimengo elkezdett dadogni, hogy mennyire fájlalja a dolgot és meg akarta csókolni a lábamat, de én nem engedtem. Livingstone pedig karon ragadott és azzal vigasztalt, hogy ez félvad és nem egész ember, ne törődjem vele. Mind egyforma ez, érzéstelen és durva. Lassankint lecsillapodtam és mielőtt aludni mentem volna, kezet adtam a szakácsnak. Az egész dolog oly jelentéktelen és ma mégis oly mély hatást tesz rám, ha visszagondolok.

Március 13-án töltöttem az utolsó napot a kedves öreg Livingstonenál. A válás nagyon fájdalmasan esett. Az utolsó éjszaka elzártuk a sátort és átengedtük magunkat gondolatainknak. Hogy ő mire gondolt, nem tudom; én nagyon szomorú voltam.

Annyi öröm volt az együtt eltöltött napokban, hogy nem is gondolok mindarra, ami bennük keserűség, bánat vagy betegség volt. De hisz oly gyakran kellett búcsút vennem jó-

barátoktól és ami elkerülhetetlen, azzal mégis csak számolni kell.

Amikor elmondotta nekem, hogy milyen mélységes hálát érez szívében irántam, úgy meg voltam indulva, hogy zokogni kezdtem.

Az éjszakai óra és a fájdalmas sejtelem, hogy mindörökre elválunk, hálájának ez a hirtelen kitörése mind összeműködött arra, hogy engem valóságos gyermekké tegyen és a könnyek záporában fűrösszön meg.

Március 14-én elhagyta karavánom Unyamnyembet. Livingstone elkísért még néhány mérföldnyire. Elértük a hegyhát ama fordulóját, ahonnan az egész völgyet át lehet látni. A távolban házunkat láttuk, amelyben együtt éltünk. Aztán feléje fordultam és így szóltam:

— Kedves doktor, ne jöjjön velünk tovább. Elég messze elkísért. A házunk már alig vehető ki és a nap forrón tűz. Kérem, térjen vissza.

— Jó. Csak még azt az egyet hadd mondjam meg: ön olyat tett, amit ugyancsak kevesen tettek volna meg és ezért, amit értem művelt, szívem mélyéből hálás vagyok önnek. Isten vezérelje önt haza és áldja meg önt, drága barátom.

— És Isten vezesse önt is vissza hozzánk, kedves jó barátom. Ég vele.

— Isten áldja meg, — ismételte ő.

Kezet fogtunk, az izgatottság arcunkba kergette a vért, könnyek homályosították el látásunkat, aztán elszánt mozdulattal hátat fordítottunk egymásnak, de hűséges kísérei a maguk búcsuzkodásával még hosszabbá tették a fájdalmas jelenetet.

Most láttam, hogy az agg ember nemes arca hogy elhalaványul az eltitkolt izgalomtól és amikor szemébe néztem, olyat láttam benne, ami sejtette velem, hogy ez a búcsu egy életre szól. Az érzés egészen úrrá vált rajtam, csaknem össze-

roskadtam súlya alatt. A magaslaton még egy utolsó búcsupillantásra visszafordultam, hogy lelkembe véssem képét.

Ötvennégy nappal ezután elértem Zanzibart. Két héttel később, május 20-án 57 jól kiválasztott ember indult el Zanzibarból a szárazföldre, hogy Livingstonet két éven át föladata megoldásában támogassa. Nyolcvankét napi út után ezek 1872 augusztus 11-én érkeztek meg Unyamnyembebe. Két hét múlva Livingstone a kellő eszközökkel, orvosszerekkel és élelemmel ellátva fölkerekedett tevékenysége színhelyére. Nyolc hónappal később hősi élete hősiek módon befejeződött.

Európában.

Stanley visszatérése a civilizált országokba nem jelentett számára zavartalan örömet. Bizonyos tekintetben otthonosabbnak érezte már magát Afrikában, mint Angolországban. Amott a természetet, Livingstone és saját lelki élete voltak társai; a veszedelmek, amelyek rá leskelődtek, kipróbálták egész tettejét és tetszés szerint szabadon cselekedhetett. Angliában egy agyonkultúrált társadalom nyomta el szertartásos díszbéléivel, gyűlöletes formaságaival és azért a kiváltságos helyért, amelyért annyian irigyelték, jóval több szenvedés, mint öröm jutott részül. Egy egész sortüze a leveleknek fogadta mindjárt hazaérkezése után. Rokonoknak és ifjúkori barátainak egyszerre eszébe jutott, homályos célzásokban pénzt is kértek tőle, amiye nem nagyon sok volt, de a legfájdalmasabb mégis az lett rá nézve, hogy az elismerés és tetszés hangjaiba a kételkedés és hitetlenség is belévegyült, sőt a gyanúsítás és a gúny is és előkelő férfiak, jónevű ujságok tartoztak e kételkedők közé.

Sir Henry Rawlinson, a Királyi Földrajzi Társaság elnöke, azt írta a Timesnak: „Nem Stanley fedezte föl Living-

stonet, hanem Livingstone Stanleyt.“ És amikor már Sir Henry Rawlinson beismerte tévedését és a Földrajzi Társaság kifejezte Stanley iránt köszönetét, még mindig megisméltődtek ezek az együgyű csipkelődések. A Standard homályos célzásokkal teli cikkben követelte, hogy a fölfedező beszámolóját szakértők vizsgálják meg, mert ő „a maga részéről nem képes szabadulni bizonyos kétségektől“, „a dologban van valami gyanusan titokzatos“. Voltak akárhányan, akik kétségbevonták ama levelek valódiságát, amelyeket Livingstone Stanley közbenjárására a Heraldnak írt. A geográfia pápai elméleti fejtegetéseiket sértő személyes megjegyzésekkel tették érdekesebbé. A Földrajzi Társaság részéről hideg áramlat fűjt az „amerikai“ ellen, aki olyan furcsa meséket hozott Afrikából. Stanleyre nézve, aki tudatában volt annak, mit tett kötelességéhez híven és hogyan adta elő az igazságot, mindez keserű csalódást jelentett.

Ugyancsak forró napja volt Brightonben, amikor a British Association földrajzi osztálya ott tartotta ülését Sir Francis Galten elnöklete alatt. Hármezer emberből álló hallgatóság előtt, amelynek soraiban nagy földrajztudósok, a közélet kitünőségei, egyebek között Franciaország elűzött császára és császárnéja voltak jelen, adta elő beszédét nagy nyugalommal, természetes és mélyreható ékesszólással és mindvégig tiszta és becsületes meggyőződéssel. Előadását általános vita követte, amely főként bizonyos földrajzi kérdések körül forgott. A zárószóban szenvedélyes tűzzel beszélt. Néhány földrajzi elméletét erősen megbírálták, megtámadták azt a nézetét, amely felé Livingstone is hajlott, hogy a Lualaba folyó a Nilus forrása. Stanley maga is kételkedett ebben a föltevésben és később tévedését helyre is igazította, de akkor már csak Livingstone kedvéért és kívánta, hogy ezt a teóriát nagyobb tiszteletben tartsák. A vita folyamán néhány személyes éli megjegyzés is elröppent ellene. Stanley zárószavában gyönyörű dicsérő himnuszt zengett Livingstoneról és maró szatírával állította vele szembe

a kényelmes karosszék geográfusait, akik délutáni álmukból fölébredve, merev dogmákat kockáztatnak meg a Nilusról, míg a derék öreg ember éveken át a vadak között, ellenséges természetűtől körülvéve kutatja az igazságot. Férfiassága és öszintesége meghódította a hallgatóságnak csaknem legnagyobb részét. A Times, a Daily News, a Daily Telegraph és a Punch az ő pártjához szegődtek. Magának Livingstonenak családja is hálásan ismerte el nagyszerű szolgálatait és megerősítette a Livingstone-levelek kétségtelen valódiságát, amelyeket Stanley hozott haza s amelyek megsemmisítőleg hatottak azokra, akik őt csalással vádolták. Azután Lord Granville átadta neki Viktória királynő üdvözlését és egy gyémánttal kirakott arany-szelencét. E pillanattól fogva az egész világ hősként ünnepelte; mindazonáltal Stanley addig is, azután is nagyon sokat szenvedett a félreismerés és rágalmazás miatt. Ennek oka elsősorban az volt, hogy a New-York Herald részére dolgozott, amelynek aggresszív hangja és tagadhatatlan sikerei miatt nagyon sok volt az irigye és ellensége.

A királynő 1872 szeptember 10-én magához kérette. Érdekes az a leírás, amelyben erről a látogatásáról beszámol. Sir Henry Rawlinson előre utasította, hogyan kell viselkednie a királynő jelenlétében, hogy le kell térdelnie és kezét csókolnia és hogy arról, amit lát vagy hall, semmit sem szabad sem írásban, sem szóval közölnie. Stanley nagyon örült, hogy a térdelést elengedték neki. A királynő Beatrice hercegnő kíséretében jelent meg. Stanleyre nagy hatással volt a királynő személyisége, amelyből a hatalomnak atmoszféráját látta mintegy kisugározni. Noha a királynő alakja kicsiny és éppen nem fölséges volt, tartásában mégis megmutatkozott sérthetetlenségének és megközelíthetetlenségének öntudata, valami komoly büszkeség sugárzott le arcáról. A társalgás főleg Livingstone és Afrika körül forgott, de mindössze tíz percig tartott.

Stanley nyilvános előadásokat tartott Angliában és Amerikában. A közönség nagy kitüntetéssel fogadta, régi barátai

Amerikában is meleg szívességgel köszöntötték. Mielőtt ismét nagyobb megbízást kapott újabb kutató-útra, 1873-ban visszatért Angliába mint a Herald levelezője és mint harci tudósító végigkísérte az angol hadjáratot az ashantiak ellen. Ez a harcias törzs ugyanis Coffee király vezérlete alatt kifosztotta a fanteeket, akik angol protektorátus alatt az Aranyparton laktak, amelyet Anglia a hollandusoktól vett át. A harc ezen a területen már félszázad óta dúlt állandóan és most elhatározták, hogy a dolognak egyszer és mindenkorra véget vetnek. Az angolok itt már előbb súlyos vereségeket szenvedtek. Az 1874-i hadjárat a nyugati parton nagyon hasonlított az abessziniai hadjáratra, melyet Sir Robert Napier a keleti parton folytatott, viszont sok tekintetben el is tért tőle. A szárazföld belsejébe mindössze csak 140 mérföldnyire hatoltak be, de útjukat a járhatatlan dzsungelen keresztül kellett venniök. A harc mindig nagyon elkeseredett volt. Az abessziniai Theodor király harcosai sohasem mutattak annyi bátorságot, mint itt az ashantiak, akik néha öt napon át szakadatlanul harcoltak. Egy ilyen ötnapos megszakítatlan tüzelés eredményeként a 42. ezred elfoglalta Kumassit. A fővárosban az emberáldozatnak és a fetisimádnak irtózatos jeleivel találkoztak. Kumassi eleste sok emberéletbe került, de egyszer és mindenkorra véget vetett a leírhatatlan kegyetlenségnek és rémületnek. Minden faluban megvolt a kijelölt hely emberáldozatok részére. Az áldozat néha fiatal ember volt, néha asszony; fejét testétől elválasztva a közeledő ellenséges hadsereg felé fordították, testét a földre fektették, lábbal Kumassi felé. Ez a jelbeszéd azt akarta értésére adni a betörő idegennek, hogy „lásd ezt a fejet fehér ember, te, akinek lába fővárosunk felé siet, tanuld meg, milyen sors vár rád!”

Kumassi egy dögletes mocsár közepén fekvő sziget. Dzsungel erdő veszi körül, amelynek sűrűjébe a nap sohasem hatol be. És ezen az őserdőn és posványon kellett a brit hadseregnek 140 mérföld utat megtennie. Számosan a láz és a dy-

senteria áldozataivá lettek. Stanley azt írja Lord Wolseleyről, a hadjárat vezéréről, hogy mindent megtett, ami tellett tőle, fáradhatatlan tetterővel és sziklaszilárd elhatározottsággal, csak a súlyos felelősség mérsékelte fiatalos tüzét. Jóságos természetét semmi sem bírta kihozni sodrából, bölcs előrelátása és odaadása azt bizonyítja, hogy jogos volt az angol kormánynak beléje vetett bizodalma.

Stanleynek megvolt a maga meggyőződése a feketékkel való bánásmód politikájára nézve. Ő azt kívánta, hogy e vad és tüzes harcosok éléről távolítsák el a királyukat, de magát a népet nyerjék meg a civilizáció áldásainak.

Az ashantiaktól való hazatérése közben érte Stanleyt az a hír, amely kiinduló pontjául szolgált egész élete művének. St. Vincent szigetén érte Livingstone halálának híre. Föltette magában, hogy az Afrika-kutatás e nagy hősének művét folytatni fogja. Eltökélte, hogy Afrikát föl fogja tárni a kereszténység ragyogó világossága részére, ha másképpen is fog munkához, mint Livingstone. Az önző és makacs világnak szüksége van a szigorú vezető kézre éppen úgy, mint a szerető szelíd-ségre, mert az ember por és szellem keveréke. Rábízta magát Livingstone Istenére és megfogadta, hogy ez Isten szavát fogja követni és soha el nem csügged.

A második expedíció.

Afrika szívében, nem messze a Bangweolo-tótól fekszik Livingstone Dávid halotti ágyán. Kísérői, körülbelül 60 zanzibari néger tanácskoznak további útjokról. Ha visszatérnek szultánjukhoz a partra a nagy fehér mester nélkül, ez súlyos gyanút keltene. Elhatározzák tehát, hogy bebalzsamozzák tetemét és 1500 mérföldnyire elszállítják a tropikus földön az Indiai-óceánig. Hónapokon át tartó küzdelmes út után elérik a tengerpartot és két híve elkíséri a tetemet egy hazafelé induló gőzhajón. Livingstone földi maradványait 1874 április 18-án eltemetik a Westminster-apátságban.

Éppen abban az időben, amikor a gőzös keleti Afrika partján Európa felé igyekezett, Stanley nyugati Afrika partján törekedett az ashantiak hadjáratából hazafelé Angliába. 1874 február 25-én kapta meg a kábel-értesítést Livingstone haláláról. Mélyen gondolkodóba ejtette a tudomány vértanújának sorsa, aki oly kimondhatatlan sokat szenvedett a vadonban, lemondva minden kényelemről, eltelve keserőséggel és lemondással a sikerről. Stanley úgy érezte, hogy tövis van a szívé-

ben, amely előre hajtja. Kétkedtek abban, hogy Livingstonet valóban fölfedezte; amit ő ebben az átkozott Afrikában szenvedett, semmibe vették. Most itt az alkalom arra, hogy bebizonyítsa tudósításának megtámadhatatlan hitelességét.

Livingstone meghalt a kísérlet közben, hogy megoldja a Lualaba folyó problémáját. John Hanning Speke elesett egy puskagolyótól, amikor éppen azt vitatta, hogy a Viktória-Nyanza tó és nem tavak csoportja, mint ellenfelei hirdették. A Tanganyika tó édesvíz-medence, ennél fogva valahol lefolyásának kell lenni. A tavat még nem hajózták körül, tehát ismeretlen. Stanley e probléma megoldására tette föl lelkét. Ezzel kapcsolatosan megkönnyíthette az Albert-tó homályos kérdésének megvilágítását is. Sir Samuel Baker a tónak északkeleti partját 60 mérföldnyi terjedelemben bejárta és azt mondja, hogy délnyugatra a tó a végtelenbe terjed ki. Már maga e tó kiterjedésének megismerése is kárpótolt sok fáradságért és ha sikerül neki néhányat e kérdések közül megoldani, akkor el fogja hinni az emberiség, hogy valóban megtalálta Livingstonet.

A Daily Telegraph szerkesztőit figyelmeztette a sötét Afrika ez izgalmas problémáira. A kiadó, Mr. Lawson, azt kérdezte tőle, hogy ő képes volna-e mindezeket a problémákat megoldani. Ő azonban azt mondta, hogy erre a kérdésre nem is felel, legfőljebb arra vállalkozhatik, hogy módszeresen föl kutatja azokat a vidékeket, amelyek e rejtelmeket magukban foglalják. Ő tehát nem ígér egyebet, csak azt, hogy becsületesen meg fogja a kérdés megoldását kísérelni. A Daily Telegraph ekkor kérdést intézett a New-York Heraldhoz, hogy vajon ez hajlandó-e megosztani az Afrikába vezetendő expedíció költségeiben? Bennett nyomban igen-nel válaszolt. Stanley előkészítette expedícióját és sürgősen útnak indult. Néhány hét múlva Zanzibarban volt és itt még elvégezte az utolsó előkészületeket hosszú útjára. A zanzibari bazárban ellátta magát könnyű szövettel, üveggyönggyel, kötéllel, mindenféle szer számmal és puskával. A holmit egyenlő súlyú zsákokba cso-

magolták. 356 válogatott embert szerződtetett, ezek otthagyták állásukat, szántóföldjüket, kertjeiket, hogy csatlakozzanak az angol-amerikai expedícióhoz és hordják a terhet, ahova gazdájuk parancsolja és megosztozzanak vele minden veszedelemben és meghaljanak vele együtt, ha kell. De Stanley is megfogadta, hogy jószágosan bánik el velük, hogy betegségben és veszedelemben segítségükre lesz, hogy pártatlan bíróként simítja el viszálykodásukat, hogy meggátolja, ha az erősebbek rosszul akarnának bánni a gyöngébbekkel, hogy atyja és anyja lesz mindegyiknek és minden erejével harcol a gyilkos bennszülöttek ellen, ha ezek a fehér ember jószágára és türelmére építve őket bántalmazni akarnák. Megrendítő volt ez a pillanat, amikor az egyetlen jószágos és igazságos Istenre mind letették esküjüket.

1874 november 12-én indultak el a bennszülöttek útján nyugatra. Az út majd dzsungелеken, majd síkságon át vezetett, amelyre a nap irgalmatlanul lövellte le tüzes sugarait. Amikor Ugogoba érkeztek, északnyugatra fordultak és egy roppant bozótos területre jutottak. Itt semmiféle térkép nem igazította útba őket, az expedíciónak soha egy tagja még azon a vidéken nem járt és a fölfogadott vezetők megbízhatatlanok és gyanúsak voltak. Stanley mindig volt eléggé óvatos, hogy háromnapi eleséget vegyen magához, ha ismeretlen tájakra érkezett. Ezt az óvatosságot most sem mulasztotta el, de a három nap már elmúlt és még mindig e bozótos tájékon kínlódtak, a karaván már roskadozott nehéz terhe alatt, óráról-órára reménykedve, hogy megművelt földnek valamiféle jele fog eléjük kerülni. Elmult a negyedik nap, az élelmiszer elfogyott s a menetet megszállta az aggodalom. 80 mérföldnyi utat tettek már ekkor a dzsungelen keresztül. Az ötödik napon napfölkeltkor elindultak és amennyire még erejük engedte, előre igyekeztek. Maga Stanley haladt az élén, kompasszal a kezében, fehér kísérvivel és tizenkét kiválasztott feketével. Állandóan feszülten figyelt, hogy valahol vadat fedezhessen föl. Délután egy kis pocsolyá-

nál megállapodtak és kiitták a piszkos salétromos vizet. Két órákor ismét tovább indultak. Már véget ért az ötödik nap is s még nem fogytak ki egészen a reménységből. Így mult el a hatodik, hetedik és nyolcadik nap is. Öt ember meghalt a nyolcadik napon végelgyöngülésben. A kilencedik napon egy kis falura bukkantak, de egy szem eleség nem volt kapható sem pénzért, sem szép szóért, sem fenyegetésért. De legalább megtudták, hogy északnyugati irányban egy nagyobb falu van, egy napi járó útra. Stanley negyven legerősebb emberét küldte előre posztóval és gyönggyel, hogy eleséget szerezzen. A gyötrelmes éhség ellenére még az éjszaka elérték a helyet és másnap 800 font kenyérrel tértek vissza. Közben a hátramaradottak kikutatták az egész tájékat vadért, de nem találtak mást, csak egy elefánt rothadó hulláját és két kölyökoroszlánt. Minthogy az éhséget nem tudták kiállani, kiürítettek egy bádogdobozt, megtöltötték háromnegyed résznyire vízzel, beleöntöttek 10 font zablisztet, 4 font őrölt lencsét, 4 font tápiókát és félfont sót és ebből valamiféle főzeléket csináltak. De ez készleteikre nézve súlyos veszteséget jelentett, ha meggondolták, hogy útjuknak még csak egyhuszad részét tették meg. Az éhhaláltól azonban az expedíció meg volt mentve.

A dzsungelen át való út kínjait még hosszú időn át érezték. Két napon belül még négy teherhordó halt meg és több mint húsz volt beteg. A szamarakat kénytelenek voltak áruikkal megterhelni és a fehérek is ennek következtében gyalog jártak. A huszonnyolc mérföldnyi gyaloglás az izzó hőségben beteggé tette az egyik fehér barátjukat. Hogy a szegényt tovább lehessen szállítani, néhány csomagot el kellett hajítani. Ily állapotban érték el Iturut, amelynek lakói egészen meztelenül járó vadak s amelynek dombjain a Nilus legdélibb forrásai erednek. Itt e vízvászláston fedezte föl Stanley a Nilus legdélebbre fekvő forrásait.

Gonosz sejtelem fogta el mindnyájukat, amikor holtra fáradva bevonultak Ituruba. A férfiak elrejtették asszonyaikat,

a gyermekek előre hajtották a szarvasmarhákat, hogy megvédjék őket az ellenség támadásától. Ügyes diplomáciával és előzékenységgel sikerült legalább egyelőre az összeütközést elhárítani. Stanley bőkezűen bánt ajándékaival és a legcsekélyebb szolgálatot is fejedelmileg jutalmazta. Azonban előrelátható volt, hogy itt a bajnak előbb-utóbb ki kell törnie. Edward Pocock, az expedíció egyik angol tagja itt meghalt. A szegény halászfíu a távoli Afrikában alussza örök álmát.

„Négy nappal utóbb elértük Vinyata falut. Most már 10 napja voltunk Ituruban és még mindig fekete fellepként függött a veszedelem fejünk fölött. Az egyik betegünk csekély távolságnyra elmaradt tőlünk és a vérszopó vadak rögtön rátámadtak, darabokra vágták és apró részeit elszórták az úton. A legnagyobb ijedelem közben megerősítettük táborunkat, őrt állítottunk és megpróbáltunk lepihenni. Már eddig a napig 20 emberünk meghalt, 89 megszökött, csak 247 volt velünk, közöttük 30 beteg. Ez a 217 harcos semmit sem ért a vad törzs vérszomjas támadásaival szemben. Azzal is kísérletet tettünk, hogy megnyerjük a bennszülöttek jóindulatát. Látszólag ezek a vadak hajlottak is a szép szóra, de amint alkalmuk nyílt, orvul megtámadták két emberünket. Az egyiket hajítódárdával sebeztek meg, a másik lándzsával a karjában rohant vissza táborunkba. Testét tátongó sebek borították, arcát elárasztotta vér és rémülten kiáltozott, hogy a vadak áttörik táborunk sövénykerítését. Az egész kíséretem követelte tőlem, hogy ütközzem meg nyomban a vadakkal, de én vonakodtam, mert féltem, hogy túlságosan sok áldozatba fog kerülni az aránytalan küzdelem. Táborunkat annyira megerősítettem, amennyire az adott körülmények között lehetett. Másnap megjelent az ellenség megerősített számban és jó csatarendben. Körülbelül kétezer ember közeledett táborunkhoz, a toronyörök tüzeltek rájuk és két zászlóaljam kitört a táborból. A golyózápor hátrálásra kényszerítette az ellenséget. Most összeszedtem embereimet és azt az utasítást adtam, hogy vegyék üldözőbe a megriadt ellenséget

és igyekezzenek mennél több igás barmot, gabonát, szárnyast és egyéb élelmiszert hódítani, a táborban visszamaradók pedig vágják le a sövényt, hogy annál tágabb legyen kilátásunk. Késő délutánig tartott az ütközet. Négy órakor az ellenség néhány mérföldnyire tőlünk egy domb tetején összegyűlt, az én embereim pedig a táborban húzódtak össze. Csapatomból 22 ember volt halott és 3 súlyosan sebesült. Most már csak 208 katonával rendelkeztem, de táborunk tele volt szarvasmarhával, kecskével, szárnyassal, tejjel és gabonaneművel, úgy, hogy képes voltam szükség esetén hónapokon át ellenállni. A harmadik napon reggel kilenc órakor az ellenség még nagyobb számmal rontott ránk. Úgy látszik, arra építette legfőképpen bizodalmát, hogy az én csekély számu hadamnak mindennapos veresége hamarosan semmivé fogja olvasztani ellenálló erőmet. Hiszen ha mindennap csak húsz emberem pusztul el, akkor tíz nap alatt készen vagyunk. Én viszont elhatároztam, hogy e lassu vérvesztéségnek egyszersmindenkorra véget vetek és ma döntő ütközetet fogok vívni. 150 puskással támadtunk az ellenségre és csak 50 embert hagytunk a táborban és ez a 150 fegyveres állandó tüzelés közben faluról-falura üldözte őket. Minden falut fölgyújtottunk, így jártuk be az egész területet égetve és pusztítva, amíg el nem értük az ellenség főhadiszállását. Itt megállottunk egy pillanatra, hogy lélekzethez jussunk és aztán rohamban vettük be a szállást. A vadak esztelen futásban kerestek menedéket, mi pedig mindössze két embernyi veszteséggel tértünk vissza a táborba.

Most már az volt a föladat, hogy a karavánt ismét képessé tegyem a továbbindulásra. A január hónap végzetes volt rámnézve. 9 emberem pusztult el a rengetegben, 26 esett el Ituruban, 5 pusztult el betegségben, 4 megsebesült és 25 gyászalak alig volt képes tovább hurcolni magát. Harci készségem háromnegyedére olvadt, pedig még 7000 mérföld volt előttem. Hogy mennél könnyebben járhassunk, minden fölösleges holmit elégettem, csak csónakomat nem akartam elhagyni, noha har-

minc erős emberre volt szükség, akik vitték. A magam holmiját, könyveket, ruhákat, gyöngyöket, sátorvásznat és mindazt, amiről bármily áldozattal lemondhattam, elhagytam. Január 26-án napkelettel elindultunk. Egy erdőbe értünk és három napi út után a békés Usukuma vidékére érkezünk. Itt hosszabb ideig tartózkodtunk, hogy némileg magunkhoz térjünk sebeinkből és fáradalmainkból, azután északnak fordultunk egy oly termékeny vidékre, amely valósággal tejjel és mézzel folyt. Minden nap békés völgyeken és barátságos dombokon vitt át utunk, szeretetreméltó bennszülöttek kalauzoltak bennünket. Minden baleset nélkül értünk el a Viktória-Nyanza partjaihoz, 104 napi járórútra a tengertől, 720 mérföldnyi utazás után. Hogy e tó régi problémáját megoldjam, elhatároztam, hogy körül fogom hajózni a tavat vagy tavakat. Ebből a célból egy széjjelszedhető cédrusfacsonakot hoztam magammal Angliából, amely 40 láb hosszú és 6 láb széles volt. Amikor fölszólítottam embereimet, hogy kísérjenek el ezen az úton, halálos csönd fogadott. Egyik sem merészkedett a csónakra. Sorra fölszólítottam a legmegbízhatóbb legényeket, akikre legtöbbet építettem és mindegyik vagy valami tréfás fordulattal, vagy szinte haragos tiltakozással ütötte el a dolgot. Végre 11 fiatal gyereket választottam, hogy ki fogom őket képezni matrózaimmá és kijelentettem, hogy egy óra múlva már indulunk is. Március 8-án vontuk föl vitorláinkat. Az ég be volt borulva, a tó hamuszínű szürke volt, legénységem fájdalmasan sóhajtott az indulásnál. Mindegyik meg volt győződve róla, hogy a biztos halálnak indulunk. Öt mérföldnyire a kikötőtől pihenőt tartottunk éjszakára. Másnap már korán reggel megindultunk kelet felé. 11 óra tájban óriási vihar kerekedett a tavon, majd megsiketültünk lármájától. Embereim a rémülettől összeestek, lefeküdtek a csónak fenekére és mindegyik várta a halált. De a csónak derekasan tartotta magát, noha akárhányszor átcsapott rajta a hullám és 3 óra tájban egy csöndes kikötőbe jutott be. Itt a bennszülöttek azt beszéltek, hogy évek kellenek, amíg a tavat körülhajózzák, a

part némely vidékén emberevők vannak, akik a marha vagy a kecske húsát meg sem eszik. Természetesen fiatal matrózaim mindent szószerint elhittek és kísérlőnk, akit tolmácsul első napi utam közben vettem föl, igyekezett őket még rémületesebb mesékkel visszatartani az út folytatásától. A következő napon halászhajókkal találkozottunk, akik kérdésünkre azt felelték, hogy nyolc nap szükséges a tó körülhajózására. Gyakran vett bennünket üldözőbe egy-egy viziló, krokodilus is merült föl a vizetből és ott úszott a csónakunk mellett közvetlenül, mintha a saját nagyságát hozzá akarná mérni a csónakéhoz. Irirui partján hatalmas marhacsordákat láttunk legelni. Utiri mögött láthatóvá lettek Ugeyeya sötét hegytömegei és ettől nyugatra haragosan és meredeken fenyegetett bennünket Uguigo szigete. Ugamba partján egy harci kanoe jött velünk szembe 40 vad-dal. A vadak körülvettek bennünket, fenyegetve rázták dárdájukat, majd közelebb jöttek, úgy, hogy egészen egymás mellett volt a két járómű. Mi jámboran néztünk rájuk, ők ellenben az arcunkba kiabáltak és mindent megfogdostak, amit elérhettek. Mi türelmesen mosolyogtunk, még azt is megengedtük nekik, hogy bennünket megtapogassanak. Azután parittyáikhoz nyúltak, meg akartak bennünket ijeszteni, egy-két követ röpítettek a levegőbe, aztán harci énekbe fogtak, egyre tüzesebbek lettek és az egyik közülök egy követ röpített a fejemhez. Én revolveremmel a vízbe lőttem, erre a harcosok mind a vízbe buktak és alámerültek. Valószínűleg a golyót keresték. Amikor aztán nem találták meg, tovább úsztak és a szép csónakot ott hagyták zsákmányul nekem. Mindez nagyon mulattatott bennünket és jelekkel szólítottuk föl őket, hogy jöjjenek vissza. Sok rábeszélés után csakugyan vissza is tértek és ismét föl szálltak csónajukba. Most már nagyon tisztességtudóan viselkedtek, de mindig újra meg újra föl kacagtak, ha a revolver hangjára gondoltak. Azután átadtak nekem egy csomó banánt, kölcsönösen megbámultuk egymást és végre elváltunk.

Néhány nappal később öt kalóz-bárka támadott meg ben-

nünket. Oly közömbösen viselkedtünk, hogy ezzel egészen fölbátorítottuk a vadakat. A dolog vége természetesen nagy katasztrófa lett. Az egyik csónak elsüllyedt erős golyózásunktól, akkor aztán békességben hagytak bennünket. Éppen az egyenlítő tájékán voltunk és átléptük a Napoleon-csatornát, amelyen a tó fölös vízmennyisége lefolyik. Ennek a csatornának nyugati oldalán fekszik Uganda, amelynek uralkodója a kabaka, vagyis császár nevet viseli. Körülbelül három millió embernek ő az ura, akik nem állanak a barbárságnak olyan mély fokán, mint az eddig látott vadak. Nemsokára tudomást szerzett arról, hogy a tavon járok és elem küldött egy kis flottát. Véletlenül a császár anyja az azelőtti éjjel azt álmodta, hogy egy csónak vitorlázik a tavon át mint egy halászsas és a járómű kormányán egy fehér ember áll, arccal Uganda felé fordulva. Alighogy álmát elbeszélte, egy hírvivő lélekzetvesztve rontott a palotába és közölte az udvarral, hogy egy csónak közeledik a part felé, fehér szárnyakkal, amilyen a halászsasé és a kormányon egy fehér ember ül, aki buzgón kémleli a partvédelmet. Nyomban hozzáfogtak, hogy ünnepiesen fogadjanak bennünket. Az élénk érkező flotta tengernagya megmagyarázhatatlan udvariassággal üdvözölt, a parton ezernyi tömeg állott, a legénység üdvövéssel köszöntött bennünket, amely köröskörül mennydörgő visszhangot ébresztett. Zászlókat lobogtatnak felénk és láttunkra a tömeg örömkialtásban tör ki. Én kiugrom a csónakból, több tisztviselő mély meghajlással üdvözl. Egy fiatal emberhez vezetnek, aki óriási bíbor-zászló alatt áll; ez volt a miniszterelnök. Mélyen meghajoltam, ő viszonzta a meghajlást, azután előléptek az udvari emberek és zanzibari nyelven üdvözöltek. Szállásomra vezettek; valósággal megostromoltak kérdéseikkel utamról, Zanzibárról, Európáról, az óceánról, az égről, a napról, holdról, csillagokról, az angyalokról, démonokról, orvosokról, papokról. Én feleltem mindenre, ahogy tellett tőlem és 1 óra 10 percnyi vizsgálat után egyhangúan kijelentették, hogy megállottam a próbát. Délután átadták a csá-

szár ajándékát, 14 ökröt, 16 kecskét és juhot, 100 csomag banánt, 36 szárnyast, 4 veder tejet, 4 kosár burgonyát, egy kosár rizst, 20 friss tojást és 10 korsó banánbort. Miután megfürödtem és megtisztálkodtam, bemutatkoztam az aequatoriális Afrika legelső emberének. Fehérruhás apródok jártak előttem, sorban térdeplő törzsfők, dobosok, örök, hóhérok sora között végre elértem ő császári felségének színe elé. A nyulánk és simára borotvált nagyúr fölkel, eléim jő és kezét fog velem. Föl szólít, hogy foglaljak helyet, azután kölcsönösen szemügyre vesszük egymást. Sok mindenféléről beszélünk, különösen Európáról és az égről. Úgy látszik, hogy az utóbbi lakói különösen érdeklik és az angyalok természetrajzáról nagyon szeretne biztosabb tájékozódást. Én igyekeztem a legragyogóbb színekben előadni mindazt, amit az égi lényekről Milton könyvéből, Michelangelótól és Doréétól tudok. Lehet, hogy lelkesedésem némileg elragadt és egy kissé túloztam, az bizonyos, hogy ő a legnagyobb figyelemmel hallgatott és mindent el is hitt nekem. Amíg ott voltam, naponta megújultak az ünnepek. Egy napon így szólt hozzám a császár: „Szeretném, ha megmutatnád feleségeimnek, hogy a fehér emberek hogy bannak a puskával.“ Lementünk a tóhoz, a hölgyek félkörben leültek, a császár a közepén és azzal mulattak, hogy külsőmet kritizálták, remélhetőleg nem kedvezőtlenül. Száz asszony egyszerre suttogetta: „ez a Stamlee“. Eleinte csak suttogettak, azután hangosan mormogtak és csillogó fogsorukat mutatták. A trópusi ég csillagai nem ragyognak úgy, mint ez asszonyok szeme, amelyből szívük vidámsága sugárzik ki. Közben egy admirális célul egy krokodilust keresett ki. A szerencsém ezúttal sem hagyott el, mert az ifju hüllőt oly alaposan eltaláltam, hogy a fejét csaknem lelöttem a törzséről. Ebből kissé elhamarkodott általánosítással azt a következtetést vonták le a szeretetreméltó nézők, hogy minden fehér ember holtbiztos céllovő.

A császár, Mtesa, karcsu és magas termetű férfi, nagyon in-

telligens és vonzó arcvonásai vannak. Emlékeztet valahogyan a Theabaeben látott nagy kőszobrokra és a kairói múzeum szobraira, ugyanolyan duzzadt ajka van, de a benyomást megszelídíti szeretetreméltósága és csaknem fenségnek nevezhető komoly magatartása. Ha nem ül tanácsban, akkor egészen fesztelenül viselkedik, sőt néha széles kacagásban tör ki. Minden becsvágya arra tart, hogy az európaiak szokásait elsajátítsa. Engem ez a császár és népe rendkívül érdekelt és vonzott. A szeretet, amelyet e ritka ember iránt éreztem, még arra is rábírt, hogy a kereszténység tanításának legalább elemeivel megismertessem e pogányokat. Végre azonban kénytelen voltam elbúcsúzni a császártól és szép udvarától és elhagyni a fővárost, Rubagat, hogy folytassam utamat. A tó keleti oldalán egy nagy sziget mentén vitorláztunk tovább és kikötőt kerestünk, hogy élelmiszerrel lássuk el magunkat. Már másfél napja nem volt eleségünk és a szigetlakóktól reméltünk baráti fogadást és ajándékaink fejében ételmet. Amikor a parthoz közeledtünk, a bokrok árnyékából néhány alak vált ki, hallottuk, mint kezdenek hosszan elnyúlt, melódikus hangu harci énekbe. Csakhamar tömegestül megjelentek a falvak lakói és a dombokon és völgyekben gyülekeztek. Ordításuk nyugtalanító hatással volt ránk, de mi éhesek voltunk és nem tudtuk, hova forduljunk élelemért, de meg reméltük, hogy közelebbi ismeretségünk el fogja oszlatni az ellenséges indulatot. Lassan behajóztunk egy öbölbe, a bennszülöttek figyelmesen kísérték mozgulatainkat és gondosan megvizsgálták fegyvereiket. Láttuk fenyegető készületeiket és kiküldöttük tolmácsunkat, hogy kezdjen velük tárgyalásba. Az éhség fölfokozta barátunk szónoki képességét, a fölemelt lándzsákat ismét lebocsátották, a parittyába tett köveket elhajították és hivatkozó mozgulatokkal adták értésünkre, hogy nincs mitől tartanunk. Tizenhárman voltunk mi, a bennszülöttek körülbelül 3—400-an. Mosolyogva közeledtek felénk, sőt beleugrottak a vízbe kötésig, kezüket tartották elénk, testvérüknek, barátjuknak, pajtásuknak nevezték, a gyanu végső

árnyéka is eltűnt. Kikötöttünk, a bennszülöttek egy pillanat alatt kihúzták csónakunkat a szárazföldre és erre egy oly retentő jelenet következett, amelynek leírását meg sem kíséreltem. A csónakot néhány pillanat alatt a lándzsások egész hada vette körül, 50 íj várt megfeszítve a lövésre, több mint 200 szerecsen ördög nézett egymásra vigyorogva és biztatva egyik a másikat, hogy kezdjék meg az öldöklést. Első gondolatom az volt, hogy fölugrom és revolveremmel beléje lövök abba, aki először utamba akad. Csakhamar azonban beláttam helyzetünk reménytelenségét. Itt csak golyószóró ágyu segíthetett volna. Ennélfogva látszólag a legnagyobb közömbösséggel tűrtük a tömeg dühének kitörését. Ez hatott. Tolmácsunk beszédet intézett hozzájuk, kormányosunk arcjátékkal igyekezett megmagyarázni, hogy nem ártó szándékkal jövünk. De 50 új harcos érkezése ismét megújította a zavargást. A kormányost fejével belevetették a csónakba, az egyik szerecsen kísérem kemény koponyáján csakúgy kongott a dárda, majd a vadak egész serege felém fordította figyelmét. Nyilván azt hitték, hogy a hajam csak paróka, amelyet mindenáron le kell tépni fejemről. Még ma is sajog a fejbőröm, ha erre a pillanatra gondolok. Ellenállás nélkül szenvedtem el a gyalázatos bántalmazást. Azután megragadták evezőinket és vagy száz lépésnyire egy kis magaslatra távoztak, hogy ott haditanácsot üljenek. Azt hittük, hogy beszélgetésüknek sohasem lesz vége. Közben reggeliztek és boroztak. Három órakor délután dobpergés riasztott föl bennünket. A bennszülöttek hosszú sora megjelent harci vi-seletben, arcukat fehér és fekete festékkel mázolták be. Most már a legostobább is tudhatta közülünk, hogy mi sors vár ránk. Egy hórihorgas fiú szaladt le a dombról és a csónakban lévő dobra mutatott. Mi szívesen átadtuk neki, hogy kielégítsük kívánságát, de mielőtt övéihez távozott volna, visszafordult és így szólt:

— Ha férfiak vagytok, készüljetek a csatára.

Én odafordultam kisdud csapatomhoz és megmondtam

nekik, hogy csakis úgy menthetem meg életüket, ha vakon engedelmesskednek és erre meg is kell esküdniök. Fölszólítottam őket, hogy a szárazra kihúzott csónakot haladék nélkül taszítsák be a vízbe, azalatt én megtöltöm a puskákat. Az egyik emberem magához vesz egy göngyöleg posztót, azzal a vadak elé megy és úgy tesz, mintha a posztó mintáját bámulná, de abban a pillanatban, amikor nevén fogom szólítani, elveti a posztót és a tőle telhető legnagyobb sebességgel hozzánk fut, mert különben a halál fia.

Minden úgy történt, ahogy megállapítottam. Megtöltöttem a puskákat, betaszítottam a csónakot a vízbe és amikor a csónaknak már a fara is a vízen járt, rákiáltottam emberemre, aki a posztót a vadak elé vitte. Az széleseben rohant hozzánk, a csónak egyszeriben a vízen termett, arra a hatalmas lökésre, amit ő adott neki. Egy hatalmas vad utána eredt az én szegény emberemnek, de én célbavettem a szerezcent és az óriás mellén találva egyszeriben a porba hanyatlott. Az íjászok egész raja rohant a partra és megfeszítette az íveket, de az én ismétlő-puskám ártalmatlanná tette őket sorra. A nyilak csakúgy röpködtek be a csónakba, az árbocba, de csak egyik sebzett meg, ez is egészen könnyen. Csak száz méterrel legyünk odébb és akkor a nyilak már ártalmatlanul hullanak a vízbe. A bennszülöttek hamarosan fölszereltek négy kanoet, én viszont a legnagyobb puskámat robbanó-golyókkal töltöttem meg és amikor az első kanoe 80 yardnyira közeledett hozzánk, gondos célzással rálöttem vízvonalára. A lövedék fölrobbant és nagy léket ütött a csónakon. A kanoe elsüllyedt. A második csakhamar osztozott társa sorsában, a többi visszatért és mi meg voltunk mentve.

76 óráig nem volt eleségünk, míg végre elértük Refugezigeit. Néhány kacsát lőttünk és vad gyümölcsöt szedtünk össze. Másnap új evezőket faragtunk és végre 57 napi távollét után miéinktől elértük táborunkat. Barkert már nem találtuk. 12 nappal azelőtt meghalt és a tábor helyén el is temették.

A második expedíció

A következő hónapokban az én császári barátom segítségével óriási szolgálatot tett tudományos expedíciónak. Mtesa, a császár az első pillanatban nem adhatta meg a kért segítséget, mert éppen hadat viselt. Ez hónapokig visszatartott udvarában. Az imént említettem, hogy a császárt kezdtem megismertetni a kereszténység tanításaival. Lefordítottam részére a bibliai történetet, egyebek között Sz. Lukács evangéliumát teljesen hiánytalanul. Amikor fordításommal elkészültem, Mtesa összegyűjtötte főbb embereit és tisztjeit és a következőképpen szólt hozzájuk:

— Fölszólítalak benneteket, mondjátok meg nekem, mit cselekedjünk. Jézusban higgyünk-e, vagy Mohamedben?

Hívei ingadozó és kétséges választ adtak. Az egyik azt mondta, hogy válasszák a jobbat, a másik, hogy az arabok is a maguk könyvét tartják a legjobbnak, a keresztények is és ők nincsenek hivatva eldönteni, hogy melyik a jobb. Végre Mtesa kifejtette azokat az okokat, amelyek rábírták, hogy a fehér ember tanításának higgyenek. Okai oly meggyőzőek voltak, hogy a törzsfők egyhangulag kijelentették készségüket a keresztény hithez való megtérésre. Hogy új hitükben megerősítem őket, ott hagytam náluk fiatal asszisztensemét, Darlingtonot addig is, amíg Angliából egy keresztény misszió jön el hozzájuk.

Miután a császár békét kötött az ellenséggel, egy 2300 emberből álló kíséretet adott mellém. Ezekkel a Viktória-tó északnyugati csücsától nyugatra vonultam és fölfedeztem az óriási Gordon-Bennet hegyet. Innen ellenséges indulatu vadaktól megriasztva bevonultunk délnek a Tanganyika-tóhoz. Fölfedeztem, hogy a tónak csak egy időszakos lefolyása van. A két tó körülhajózása által két földrajzi problémát oldottam meg: A Viktória-Nyanza egyetlen tó, amelynek területe körülbelül 21.500 négyzetmérföld. A Tanganyika nincs összefüggésben az Albert-Nyanzával és akkoriban nem is volt lefolyása.

Most még a legnagyobb föladat állott előttem, annak a kérdésnek a megoldása, amelyért Livingstone az életét áldozta

föl: vajjon a Lualaba azonos-e a Nilussal, a Nigerrel vagy a Kongoval? Ő maga a Nilussal tartotta azonosnak, de mégsem szabadulhatott attól a gyanujától, hogy hátha mégis a Kongoval azonos. „A Nilusért mindent megteszek“ — mondta ő — „de a Kongo kedvéért nem engedem magamat a vadaktól fölfalni.“

Körülhajóztam a Tanganyika tavat expediciómmal, azután ismét vállunkra vettük derék csónakunkat és 200 mérföldnyi gyaloglás után elértük ama fönséges folyamot, amelynek partjain Livingstone meghalt. Ahol először láttam meg a Lualaba folyót, 1400 yard széles volt. Lassan kanyargott délről keletnek, közepén két-három kis sziget feküdt. Az én föl-adatom az volt, hogy a folyót a tengerig kísérem, akármi történik is. Folyását a Mwana-Mamba nevű arab gyarmatig kísértem, amelynek feje egy Tippu-Tib nevű dúsgazdag arab volt. Fölszólítottam, hogy jó pénzért adjon mellém segítséget. A törzsfő egy Abed nevű emberét hívta elő, aki nyugati és északi irányban már sokkal messzebbre előrenyomult volt, mint bárki az arabok közül. Ettől kérdezte, hogy mit tud a rejtelmes folyóról? Abed azt mondotta, hogy északnak tart és aztán tovább folyik északnak és mindig csak északnak. Vége nincs is neki. De valahol talán eléri a tengert, legalább a barátai ezt állítják. És amikor azt kérdeztem tőle, hogy mely irányban van az a tenger, arra azt felelte, hogy azt csak a jó Isten tudja. Azután vázolta azt a szárazföldet, amelyen keresztül kell mennem, ha a folyó útját el akarom kíséreni. Borzasztó nagy óriáskágyók leselkednek ez erdőben, a hangyák sem megvetendő ellenség, szúrásuk erősebb, mint a darázsé. A leopárdok száma végtelen, a gorillák légiószámra népesítik be az erdőket és jaj annak, aki találkozik velük. Utána szaladnak az embernek, egyenként vágják le ujjait és aztán kiköpik. Sőt még a lakók maguk is emberevők, egyszer 300 puskás indult el Ureggába és csak 60 tért vissza. A folyón nem lehet hajózni, mert egyik vízesés nyomon követi a másikat. Én beláttam a helyzet vígasztalan voltát

és tanácskozni kezdettem egyetlen fehér kísézőmmel, Frank Pocockkal. Az eredmény az lett, hogy elhatároztam, hogy minden rémítés ellenére folytatni fogjuk a Lualaba föl kutatását északi irányban. Tippu-Tib 1000 font fejében megadta a kellő kíséretet.

1876 november 5-én 700 emberből álló csapattal elhagytam Nyangwet és megindultam a borzadályos északi erdőterületek felé. Légvonalban e pont az Atlanti-óceántól körülbelül 1070, az Indiai-óceántól 920 mérföldnyi távolságra lehetett. A kontinens középpontjáig még 75 mérföld hiányzott. Az erdőn kívül vakító napfény kínozott bennünket, de a rengeteg belsejében ünnepies félhomály uralkodott és olyan nedves hőség, mint a török gőzfürdőben. A trópusi harmat szakadatlanul csepegett a fákról; a törzsekről és ágakról, a karcsu indákról és futónövényekről meleg nedvesség szivárgott és esőként hullott le ránk. Néha kidöntött faóriások állták el utunkat, utászainknak a legnagyobb erőfeszítéssel kellett kivágniok e fákat, hogy karavánunk és a súlyos terhű csónak tovább mehessen. Tíz napig kibírtuk a munkát, ekkor az arabok kijelentették, hogy egy lépést sem mennek tovább. Kénytelen voltam velük új szerződést kötni. 500 fontot ígértem nekik, ha csak húsz napi utat tesznek velünk. Ebbe beleegyeztek. 17 napi járóra Nyangwetől megláttuk a nagy folyót. Ekkor elhatároztam, tekintettel az erdei út rettentő fáradalmaira, hogy ezentúl csónakon fogunk járni. A csónakot összeállítottuk, a bennszülött vadak babonás félelemmel szemlélték egész úti készülődésünket és merő félelemből segítségünkre voltak a karaván átszállításában. Ekkor csapatom egy részét elhelyeztem a csónakban, de mivel a sok embernek nem volt helye, a nagy többséget arra utasítottam, hogy a parton kövessen bennünket. A víz árja azonban sokkal sebesebb volt, hogysem a gyalogosok követhettek volna bennünket, így aztán meg is történt, hogy három napig elvesztettük egymást szem elől. A harmadik napon tábort ütöttem, hogy bevárjam a karavánt. Itt egy egész

sereg vad támadt rá táboromra. Végre megjelent csapatom szárazföldi osztálya is fáradtan, betegen és leverten. Mégis kénytelenek voltunk tovább sietni, mert örökké a vadak ellenséges indulatától kellett tartanunk. A dzsungelből mérgezett nyilakat lövöldöztek ránk, a táborban kitört a himlő, napról-napra számos áldozatot kellett belehajítanom a vízbe. Mind a két parton magas őserdő húzódott el, amelyet láthatatlan vad ellenség népesített be, minden bokorban lázasan csillogó szemek ijesztgettek bennünket és a folyóban leskelődtek ránk a krokodilusok. Az egész levegő a halál csíráival volt megfertőzve.

December 18-án a vadak kétségbeesett hévvel támadtak ránk, hogy megsemmisítsenek. Fölmásztak a fák csúcsára, párdúcokként guggoltak a bokrokban, vagy mint a kígvók húzódtak össze, hogy rajtunk üssenek. A sebláz egészen megőrjített bennünket. Késhegyig védekeztünk és aligha akadt golyó, amely eltévesztette célját. Három napig tartott a rettenő küzdelem. Végre megjelent Tippu-Tib, az ő emberei kitisztították az erdőt a vadaktól és én 36 kanoet hódítottam el tőlük.

Az arabok most már semmi áron nem akartak tovább menni, de nem is volt szükségem rájuk. Nélkülük készültünk a további utazásra. Amerre jártunk, az emberek részéről mindenhol a legelszántabb gyűlölettel találkoztunk. Csak emberevő mohóságuk magyarázhatja meg azt a vakmerőséget, amellyel újból és újból megtámadtak bennünket. Ily küzdelmek után érttem el végre azt a vízesést, amelyet most Stanley-vízesésnek neveznek. A vadak a parton gyülekeztek össze, hogy tanui legyenek az elháríthatatlan katasztrófának, de én a baloldali partra fordultam, elkergettem őket és kikötöttem. 22 napi munkába került, amíg a hét vízesést megkerültem. Csapatom bal-szárnyát szakadatlanul üldözték a fáradhatatlan vadak és csak jobbról voltam védve a forrongó, sziszegő vad áradattól. Január 28-án csónakaim a vízesések alatt biztosságban voltak. 20 mérföldnyire voltam északra az egyenlítőől. Amióta először

szemem elé került a titokzatos Lualaba, mindössze 60 mérföldnyi utat tettem meg nyugatra és ehhez a csekély úthoz négyszáz mérföldnyi gyaloglásra volt szükségem. Ebből is következtethettem, hogy a folyó járása északnak irányul a Nilus felé és csaknem párhuzamos a hosszan elnyúló Tanganyikával.

Még most sem tudtam, melyik folyamrendszerhez tartozik. A vízeséseken alul megfordult hirtelenében északnyugatra. Most azt hittem, hogy a Niger vagy a Kongo, de sok időm nem volt a gondolkozásra, mert minden óra új kalandot hozott. Az egyik fordulónál, ahol a Lualaba egy másik, vele egyenlően széles folyóval egyesül, óriási kanoékból álló nagyszámu flotta tünt szemünk elé, tele tolldiszes harcosokkal. Űvöltő bosszúkórusban tör ki a vadak csapatja, hogy visszhangzik rá az erdő, riad a csatakiért és a nagydobok megsiketítenek bennünket irtózatós pergésükkel. Egy pillanatra mindnyájunkat megbénít a borzadály, a legtöbb emberem ösztönszerűen futásra készül, de én puskával fenyegetem meg a menekülni akarókat. Rájuk parancsolok, hogy rögtön térjenek vissza, álljanak csatavonalba és vessenek horgonyt. Minden lövész egy-egy vadat vesz célba és vár a parancsra. Itt életről és halálról van szó, nincs idő sem imádkozásra, sem érzelgős gondolatokra. Mindössze 54 kanoe áll velünk szemben, a legelső valóságos Leviathán. 80 evezős ül rajta kettős sorban hajítódárdákkal fölfegyverkezve. A Leviathán örületes tempóban lövöldöz ránk, mindkét oldalon tájékoztat a víz a felénk lövött nyilaktól. Velőt átható ének harsan föl kétezer torokból. Egy pillanat alatt eldőrdülnek fegyvereink, robbanó golyóinktól a kanoe fája és emberi testrészek röpködnek a levegőben. A vadak megdermednek az ijedtségtől, de aztán hamarosan magukhoz térnek. Megértik, hogy az idegenek lángoló csöveiben halál és megsemmisülés leselkedik rájuk és még hevesebben ismétlik meg támadásukat. Engem vad gyűlölet fog el e rémséges emberi szörnyetegek iránt, egészen falvaikig üldözöm őket, fölfelé víz ellen, bekergetem az erdőbe, elpusztítom templomaikat és röptében csóvát vetek kunyhóikra,

csónakjaikat pedig elmerítem a folyam közepén. Csaknem elvesztettem eszméletemet és minden emberformájú lényben üldözőt láttam. Itt vagyunk a sötét földrész szívében és erők már is kimerült. Minden nap két-három ember életébe kerül. Közel az az óra, amikor majd tehetetlen bárányokként fogjuk magunkat lemészároltatni a kannibáloktól. Szerencsére közel a megváltás: egy sor szigetre találunk a folyam közepén, amelyek között a Lualaba csatornákra oszlik. Elhagyjuk a folyópartot és a csatornában rejtőzünk el, de már a második vagy harmadik napon a csatornák ismét összefolynak, előttünk vannak a szárazföldön a vadak és ezek újra megkísérlik a támadást abban a rendületlen hitben, hogy varázsszerek és fetiseik sérthetlenné teszik őket. A kétségbeesés erejével verem vissza támadásukat és megint mienk a győzelem. Most egészen átengedtem magamat a folyó áramlásának. Lakatlan szigetek mellett visz el az út, majd a rengeteg őserdő fogad bennünket be és békességet ad a kifáradottaknak.

Negyven nap múltán több dombot pillantottam meg, a folyó szűkebbé lett, a csatornák egyesültek egy nagy folyamává, amelyet jobbról és balról hegyek határoltak. Négy nap múlva széles síkságra érkeztünk. A szegény Frank Pocock lelkesedve kiáltott föl a fehér sziklák láttára: „Ott vagyunk Dover szirtjeinél. Ezt a széles síkságot el fogjuk nevezni Stanley-Poolnak.”

Vízi útunk, amelyet eddig megtettünk, 1000 mérföld volt. A Stanley-Pool mélyebben fekvő végén a folyó megint megszűkölt és egy terraszszerű fensíkről meredeken, vad rohannással omlott alá. Csónakjainkat partra vontattuk, alább ismét vízre bocsátottuk s néhány mérföldet óriási sziklák között haladtunk tovább. De a víz nyugodalmas folyását állandóan víz-esések váltották föl, csónakjainkat folyton ki kellett vontatni. A vakmerő Frank Pocock embereivel együtt a Massassa víz-esésen csónakban akart alájutni. Az örvény elnyelte, Frank és két fiatal zanzibári soha többé nem került ki hullámokból.

Ez nagy csapás volt rám nézve, de még mindig folytat-

A második expedíció

tam a kétségbeesett munkát, míg végre július 31-én elérkeztem a Kongo alsó folyásának ahhoz a pontjához, amelyre Tuckey kapitány 1816-ban a tenger felől érkezett el. Most már aztán tudtam, hogy a Lualaba folyó nem lehet egyéb, mint a hatalmas Kongo.

Itt búcsút vettem a derék csónaktól, amely 7000 mérföldön át kísért Afrikában. A szárazföldön át vettük utunkat, nyomorúságos vidéken, amelyet piszkos négerek laktak. Nem akartak élelmiszert sem eladni, csak cserében pálinkáért. De honnan vegyem én a pálinkát? Éhesen, holtrafáradtan bandukoltunk az Atlanti-óceán felé, lerongyolt, sovány, inséges csapat. A vérhas, rosszindulatu daganatok és skorbut elemészttették az élet-erőnek azt a maradékát is, ami még az éhségtől fennmaradt bennünk.

1877 augusztus 9-én Bumába érkeztünk, ahol egy nemzetközi gyülekezet meleg barátsággal és szívességgel fogadott és biztosított róla, hogy derekasan tartottam magamat. Három nappal később szemem az Atlanti-óceánon pihent meg és láthattam, mint ömlik a hatalmas folyó a végtelen tengerbe. Hálát adtam Istennek, aki megengedte, hogy épségben tegyem meg az utat a sötét kontinens keleti részéről nyugatáig, de a szívem vérzett, hogy annyi derék, jóra való pajtásomat és barátomat elvesztettem útközben. A zanzibariakat a Jóreménység-fokon keresztül visszakísértem hazájukba, ahol barátaik és rokonaik kitörő örömmel fogadták őket. Végre meg kellett válnom hűséges és derék kísérőimtől, akiket annyira megszerettem. A veszedelmek egész panorámája tárult föl előttem még egyszer, amikor végignéztem a kedves csapaton, amely osztályosa volt mind e szenvedéseimnek.“

A civilizáció munkája.

A belső Afrika kikutatása be volt immár fejezve. Most következett a súlyosabb föladat: e földterület civilizálása. Középső-Afrika átka elszigeteltségében állott. Mindezideig egyedüli érintkezése a világ többi részével a rabszolgakereskedők révén történt. Egy természetes csatorna, a Kongo felső folyásánál, amelyet Stanley most fedezett föl, közvetlen kapcsolatot létesíthetett e sötét terület és Afrika civilizált részei között. Stanley az izgatás minden megengedett eszközét fölhasználta Angliában, hogy fölhívja a figyelmet e terület óriási értékére. Nyilvános előadást tartott minden kereskedelmi közép-pontban, különösen Manchesterben és Liverpoolban és rámutatott a Közép-Afrikát kiaknázó vállalat óriási hasznára. Kihallgatást kért minden irányadó politikusnál, ezek meg is hallgatták, de sem a kormány, sem az angol nép nem hajtott szavára. Don Quihotenak, kalandornak nevezték, sőt még azt is szemére vetették, hogy többre tartja a kereskedést, mint a válást. Nagybritanniában minden ajtón hiába kopogtatott, kénytelen volt tehát máshova fordulni.

II. Lipót belga király melegen érdeklődött az afrikai üzlet nagy lehetőségei iránt. Amint Stanley 1877 végén Marseilleben kikötött, ott találta Lipót királynak egy kiküldöttjét, aki meghívta a brüsszeli nemzetközi konferenciára, amely hivatva volt az afrikai vállalatokról tárgyalni. Stanley hivatkozott teljes kimerültségére és elutasította a meghívást. Voltaképpen igazi oka az volt, hogy jobban szerette volna, ha Anglia vállalkozik. Félévi sikertelen kísérletezés után végre mégis találkozott Lipót király megbízottaival Párisban. Ott tervei egészen kikristályosodtak Belső-Afrika tudományos és kereskedelmi kiaknázása iránt. Még egyszer fölszólította Angliát, hogy vállalkozzék a vezető szerepre, de ismét hiába. Most már elfogadta a belga király meghívását Brüsszelbe, ahol egy társaság alakult a Kongó-területnek tanulmányozására. Egyelőre a társaságnak csak igen szerény anyagi eszközök állottak rendelkezésére: 20.000 fontot írtak alá és folyósítottak. A munka keresztülvitelével Stanleyt bízták meg, a társaság elnökévé Strauch belga ezredest választották meg. Stanley tevékenységét tüzetesen elbeszéli a „Kongo és a Szabadállam alapítása” című könyvében. Visszatért Zanzibárba, 70 embert választott ki, közöttük 40 olyat, aki már volt vele Afrikában és mind személyes híve volt. 1879 augusztus havában elérték a Kongó torkolatát. Most 210 néger, 14 európai és 4 gőzbárka állott rendelkezésre, hogy meghódítsa a folyót. A civilizálás munkája nagyon lassan haladt előre és hihetetlen fáradsággal járt. Az 1882. év kezdetén alapítja Stanley Leopoldville városát, amelyet a belga király tiszteletére nevezett el. Erre a telepre mindvégig büszke volt. Mindig előrelátó és nagyszabásu terveken dolgozó ember lévén, ragyogó színekkel festette ki az eljövendő időt, amikor a természettől annyira megáldott vidék dúsán öntözött talajával gazdagabb és virágzóbb lesz, mint a Mississippi völgyének bármely része. Amikor a társaság Európába visszahívta fontos részletek megállapítása végett, örökös nyugtalanság kínozta, hogy mi történik a művel, míg alakulására személyesen nem

ügyelhet föl. Aggodalma nem volt alaptalan. Mire visszatért, Leopoldville fűvel benőtt pusztasággá lett. Stanley mindent megtett, hogy jóvá tegye a kárt, ismét fölfelé nyomult a víz mentén előre, mindig attól az egy eszmétől lelkesítve, hogy a Stanley-vízesésekig 1000 mérföldnyi vonalon az állomások megszakítatlan sorát létesítse.

A Kongo alsó tájéka nem volt eléggé termékeny; pálmaolajat, takarmányt, azonkívül némi elefántcsontot szolgáltatott. Annál gazdagabb volt a felső folyás értékes erdőkben és termékeny földben. Épületfa, gumi, elefántcsont, kaucsuk, kávé, mind bőségesen volt található. Mind e kincseket azonban csak úgy lehetett értékesíteni, ha kifogástalan kereskedelmi forgalmat biztosítanak. Stanley nagyszerű tervet dolgozott ki egy vasút építésére, amely a felső Kongót összeköti az alsóval.

De ugyanilyen bámulatot érdemel politikai munkássága is. Egyik legfőbb gondja az volt, hogy baráti viszonyt létesítsen a bennszülöttekkel, hogy elkerüljön lehetőleg minden surlódást és harcot. 400 törzsfőt tett szövetségesévé és ezzel megvetette a Szabadállam alapkövét. Régi ellenségei új barátaivá lettek; akik halálra üldözték, azok most glóriával övezettnek látták a merész fehér embert. Az első gőzhajók éppenséggel bámulatba ejtették a vadakat. A cserekereskedésbe örömmel mentek bele a szerencsenek, posztóért, drótért, mindenféle lim-loméért odaadták, amijük csak volt.

1884 nyarán a Szabadállam alapításának műve be volt fejezve. De Stanley érezte, hogy az ő ereje is végére ért. Nemcsak a munka, hanem a felelősség is emésztette és a gond, vajon lesz-e hozzá méltó utódja, akinek a megkezdett művét nyugodtan átadhatja.

Még ebben az évben a hatalmak elismerték az új államot, elsőül az Északamerikai Egyesült-Államok.

A Kongo-állam alapítása volt Stanley legnagyobbsterü vállalkozása. Nincs olyan műve, amely lényeges jellemvonásait olyan tiszta világításba helyezné, mint ez. Igaz ugyan, hogy

Livingstone megkeresése, vagy a Kongó folyam titkának fölfedezése hangosabb és nagyobb sikerrel járó munka volt, mert hiszen ott minden tőle függött, ő volt a mű kezdete és vége, de a Kongo-állam megalapítása messze elágazó földadat volt, amelyet sok kéz és sok elme segítségével mégis neki magának kellett végrehajtania. Emberei sokszor aggasztó hibákat követtek el és jellembeli fogyatékossgot árultak el. A vállalat oly veszedelmekkel járhatott, amelyeket nem lehetett előre látni. Annál nagyobb elismerést érdemel teljes diadala. Ő volt az, aki ledöntötte a falat egy vad és egy művelt nép között.

Emin fölmentése.

Ötödik expedíciómat Afrikába az 1885 január 26-án történt khartoumi katasztrófa tette szükségessé. Ezen a napon Khartoum városának hősiei védelmezője, Charles George Gordon tábornok, aki Chinában és Afrikában nagy hírnevet szerzett, lemészároltatott. A lakosságot eladták rabszolgául és az egész nagy Szudán ismét a barbárság állapotába süllyedt vissza. A szomorú végzetet csak az egyiptomi hadierő kerülte el, amely Emin pasa parancsnoksága alatt állott. Emin ama vad törzsek közé menekült, amelyek körülbelül 25 foknyi távolságban északra az Albert-Nyanzától laknak. Mivel érezte, hogy tartósabban nem fog menedékhelyén megmaradhatni, mindenfelé leveleket küldözött gyors segítségért. Sir William Mackinnon kezdesére Angliában pénzalapot gyűjtöttek, amelyhez Egyiptom is megígérte hozzájárulását. Ezen a pénzen kellett expedíciót szervezni Emin pasának kínos helyzetéből való kimentésére. Ugyancsak Sir William szólított föl engem, hajlandó volnék-e az expedíció élére állani. Én azt válaszoltam, hogy föltétlenül és ingyen megteszem. Vitéz és kalandra szomjas ifjak

egész csapata ostromolt meg, hogy vállaljam el az expedíció vezetését. Ha én vagyok a vállalat feje, akkor szívesen csatlakoznak ők is a szabadítókhoz. Föltétlen engedelmességet és hűséget ígértek. A jelentkezők közül Bartellot ezredes, Jameison, egy gazdag fiatalember, Stains hadnagy, Nelson kapitány, Parke orvos, Mr. Jephson csatlakoztak hozzám. Ha elegendő pénzünk lett volna, hogy még több embert magunkkal vigyünk, azt hiszem, üresen maradtak volna a barakkok, a kollégiumok, a nyilvános iskolák, majdnem azt mondhatnám, a gyermekszobák.

Útirányunk Zanzibártól nyugatra a Viktória-tó déli szélén át az Albert-tóig vezetett. Csakhogy ezt a tervünket a belga király nagylelkű ajánlata, aki segítségét kínálta, az utolsó pillanatban megváltoztatta. A Kongon átvezető út ugyanis 500 mérföldnyi szárazföldi menetelésnek megtakarítását jelentette és azonkívül ez az irány kevesebb alkalmat szolgáltatott a gyenge jelleműeknek a dezertálásra.

Zanzibarban bennszülöttekből szerveztünk csapatokat. Az expedíció a Kongo torkolatához ment és 1887 március 21-én elérte a Stanley-Poolt. Eddig minden rendben volt, de amikor a Poolhoz érkeztünk, kiderült, hogy hajóink az expedíciónak csak négyötödrészét szállíthatják. Az Atlanti-óceántól 1400 mérföldnyire elértük a Kongo hajózhatóságának határát. Egy gőzösünket rögtön visszaküldtük, hogy a hátramaradott csapatrészt elszállítsa hozzánk. Nem volt szabad felednünk, hogy az utolsó hírek, amelyek Eminről érkeztek, nagyon nyugtalanítók voltak.

Tizenhárom nappal azután, hogy Yambujába érkeztünk, az előcsapat elérte az egyenlítő területének nagy erdőségeit. Az ismeretlen föld, amely Yambuja és az Albert-Nyanza között terül el, ahol az ostromlott kormányzót reméltük megtalálhatni, körülbelül 540 mérföld hosszú és 330 mérföld széles. Az egész területen egy talpalatnyi részt nem ismertünk, ennél fogva négy osztályra oszlottunk. Az utászokat válogatott emberekből állí-

tottuk össze, akik hozzá voltak szokva a fejsze használatához, amelyre gyakran szükség lehetett a sűrű őserdőben. Naponta hat órákor fogtunk munkához, az utászok járhatóvá tették az utat s a csapatok megindultak. Délfelé szünetet tartottunk és egy órákor folytattuk a marsot. Az első hónapban mindenki híven teljesítette kötelességét, a tisztek és a legénység viselkedése kifogástalan volt, de aztán lassankint változás következett el. Embereink elvesztették bátorságukat, a nehéz munka és a rossz táplálék éreztette rajtuk hatását. A napiény hiánya a sűrű erdőben és a zordon környezet nagy depressziót okozott, testileg és erkölcsileg megromlottak, úgy, hogy föltétlen szükségük volt hosszabb nyugalomra. Szerencsétlenségünkre sehol sem találtunk telepet, ahol a szükséges élelmiszerral elláthattuk volna magunkat. Oly vérszegényekké lettünk, hogy a legkisebb bőrhorzsolásból genyes daganat keletkezett. A betegek lajstroma nőttön-nőtt, a csónakok megteltek maródiakkal. Végre mégis kénytelenek voltunk előbbre haladni a terméketlen földön, nem is sejtve, hogy milyen közel vagyunk a tejjel-mézszel folyó Kanaánhoz, amely minden szükségünket bőségesen ki fogja elégíteni. Az éhinség egyre több áldozatot követelt, haltak és haldoklók lepték el utunkat. Ugyanaz az ünnepies, de inséges őserdő húzódott el még mindig szemünk előtt. A dzsungel néha egy méter mély iszapjával akadályozta a járást. Még az egészségesek is, félig eszüket veszítve az éhségtől és gonosz sejtelmektől, elvetették terhüket és megszöktek tőlünk. Az éhséget a fehér ember sem bírja ki. Egyetlen hiányzó ebéd elfeledtetni száz lakoma emlékét. A nevelés és sok minden egyéb erkölcsi tényező a fehér embert az éhezés dolgában legfőlebb 24 órai türelemmel teszi különbbé a feketénél és talán száz órával a kannibálnál.

137 nappal azután, hogy Yambuyából elindultunk, elértük az első telepet, amely még mindezideig megkímélve maradt a gyalázatos rabszolga-vadászoktól. Állati mohósággal vetették magukat embereim az eleségre, anélkül, hogy a következmé-

nyekre gondoltak volna. Az utolsó 70 nap alatt 180 emberemet vesztettem el; a szörnyű nyomorúság következtében ezen a telepen 13 napi pihenőt tartottunk. Amint erőnk némileg visszatért, folytattuk az utat és 12 napi menetelés után az erdő sötét félhomályából a világos, tropikus napsütésbe érkezünk, mint-hogyha a pokol tüzéből jutottunk volna a mennyországba. A tiszta levegőt kéjes örömmel lélegzettük be mindannyian. Olyan volt a tájék, mint egy zöld paradicsom-kert. Minden arc elváltozott, még a legrútabb is csak úgy ragyogott a háladatosságtól. Ösztönszerűen szaladni kezdtünk, a vérünk fölpezsdült és gondtalan gyermekeként ugrádoztunk a puha talajon.

December 13-án az expedíció letekintett az Albert-Nyanzára és miután eléggé kigyönyörködtük magunkat a fenséges látványon, megkezdtük a 2700 láb magas hegy megmászását. Korán reggel elértük a partot, amely útunk célja volt. Amikor a bennszülötteket kikérdeztük, hogy itt van-e az az ember, akinek füstölő csónakja van, határozottan kijelentették, hogy nem ismerik és hogy tíz év óta gőzöst egyáltalán nem is láttak. Ez keserves csapás volt rám nézve. A külügyminisztérium kezembe adta Emin valamennyi levelének másolatát, ezekből azt kellett hinnem, hogy a kormányzónak két gőzöse és acélcsónakai vannak, hiszen erre való tekintetből a magam acélcsónakját Ipotóban hagytam. Tanácskozni kezdtem tisztjeimmel, akik épp-úgy csodálkoztak, mint én, hogy Eminnek nincs híre sem, de tanácskozásunkkal nem lehetett 200 éhes embert jól tartani egy teljesen terméketlen, sziklás partvidéken. Elhatároztam tehát, hogy visszatérünk Ibwiribe és ott egy kis erődítményt fogunk építeni fölszerelésünk részére és nyugvó helyül betegeinknek, aztán visszatérünk a folyóhoz, magunkkal visszük csónakunkat és a tó valamelyik részében fürkészünk Emin pasa után.

Igy aztán hátat fordítottam a tónak és 1887 december 16-án már megint Ibwiriben voltam. Rögtön hozzáláltunk az erődítmény építéséhez. Ezalatt Airs hadnagyot elküldtem egy kirendeltséggel, hogy hozza el az Ipotóban hagyott betegeket.

Miután az erődítmény elkészült, átadtam a parancsnokságot Nelson kapitánynak és én ismét elindultam a Nyanzához, csak-hogy ezúttal széjjelszedhető csónakkal voltam fölszerelve. Egynapi járásnyira a tótól hallottam, hogy Kavalliban csomag vár egy fehér embertől, akit a bennszülöttek szakállasnak neveznek. Természetesen ez a szakállas csak Emin pasa lehetett. A csomagban levél volt, amely személyesen nekem szólt, ebből megértettem, hogy Emin minden lépésünkről tájékozva van. Az írás március 25-éről kelt és mi április 18-át írtuk. Az volt benne, hogy Emin a bennszülöttek hiraására, hogy a tó déli szélén fehér emberek tartózkodnak, fölszállott egyik hajójára, hogy meggyőződjék a szálló hír igazságáról.

Ha nem akartuk tétlenül megvárni, amíg Emin még egyszer rászánja magát, hogy Kavalliba jön, nekünk kellett elindulnunk keresésére. Ezzel a misszióval Jephson bízott meg, ellátván őt néhány válogatott emberrel. Az ötödik napon északra a tavon füstfellegezt vett észre, amely a „Khedive“ kéményéből szállott föl. Estefelé a gőzös a mi táborunk közelében vetett horgonyt és néhány perc múlva a mi csónakunk Emin pasát, Casati kapitányt több más egyiptomi tiszttel együtt partra szállította. Embereink magukon kívül voltak örömeikben, hogy végre megtalálták azt, akit annyi fáradsággal kerestek volt. Megegyeztünk abban, hogy egymás mellett ütiünk tábor, jobbra Emin és szudáni testőrsége, balra pedig mi. Néhány napig vidáman élveztük a jól megérdemelt nyugalmat. Én különösen rendkívül boldog voltam, Emin pasa igazán szeretetreméltó házigazda volt, kedves, művelt, olvasott és tapasztalt. Most már embe-reim ellátása miatt sem volt gondom, mert Eminnek óriási kés-zlete volt. Céloamat elértem, semmi sem zavarta örömeimet. Még később is gyakran gondoltam vissza erre az időre, mint egy vidám és boldog ünnepre.

Május 25-éig táboraink egymás mellett állottak, naponkint találkoztunk és beszélgettünk. Természetesen azt is tüzetesen megvitattuk, hogy Emin ott maradjon-e Aequatóriában, vagy

engem a partra kísérjen. De azzal tisztában voltam elejétől-végig, hogy az ő szándékairól nem fogok semmit sem megtudni. Mindennap másképpen beszélt, egyszer azt a szándékát jelentette ki, hogy elkísér, máskor azt mondta, hogy embereire bizza a döntést. Tíz napig csak elnéztem, de aztán láttam, hogy nem szeretne Egyiptomba menni, mert talán attól tartott, hogy pályája lejtőjére jut és kénytelen lesz életét Cairo és Stambul kávéházaiban eltölteni. Az ideális kormányzóból, akit én naivságomban magam elé rajzoltam, egy szegény és határozatlan ember lett, akinek egészen más tervei vannak önmagával, mint a kormánynak ő vele.

Huszonöt napot töltöttem társaságában, azután visszafelé indultam erődítményemhez. Miután 107 emberemet gondosan elláttam és mindegyiknek huszonöt napi eledelt osztottam ki, június 16-án elindultam az utócsapat keresésére.

Gyakran kérdezték tőlem, hogy elrémitő tapasztalataim után hogyan mertem még egyszer az inséges öserdőbe belépni. Semmi egyéb okom nem volt rá, mint a lelkiismeretesség és a kötelességtudás. Végre ezek az emberek éppúgy az expedícióhoz tartoztak, mint a többiek. Ha csak hús fekete lett volna köztük, akkor is megkeresem őket. Különben is örökösen ideges aggodalmat éreztem azért, hogy embereim hiányzanak és anynyira siettem, hogy ezúttal hatvankét nap alatt tettem meg azt az utat, amelyhez odamenet 129 napra volt szükségem.

A szerencsétlenségek egész láncolata sújtotta az expedíciónak azt a részét, amelyet föl kellett keresnem. Az őrnagy meghalt, Jameson elindult a Stanley-vizesésekhez, hogy teherhordókat szerezzen, mert az emberek legnagyobb része vagy beteg volt, vagy megszökött.

1888 december huszadikán elhagytuk a nagy öserdőt és elértük Bodo-erődítményt. Emin pasa és Jephson megígérték, hogy augusztus tájáig meglátogatják az erődítményt, most már december volt és még egyik sem jelentkezett. Ennek folytán három napi pihenőt tartottam és haladéktalanul az Albert-tó

felé siettem. Egynapi járásnyira a tó előtt megkaptam Emin és Jephson levelét. Megtudtam, hogy mind a ketten foglyai a lázadó csapatoknak. A pasa viszont gyermekét ajánlotta gondjaimba. Nemsokára szemtől-szembe állottam Jephsonnal, aki az utolsó pillanatban menekült meg a haláltól. Így tudtam meg aztán, hogy ez már a negyedik lázadás, amelyben Emin pasa tisztjei kitörtek, minden fegyelem megbomlott, a pasa el volt vágva leghívebb embereitől, úgy, hogy helyzetét kétségbeejtőnek kellett ítélnem. Hogy magának a pasának mi volt a szándéka, hogy mi válhatott neki hasznára, azt most sem tudtam eldönteni. Én azonban el voltam tökélve rá, hogy mindenáron segítségére leszek. Mialatt az én levelem útban volt hozzá, a lázadó tisztek bocsánatot kértek tőle és följajánlották neki ismét a kormányzó tisztét. Ő a bocsánatot megadta, de a kormányzóságot nem fogadta el. Ekkor arra kérték, hogy elkísérhessék hozzám. Ebbe Emin is beleegyezett és február 13-án a „Khedive“ és a „Nyanza“ gőzösök közeledtek táborunkhoz. Két nap múlva ő és lázadó tisztjei már vendégeim voltak. Amint a pasa mondta, a Mahdi betörése, négy állomás megostromlása és annyi emberük lemészárlása félemlítette meg a lázadókat és most már ezek mélyen sajnálják tiszteletlen viselkedésüket. Szeretnék mind elhagyni az egyenlítő vidékét, sőt Egyiptomot is; most csak azért jöttek, hogy időt kérjenek családjuk úthoz való előkészítésére. A pasa kérelmére ezt az időt megadtam nekik; Emin húsz napot szánt e célra, én egy egész hónapot adtam. Aztán újabb haladékot adtam s amikor negyvennégy nap múlva a lázadó tisztek közül egyik sem jelent meg, mi elindultunk 570 szökevénnel, akik között volt néhány egyiptomi tiszt és hivatalnok is családostul.

Május 8-án kezdtem meg utamat az Indiai-óceánhoz. Az ötödik napon fösíkhöz értünk, amelyről egy mély völgybe pillantottunk alá. Északon láthattuk még az Albert-tó egy szegélyét csillogni, 70 mérföldnyire odébb déli irányban egy másik tó feküdt, amelynek én az Albert-Edward nevet adtam.

A Viktória-tó déli szélén megtaláltam a tartalék-eleséget, amely másfél éve várt ott ránk. Itt jól felüdültem, majd szeptember 16-án elhagytam a tavat, miután megállapítottam, hogy területe 6000 négyzetmérföld.

Négy napi járásnyira a tengertől két amerikai ujságíró keresett föl, az egyik, a Newyork Herald képviselője, ruhát és sok egyéb szükséges holmit hozott, kitűnő bort is. Nemsokára egy hosszú karavánnal találkoztunk, amelyet Sir William Mac-ckinnon küldött elénk. December 4-én Emin pasát, Casati kapitányt és engem Wissmann őrnagy Bagamoyo-kikötőbe kísért, délután már beállítottak az expedíció teherhordói is, hogy legyenek szomorú terhüket, beteg és nyavalygó embertársaikat. Utazásunk, amely 6032 mérföldet tett ki a Nyugati-óceántól az Indiai-óceánig, ezzel véget ért.

Még az este a német császári biztosság bankettet adott 34 személlyel. Pompás jókedv uralkodott, egymást követték a tósztok és Emin pasa beszélt talán a legszebben. Alig tíz perc múlva Emin elhagyta az ünnepi csarnokot és kilépett egy erkélyre. Egyszerre érthetetlen módon kiesett az erkélyről tizennyolc láb mélységre az utcára. Súlyos zúzódásokat és veszedelmes agyrázkódást szenvedett. Egy német tiszt bevitte a kórházba és három orvos sietett segítségére, szerencsére azonban nem egészen egy hónap alatt kigyógyult. Mindezideig a lehető legjobb barátságban voltam Emin pasával, de szerencsétlensége valami alig megmagyarázható idegenkedést támasztott közöttünk. Az angol főkonzult betegsége alatt nem akarta fogadni és valahányszor én meg akartam látogatni, állapota mindig válságos volt. Ha a szolgálmat küldtem el hozzá, hogy mintléte-ről tudakozódjam, megmondták a fickónak, hogy föl fognak akasztani, ha még egyszer beteszi a lábát a kórházba. Az én barátilag figyelmeztető leveletem, amelyben kértem, hogy legyen tekintettel hírnevére, rögtön megmutatta Wissmann őrnagynak. Tisztjeivel nem törődött, a szegény ördögök hónapokig vártak hátralékos fizetésükre. Végre márciusban világossá lett a nagy

talány: a pasa február 5-én szerződést kötött a németekkel és most kitudódott, hogy mindezt a sok furcsa és fölösleges dolgot csak azért cselekedte, hogy régi barátaival és előljáróival megszakítson minden érintkezést, még mielőtt új állását elfoglalja. Az egész angol közvéleményt méltán fölháborította ez az eljárás. A sajtó a leghevesebb támadással árasztotta el Emint és érthetetlen módon engem is belevont a támadásokba, mintha nekem bármiféle közöm lett volna a pasa cselekedeteihez. A leggyalázatosabb rágalomokkal illettek, megvádoltak kegyetlenséggel, azt mondták, hogy Emint erőszakkal fogtam el, sőt némelyik homályos célzásban arra utalt, hogy én taszítottam le az erkélyről.

Néhány hónap múlva a németek is tisztaba jöttek Emin pasa valódi jellemével. A német meghatalmazott, aki annyira buzgólkodott, hogy Emin szolgálatait megszerezze, nagyon kellemetlenül érezte magát a pasa esztelen cselekedetei miatt. Alig dolgozott néhány hétig, már mindenféle kellemetlenségbe keveredett. Csakhamar vissza is hívták állásáról. Ő visszatért Kavalliba, ott elhagyta katonáit és belépett a nagy őserdőbe. Egy Ismaili nevű régi ismerőseivel megindult a Kongo forrásának kutatására, itt azonban utólérte végzete. Egy arab-törzs, amelyen súlyos igazságtalanságot követett el még angol kormányzó korában, elfogta és a törzsfő parancsára maga Ismaili fejezte le gazdáját.

Az eredmények.

Az őserdőben való élet egészen átalakította bensőmet. Magamra utalt, a saját gondolataim társaságára szorított és örökös elmélyedésre kényszerített. Most, hogy ismét emberek közé kerültem, álmodozáshoz való hajlamomat a társaság kiméletlenül bántotta, légváram mindjárt az első pillanatban széjjelfoszlottak és illuzióimnak nyoma sem maradt. Kairó divatos társasága, amely mindannyiszor megbámult, valahányszor kimentem a levegőre, valósággal embergyűlölővé tett. Ha ebben az időben ama százak közül, akikkel véletlenül találkoztam, csak egy is kegyesen gondolkodott rólam, az nem az én érdemem volt, hanem amannak jóindulata és elnézése. Mindenesetre ez időben több ellenséget szereztem, mint jóbarátot. Nem is ajánlanám az Afrika-utazónak, hogy egy év leforgása előtt társaságba keverdjék, miután az emberek közé ismét visszatért. Az őserdőben nagyon is eltelik saját gondolataival, közel rokonává lesz a természetnek, ki kell mondania az igazat, még ha életébe kerülne is, szóval nem társaságba való ember. Azonkívül testi élete is lényeges átváltozásokon megy keresztül. Gyomrát a hároméves

koplalás összezsugorította és azok a bankettek, amelyekre meghívják, csak vesztére válnak. Idegei megromlottak és szelleme még mindig ama különös jeleneteken mulat, amelyeket elhagyott s ennél fogva nem állítható be azokra a tárgyakra, amelyek a társaságot érdeklik.

Hogy elkerüljem a kairói kritikusok hemzsegő hadát, egy félreeső helyen, a Villa-Viktóriában szálltam meg. 1890 január közepe táján elkezdtem írni és február végéig folyton dolgoztam. Eleinte nem tudtam két olvasható mondatot összehozni, ezer és ezer jelenet váltakozott pillantásom előtt, de ha megpróbálkoztam leírásukkal, az egészből valami zavart örület támadt. Talán volt benne összefüggés, de értelme az egésznek mégsem volt. Végre lassankint mégis megnyugodtam annyira, hogy képes voltam egy-két jól megszerkesztett oldalt leírni, ez aztán annyira föllelkesített, hogy mind jobban és jobban belemelegedtem a munkába és hogyha elolvastam azt, amit írtam, nyugodtan megállapíthattam, hogy nem voltam túlságosan fantasztikus. Reggel hat órától éjjelig dolgoztam, 10—50 lapot írtam naponta, a 85. nap végén munkám be volt fejezve. Most a cím után kellett látnom. Legalább ötven címet kigondoltam, amíg végre megnyugodtam abban a címben, amely alatt könyvem megjelent: „A legsötétebb Afrikán át, vagy Emin pasa fölszabadítása“.

Kairóból Cannesbe utaztam, hogy Sir William Mackinnonnal keleti Afrikáról értekezsem és Németországnak agresszív eljárásáról e területen fölvilágosítást adjak. Onnan Párisba, majd Brüsszelbe utaztam, ahol óriási tüntetésben volt részem, mindenféle katonai és polgári kitüntetés ért. Az egész úton a királyi palotáig, ahol szállásom ki volt jelölve, katonák állottak sorfalat s mögöttük a nép sűrű tömege kiáltott éljent. Úgy látszik, a közvélemény nagy mértékben megváltozott Belgiumban Kongo értékéről. Mielőtt Afrikába utaztam, az ujságok nem valami kedvezően nyilatkoztak rólam, most minden megváltozott, a királyt a nemzet nagy jótevőjének nevezték. Míg

ő felsége vendége voltam, a kormány, a város, a földrajzi társaságok egyik ebédet a másik után rendezték tiszteletemre. A király a Lipót-rend nagykeresztjével és az ujonnan alapított Kongo-rend nagykeresztjével tüntetett ki.

Naponta féltizenegytől tizenkettőig tárgyaltam vele. Már 1878 óta ismételten igyekeztem ő felségét meggyőzni egy vasut szükségességéről, amely az alsó Kongot a felső Kongoval összeköti. 1885—86-ban én voltam az egyik főpályázó a királyi Kongo-vasút építésére. Most a király biztosított róla, hogy a belga nemzet már megérett e vállalatra és az érzésekben előállott nagy változást csak az én sikeremnek köszönheti. A másik témánk a Kongó-menti rabszolgakereskedés elnyomása volt. Én azt ajánlottam, hogy a folyón küldjenek föl csapatokat és erősítsék meg a garnizónokat hónapról-hónapra, amíg körülbelül 2000 ember együtt van, aztán nyomuljanak előre egészen a Stanley-vízesésekig és törjék meg egyszersmindenkorra az arabok hatalmát. Minthogy ez az eljárás harcot jelentene a víz-eséseken felül lakó valamennyi arabra nézve, készítsenek elő 30 acélcsonakot, hogy a Lualaba mentén folytathassák a háborút. Mert amíg a Kongo területéről minden rabszolgavadászt ki nem irtottak, addig ott békesség nem lesz. A király nagy melegséggel tette magáévá a tervet és megígérte, hogy nyomban hozzáfog a csónakok építtetéséhez. Azután sor került a Kongo-állam határainak keletről való megállapítására. Én azt ajánlottam, hogy az Albert-Edward-tó középpontja és a Semliki-folyó folyása legyen az elválasztó vonal az angol terület és a Kongó-állam között. A felség ezt a tervemet is kegyesen fogadta el. Végre a király maga tett javaslatot a francia birtok és a Kongo-állam hatáira vonatkozólag. A határvédelmi kérdések dolgában szintén fontos tanácsokat adtam neki. Különösen érdekelte a királyt, hogy miképpen alakultak át a tómenti vad törzsek veszedelmes ellenségből szövetségesekké és szolgálóinkká. Én különösen figyelmébe ajánlottam a felségnek, hogy milyen sokra tartom ez emberek hűségét és szolgálatkészségét.

Néhány hét múlva a király Londonba jött és érkezett Lord Salisburyval s az East African Company vezérigazgatóival az angol-belga elhatárolás kérdésében. A szerződések Angolország részéről való aláírására Sir William Mackinnon és én kaptunk hatalmat. Szerintem a szerződés hasznos volt Angliára, mert széles, szabad összekötő vonalat biztosított a Fokföld és British Aequatorai között. A király is meg volt elégedve azzal, hogy az ő területe az Albert-Nyanzáig terjed ki.

Amikor megérkeztem Angliába 1890 április 26-án, számos barátom várt Doverben és különvonaton kísérték Londonba. A Viktória-Stationen nagy tömeg gyűlt össze, amely igen kedvesen fogadott. A következő három-négy hetet írásaim korrek-turájával, bankettezéssel és előadásaimra való készüléssel töltöttem el. Többet dolgoztam, mint szabad lett volna. A Királyi Földrajzi Társaság az Albert-Hallban gyűlést tartott, amelyen körülbelül 10.000 ember volt jelen. Az uralkodóház, a nemesség, a társadalom minden rétege képviselve volt. Itt láttam egyebek között Gladstone volt minisztert is. Ezzel az államférfiúval azután feleségem házában ismerkedtem meg. Szerettem volna őt rábírní, hogy vegyen részt a rabszolgaság elleni akciónkban, de a kitünő hírű politikusban nem fedeztem föl sok érzéket ez oly fontos és égető politikai kérdés iránt. E helyen kell megemlítenem azt a gyalázatos vádat, amelyet ellenem Angliába való visszatérésem után emeltek. Azt mondták, hogy én expedíciómban rabszolgákat használtam. Előre kell bocsátanom, hogy minden valamirevaló utazó gondosan elkerül minden olyasmit, ami expedíciójának árthatna, elsősorban pedig rabszolgák alkalmazását. Minden kíséromnek be kellett igazolnia személyes nyilatkozatával és két tanu hitelesítésével, hogy szabad ember. Mielőtt Zanzibárt elhagyták, négy hónapi bérüket előre kifizettem, visszatérésük után egész fizetségüket személyesen adtam át nekik. Azért sok rabszolga becsúszott az expedícióba, amint ezt a magam rovására észleltem, amikor már benn voltunk a szárazföld belsejében, de mivel meg tudták keresni, amire szük-

ségük volt és élni is tudtak a keresetükkel, ahogy akartak, ennélfogva rabszolgaságuk csak névleges volt. Szeretném tudni, vajjon a szegény fűtő-gyerekek az angol flottában nem mondhatók-e inkább rabszolgáknak, mint ezek az én önálló és keresetükkel függetlenül rendelkező úgynevezett rabszolgáim. Az a vád tehát, hogy én rabszolgákat alkalmaztam, egyszerűen szemérmetlen hazugság. A világtörténelem hivatalosan is el fogja ismerni, hogy jogom van arra, hogy szavahihető embernek tartsanak, hogy elhiggyék nekem tetteimet, amelyekről beszámolok és a tettek között nem az utolsó elszánt és kitartó küzdelmem a rabszolgaság ellen.

„A legsötétebb Afrikán át“ című könyvem Londonban és Newyorkban jelent meg, azonkívül lefordították a világ minden nyelvére. Május hónapot azzal töltöttem el, hogy a kereskedelmi kamarákat és földrajzi társaságokat buzdítottam, gyakoroljanak egyesülten nyomást az angol kormányra, hogy ne tűrje a németek előrenyomulását keleti Afrikában. Ekkor történt, hogy Lord Salisbury biztosította Anglia részére Zanzibart és keleti Afrika északi részét, de csodálatos módon a Kilimandsárótól nyugatra fekvő nagy legelőterületet földarabolták. Ennek az oka a külügyi hivatal egy tisztviselője volt, aki egyszerűen nem értett a dologhoz. Ha ez az úr csak egy afrikai expedícióban részt vett volna, akkor az elhatárolásnál nem engedte meg a görbe vonalat ott, ahol az egyenes vonal érdekeinknek sokkal jobban szolgált volna. A Kilimandsárót kiszolgáltatták a németeknek azon a címen, hogy „a német császár melegen érdeklődik e terület faunája és flórája iránt“. Hát ez is ok arra, hogy egy fontos területről egy ország lemondjon.

Stanley házasesete.

Stanley 1890 július 12-én tartotta esküvőjét a Westminster-apátságban. Ez idő tájt meglehetősen beteg volt, gasztrikus láz és malária gyötörte. Az esküvő után Melchesbe vonultak vissza, amelyet Lady Ashburton bocsátott rendelkezésére a fiatal párnak. Innen Malojába utaztak Svájcba, majd a Como-tóra, meglátogatták Milánót, nemsokára aztán visszatértek Brüsszelen és Osztendén át Londonba. Most sorra érték a legelőkelőbb egyetemek részéről a legfényesebb kitüntetések. A hallei egyetem már 1879-ben tiszteletbeli doktorává avatta. Október 29-én hajóra szálltak és Amerikába utaztak, ahol Stanley-nek fölolvasás-sorozatot kellett tartania. Egy hétnél tovább időztek Newyorkban s aztán beutazták valamennyi nagy keleti várost. A vasút-társaságok külön Pullmann-kocsit bocsátottak rendelkezésére, amelyet Henry M. Stanleynek neveztek el. Külön konyhájuk volt szakácssal, külön étkező-termük, amelyet éjjel hálóteremmé lehetett átváltóztatni, azután szalonjuk zongorával, három fogadószoza és egy fürdőszoba.

1891 március 29-én harminckét évi távollét után ismét vi-

szontlátta New-Orleanst. Feleségével együtt meglátogatta mindazokat a helyeket, amelyekhez küzdelmes ifjúkorának emlékei fűzték.

Az út azonban nagyon fárasztó volt, az örökös utazás, előadás, társas követelések meghaladták erői mértékét. Szeretett volna egyedül lenni és észrevétlen maradni. 1891 április 15-én hajóra szálltak, hogy Liverpoolba utazzanak. Amerikai naplóját Stanley a következő szavakkal rekeszti be:

Amerikának nincs párja a világon, alkalmazkodó képességét tekintve az emberi nem szolgálatára. A nép mindent elkövet, hogy termelő képességét kihasználja. És ez a nép joggal hálás hazájának. Nemcsak hálás neki, büszke is rá. Az amerikai farmer egyike a legfinomabb emberi típusoknak. Milton leírása Ádámról, az állatok és természet nagy uráról némi módosítással egészen jól illenék az amerikai farmerre. Sohasem láthatok egy ilyen embert anélkül, hogy ne érezném azt az óhajtást, hogy megmondjam neki: Te jó, becsületes ember, Isten áldjon meg. Lelke ment a gáncstól, mint a félelemtől, bízik Istenben, tele van szeretettel és szelídséggel. A tipikus amerikai kereskedő józan, szolid ember, ravasz és praktikus, oszlopa a világ gazdagságának s ha kell, bátor vállalkozó.

Angliában folytatódott az amerikai megerőltető munka. Végre július végén Svájcba utazott feleségével pihenőre. A pompás hegyi levegő, a szép alpesi vidék, a hosszú séta-utak, a béke meghozta neki a várva-várt fölüdülést. Mielőtt Angliába visszatértek volna, kis baleset érte, elcsúszott a nedves hegyi réten és bal bokacontja kitört. Sokat szenvedett, mert a sebláz következtében megint malária tört ki raja. Ebből a sebéből azonban teljesen kigyógyult.

Október elején a belga király kívánságára ismét Osztendébe ment. Fogadtatása épp oly szíves és közvetetlen volt, mint elsőízben. Még ebben a hónapban elhagyták Angliát és kihajóztak Ausztráliába. Az újvilágnak ez a része, amelyet Stanley ezideig nem látott, nagy hatással volt rá, naplójegyzeteiben

érdekes megfigyeléseket tesz Tasmánia és New-South-Wales lakóiról.

Ausztráliából való hazatérésük után Stanleyt rábírta felesége, hogy lépjen föl, mint liberális unionista-jelölt North-Lambetben. Csak tíz nappal a választás előtt mentek bele a küzdelembe. Sem a férfinak, sem az asszonynak fogalma sem volt egy ilyen választás bonyolult technikájáról. Amikor Stanley a választói előtt beszédet akart mondani, egy szervezett banda minden szavát túlordította. A szónoki emelvényt valósággal megostromolták, Stanley alig tudott kocsijához jutni és ekkor mondta, hogy az afrikai vadak sokkal tisztességesebben viselkedtek vele szemben, mint ezek az emberek. Egyáltalán nem sajnálta, hogy megbukott. Igen érdekes volt első beszédje, amelyet a választókhoz intézett. Ez a beszéd szószerint így hangzik:

Uraim! Van szerencsém önöknek följánlani magamat, mint parlamenti képviselőjüket, minekutána igen tisztelt képviselőjük mandátumát letette. A körülmények, melyek között önöknek szolgálatomat följánlom, ha szokatlanok is, de remélem, oly természetűek, amelyek önöket rá fogják venni, hogy higyenek komoly szándékomban, hogy önöknek szolgálni óhajtok. Mert hiszen ha önöknek szolgálók, azzal együtt szolgálók hazámnak is.

Főhajtásom, amely lelkesít, az angol birodalom fönntartása, kiterjesztése, tekintélye és fölvirágzása. Azt hiszem, nekünk angoloknak van a legnagyobb hivatásunk, amely valaha népfajt terhelt, de előre kell haladnunk, mert különben vissza fogunk esni. A kormányon erős és határozott kéznek kell uralkodnia. Legyőzhetetlen hajóhad ússzék a tengeren, hogy a kereskedés kiterjeszkedhessék és a kivándorló letelepedhessék. Anglia zászlaját tartsák nagyra a világ minden részében. Már most azt kérdezem magamtól és önöktől: a két nagy angol párt közül melyiktől várhatjuk a szilárdabb és elszántabb vezetést, a soha szünetet nem ismerő fáradozást, hogy tengeri hatalmunkat egyazon színvonalon tartsuk? Anglia egész gyarmati és

külső politikája az utolsó két kormányzat alatt erre nézve nem enged semmi kétséget. Én figyelemmel kísértem ezt a politikát, nem mint egyik vagy másik párt tagja, hanem mint olyan ember, akit e dolog mélységesen érdekel, mint olyan ember, akinek jól megokolt véleménye van e nagy és nehéz ügyekben, gyakorlati és személyi tapasztalatok alapján. Minden kétség nélkül kijelentem, hogy Lord Salisbury szilárd, mérsékelt, bölcs külpolitikája Angliára nézve milliókat ér s ami a pénznél több vagy nehezebben mérhető föl: nemzeti hatalmat, nemzeti hasznot és nemzeti becsületet. Lord Salisbury főérdeme az én szememben a hajóhad nagyszerű megerősítése. És ez a legfontosabb. Ezen a szigeten, sőt már ebben a nagyvárosban is oly kincstára van az életnek és gazdagságnak fölhalmozva, aminőt egyetlen más nemzet sem őriz. Nem csekély föladat e kincset és e sok emberéletet biztosítani hetven új hadihajóval és amellet az adóterhen könnyíteni, a terheket kevesbíteni, azokat a terheket, amelyek legjobban a szegény emberre nehezednek. Uraim! Önök tudják, hogy én a nép gyermeke vagyok. Amit ez életben végbevittem, azt a magam nehéz munkájával hajtottam végre, minden segítség vagy támogatás nélkül. Legerősebb szimpátiám a munkásosztály oldalán van és hogyha a pártok küzdelme most is, mint valamikor, küzdelmet jelentene néhány arisztokrata és a munkások tömege között, a kiváltságosak és a népjogok között, akkor minden habozás nélkül a munkások oldalára állanék. De én ma nem ilyennek látom a küzdelmet. Azt látom, hogy mind a két oldal a nép megbízásának igyekszik eleget tenni és becsületesen rajta van, hogy a tömegek helyzete javuljon. Látom, hogy az unionisták csakugyan végrehajtják a reformokat, amelyekről a radikálisok oly szívesen — beszélnek. Különösen Írlandban látom ezt, ahol a helyzetet elfogulatlanul és minden pártos szempont nélkül tekinthetem. Azt veszem észre, hogy míg némelyek Balfour kormányzatát dicsérik és mások azt javasolják, hogy mindent egy olvasztó-tégelybe vessünk — reménykedvén valamiféle

mágikus csodatételben, amelyet senki sem tud megállapítani — addig Balfour és kollégái mindezeket a módszereket sikeresen változtatják át tetté, szilárd és mégis szelid uralommá, a természetes segítő-források fejlődésévé, messzetekintő közigazgatássá! Már pedig mindez oly dolog, amely már a letűnt időkben is messze egymástól elválasztott országokat egybeforrasztott és közöttük békességet teremtett. Nekem tetszik mindaz, amit a jelen kormány megteremtett és bölcsen kieszelt a nép helyzetének javítására. Minden ilyen rendszabály bennem hívére fog találni. Mindazonáltal érzem, hogy az angol munkáosztály jövője végső elemzésben nagyobb szabású vállalkozásoktól függ. Afrika fennsíkjain, amelyeket az ügyes diplomácia biztosított birodalmunknak, amaz országokban, amelyek részére a Mombassa vasút megnyitja az első használható utat, ott van tér húszmillió boldog és boldoguló embernek, ott a szegényebbnek sem kell irigykednie szomszédja vagyonára, amíg a természet oly óriási és kimeríthetetlen adománnyal táplálja. Legyen Anglia otthon egységes és künn bölcs és akkor senki sem árthat birodalmunk fönnállásának és fiai szerencséjének. Végre pedig a béke fönntartása, a birodalom becsületének és tekintélyének féltékeny megőrzése, az utolsó hat év nagy megtakarítása, a készség igazságos reformok behozatalára, — mindez biztos lehet őszinte szimpátiánkról. Ha önök abban a tisztességben részesítenek, hogy engem választanak a parlamentbe, megígérem, hogy szorgalmasan és híven fogom teljesíteni kötelességeimet.

A parlamentben.

A választókerület, amely az első kísérlet alkalmával Stanleyt megbuktatta, 1895 július 15-én 405 szótöbbséggel küldötte be a parlamentbe. A választói harc rendkívül heves és kemény volt és Stanleyt szinte halálra fárasztotta. De különben is parlamenti életéből jóformán csak kellemetlenség és kár hármlott reá. Túlságosan éles kritikája volt ahhoz, hogy be ne lássa a szertartások ürességét, a régi formalitásoknak elkopott voltát és a képviselőház nivójának sajnálatos sülyedését. Ítéletei a parlament elsőrangú szereplőiről arra vallanak, hogy éppoly kevés tiszteletet érzett a nagy vezérek, mint az ostoba szavazógépek iránt, amelyek tisztán a pártfegyelem hatása alatt, minden meggondolás nélkül adják le szavazatukat. Hosszasan habozott, amíg el tudta határozni magát arra, hogy maga is föl szólaljon. Nem érezte magát biztosnak a szónoklásban ő, aki egyike volt a legragyogóbb szónokoknak és oly tárgyhoz szólott, amelyhez senki abban a gyülekezetben még hozzávetőleg sem értett úgy, mint ő.

Parlamenti pályájának hamar vége is szakadt. Fontosabb

teendők elszólították őt csakhamar Délafrikába, ahol akkor már súlyos zavarok kezdtek mutatkozni az angolok és a búrok között. Ekkor született egyetlen kis fia, Denzil. Stanley nem szívesen vett búcsút övétől és ha nem lett volna áthatva a nagy hivatástól, amely politikai és gazdasági tekintetben délen várt rá, nem egykönnyen szakadt volna el családjától.

Ekkor már biztosan meg volt állapítható, hogy a háboru az angolok és a búrok között ki fog törni. Stanley erre vonatkozó véleményét nem is titkolta, csak attól tartott, hogy vagy a kormány nem lesz elég erős a háboru keresztülvitelére, vagy a közvéleményben nem talál elég támogatást ehhez a sok pénzbe és sok vérbe kerülő vállalatához. A búrok nagyon is elbizakodottakká lettek, önteltségük már elviselhetetlen volt. A búrok és angolok között a jegyzékváltás nem szünetelt. 1897 november 24-én Stanleynek érdekes találkozása volt Krüger elnökkel. Az öreg úr reggel félhatkor fogadta vendégét, éppen kávénál ült. Egy unokája széssel kínálta meg Stanleyt. A vendég érdeklődéssel szemlélte az elnököt és életnagyságu arcképét, amely a szalon egyik falán függött. Magában mosolyogva konstataulta a kép hasonlatosságát az eredetihez, amely ezt a festményt valóságos karrikaturává tette. Krüger vonásai rettentően rútak, arca barázdás volt és mégis képéről valami vonzó jószág sugárzott le. Ha afrikai törzsfő lett volna, akkor Stanley mindjárt tisztában lett volna vele, hogy mi itt a teendő. Az öreg úr kolerikus, szenvedélyes és rendkívül makacs ember volt, aki minden tárgyban saját véleményét föltétlenül helyesnek tartotta. A beszélgetésből kiderült, hogy a probléma békés megoldására gondolni sem lehet. Hetvennégy éves volt ekkor és mégis el volt szánva rá, hogy belemegy népével együtt a háboru nagy kockázatába. Az egész beszélgetés nem tartott huszonöt percig és természetesen semmiféle eredménnyel nem végződhetett, mert hiszen Krügernek a véleményét megváltoztatni semmiféle földi hatalom nem lett volna képes. Húsz évi uralma annyira hozzászoktatta a despotizmushoz, hogy nem

tűrt ellentmondást és el volt szánva rá, hogy népe vérét az utolsó cseppig kiontja inkább, mintsem Anglia követeléseinek eleget tegyen.

Stanley nem titkolhatta el önmaga előtt, hogy az angolok a búrokkal szemben óriási hibákat követtek el és azok, akik angol részről erre a földterületre ki voltak küldve a búrok megfigyelésére, állandóan félrevezették az angol népet és kormányt. Csakis Gladstone politikája és a liberálizmusnak a békéhez mindenáron való ragaszkodása tette lehetségessé, hogy ennyire elfajuljanak a dolgok. A politikában sohasem lenne szabad tért engedni a szentimentálizmusnak.

Alig tért vissza Stanley Délafrikából, már elhatározta, hogy a parlamentnek végképpen búcsút fog mondani. Az alsóház levegője tűrhetetlenné vált ránézve. A parlamenti életnek egyebek között oly következménye is volt, amelyre előzetesen nem számított, hogy tudniillik mindenféle apró ügyben leveleznie kellett olyan emberekkel, akiket nem is ismert, tudniillik a választóival. Maga ez a levelezés jó napi három órájába került és parlamenti tagságának egyéb teendői még két óráját rabolták el. A Ház 3 órakor délután kezdí üléseit s a viták néha elhúzódnak 3 óra hajnalig. Különben is az alsóház tárgyalásai oly silány hangon folynak, hogy a komolyabb emberek kénytelenek egyre jaigatni elveszett idejükért, elveszett életükért.

Vannak érdekes emberek is a parlament szónokai között, például Chamberlain, akinek megvan a kellő érzéke a dolgok lényeges jegyei iránt, azért, ha ő szólal föl, hallgatói sohasem unatkoznak. Mindig mond valami újat, néha fölizzgat, néha vakító fényt vet egy-egy homályos kérdésre, néha hamis riadót fú, de aztán akadnak pillanatai, amikor minden szava célba talál és feszült érdeklődést kelt föl. Fájdalom, nagyon sokan vannak olyanok, akiknek egy érthetetlenül szerzett parlamenti hírnév lehetővé tette, hogy úgyszólván napról-napra untassák közönségüket. Ha nincs ülés, akkor ezek az urak egészen kedves emberek, de a Házban nincs érzékük a mértéktartás iránt.

és roppantul fontosnak tartják magukat. Nagy szolgálatot tennének nekik, ha odakötnék őket az ülésiükhöz, egynek-egynek lakat sem ártana a szájára, míg az ülősszak tart.

1898 május 19-én a Ház nagyon megtelt, 413 tag jelent meg. A Transzvállal való háboru volt a beszéd tárgya. Abban megegyezett minden vélemény, hogy Krüger ultimátuma kedvező helyzetet teremtett a kormányra nézve, mert ennek az írásnak a hangja lehetővé tette, hogy a kormány is a maga részéről a legszigorúbban járjon el. Ha ilyen nagy dolgokról van szó, akkor a szíve mélyén minden képviselő, bármily jelentéktelen ember is különben, az isteni gondviselés különös eszközének tekinti magát.

Végre megadatott Chamberlainnek, a gyarmatügyi miniszternek, hogy négy esztendei kemény küzdelem után diadalt arasson politikája és ez előretörtető imperializmus, amelynek ő volt a zászlóvivője, egy elszánt tettben nyilatkozzék meg. A liberális ellenzék kétszínűen járt el. Vezére, Campbell-Bannermann maga is elhatározott angol patriótának mutatkozott, de aztán beszédje második részében megint erőt vett rajta a liberális nyavalygás, amely ellensége minden hadviselésnek.

1900 július 26-án volt az utolsó ülés, amelyben Stanley résztvett. A következő rendkívül érdekes szavakkal vesz búcsút életének ettől a szakától:

Semmi áron meg nem választatnám magamat másodszor. Sohasem éreztem magamat egészen szabadon, amióta beeláttam a parlament gépezetébe, attól az érzéstől, hogy önmagammat alacsonyítottam le, hiszen mint a parlament tagjának, kisebb a befolyásom, mint bármely magánembernek. Oly ügyekbe, amelyek Afrikát illetik, Dilke vagy valaki más, akinek sejtése sincs Afrikáról, előbb szólhatott, mint én. Nincs annyi hatalmam, mint egy jól elhelyezett zszurnalisztának, mert az legalább bebizonyíthatja a világnak, hogy él és még némi jóba is gyakorolhat befolyást, ellenben én, mint akárhány tiszteletreméltó társam, néma kutya vagyok. És mégis súlyosan meg-

fizetünk valamennyien, hogy olyan nagy erővel igyekeztünk bejutni az alsóházba. Azért, mert nevünket, mint a parlament tagjaiét olvasták az újságokban, elárasztottak bennünket kol-duló levelekkel, sőt akadt olyan orcátlan, aki még a lakásunkba is betolakodott. A levelezésem portója maga olyan összeg, amellyel egy nagy családot egész éven át el lehetne tartani. A jelöltséggel és a politikai élettel kapcsolatos költségek túlságo-san nagyok. Nézetem szerint nem méltó, hogy a parlamenti tagokat folyton fölszólítják, hogy minden templomra és kápol-nára, minden sportcélra és bazárra a maga kerületében adóz-zanak. Ezek az ostoba kiadások még mindig nem bosszantottak annyira, mint az örökös utalás annak a kitüntetésnek értékte-lenségére, hogy az ember tagja a parlamentnek. Ha a haszon-talan kiadásokra, a meddő munkára és az időpazarlásra gon-dolok, a késő éjjel való virrasztásra, a rossz, egészségtelen le-vegőre, — akkor igazán csodálkoznom kell, hogy józan eszű ember hogy vetemedhetik arra, hogy egyáltalán vállalkozzék egy oly parlamenti életre, amilyen a miénk. Minden illuziómat, hogy szolgálhatok a birodalomnak és előmozdíthatom Afrika érdekeit, széjjeltépte a valóság. Nem sikerült kilesnem az elnök figyelmét, mindig valami más, síma szónokot hívott föl, akinek a témáról fogalma sem volt. Még ebben a tekintetben is lefo-kozottnak éreztem magamat. Hogy én itt üljek s ezt a sok üres fecsegést hallgassam!

Egyénileg tekintve a tagok még legkülönbek a dohányzó-szobában. A parlamenti rendszer sürgős reformra szorult. Azok, akik beszélnek, csak azért, hogy beszéljenek, jó volna, ha erre kevesebb alkalmat nyernének. Mindenesetre én szabadon lé-lekzem arra a gondolatra, hogy visszavonulhatok és mind e nyomorúságtól megszabadultam.

Révben.

Az 1899. év őszén Stanley elhatározta, hogy a vidéken vásárol házat. Esküvője óta a parlament közelében, a Richmond Terrasseon lakott, de a Themse és a Saint-James-Park közelsége nem elégítette ki. Neki szabadabb levegőre volt szüksége. Természetes, hogy ezt a vásárt is alaposan meghányta-vetette. Egy egész csomó ilyen vidéki házat tekintett meg, mielőtt elhatározta volna, hogy melyiket fogja megvásárolni. Végre Furze-Hill mellett döntött. Ez a hely 30 mérföldnyire van Londontól, nagyon bájos vidéken fekszik, amely egy kissé vadregényes is, mert a hadügyminisztérium hadgyakorlat céljaira így tartotta meg. Az egész vidéken senkinek sem volt szabad földet vásárolnia, vagy megművelnie, ennél fogva az egész rengetegben Furze-Hill az egyetlen ház. Van kertje, némi szántóföldje s egy nyugodt tava, amelyet egy kis folyó táplál vizével. Az egész tavasszal és nyáron ott élt feleségével és gyermekével és azon dolgozott, hogy új birtokát hogyan díszítse föl. Elektromos telepet létesített és középponti fűtést, a tóból vizet szivattyúztatott ki nagy tartókba és a gép egyszerre

hajtotta a dinamót és fűtött. Mind nagyobb és nagyobb öröme tellett e kis vidéki birtokában. Kisimíttatta az utakat, hidakat épített a folyón át, fákat ültetett és a maga rajzai szerint egy kis farmot épített, minekutána minden újonnan megjelent könyvet elolvasott a farmépítés módjáról. Úgy tetszett, mintha egy örökkévalóság részére tervezne. Nyugodt és boldog volt. Azok, akik ismerték, sohasem fogják elfelejteni azt a Stanleyt, aki föltárta boldog bensőségében egész lelkét, ha a teaasztal mellett ült és a csöndes alkonyatban afrikai élményeiről beszélgetett. Munkabírása és munkára való vágyakozása még most is szinte telhetetlen volt. Félmunkát sohasem végzett. Nagy könyvtárat hozatott ki vidéki kastélyába, amelyben a görög klasszikusok angol fordításban, építőművészetről, kertészetről, házdíszítésről szóló könyvek, antik hajókról, modern hajóépítésről szóló művek váltakoztak. Ugyanebben az esztendőben tüntette ki Stanleyt Viktória a Bath-lovagrend nagykeresztjével.

A világhírű embert, akinek nevét minden művelt embernek tudnia kellett, alapjában csak igen kevesen ismerték. Még azok is, akik személyes érintkezésben voltak vele, elhítték róla a legnagyobb képtelenségeket. Stanley felesége elbeszéli, hogy esküvője után néhány héttel egy régi kedves barátnéját látogatta meg. Beszélgetés közben az öreg asszony hirtelen megkérdezte, nem venné-e rossz néven Mrs. Stanley, ha kérdezne tőle valamit és hosszas dadogás után végre előadta, hogy ő azt hallotta, hogy Stanley parancsot adott Afrikában egy válságos pillanatban, hogy egy kis fekete porontyot beledobjanak a Kongóba. Az öreg asszony szeme megtelt könnyel, amikor ezt a megható dolgot elbeszélte. Stanley felesége eleinte föl volt háborodva, de aztán a történet képtelenségén mégis jobbnak látta nevetni. Mikor Stanleynek aztán elbeszélte, az megvetőleg intett kezével és megmagyarázta neki, hogy miért oly hallgatólag és tartózkodó: csak nem fog minden ilyen vádra komolyan válaszolni? Aztán elbeszélte a fekete baba igazi történetét.

Mikor expedicióm előrenyomult, akkor a falvakat többnyire elhagyatva találtuk, mert a kémek jelentették a lakóknak érkezésünket. A bennszülöttek természetesen sohasem voltak nagyon messze és amint átmentünk a falun, visszalopózkodtak kunyhóikba. Egy ilyen esetben megtörtént, hogy oly eszeveszetten elszaladtak, hogy egy kis fekete babát felejtettek a földön. A csöppséget odahozták elé, én fölemeltem a gyereket, tisztjeimhez fordultam és tréfásan megkérdeztem: Na gyerekek, mit csinálunk vele? Valamelyik tréfás fickó azt válaszolta: Dobjuk bele a Kongóba! — és mind kórusban ismételték: Persze, persze, bele a Kongóba! Véletlenül akkor nagyon jó kedvünk volt. Legjobban szerettem volna a csöppséget magammal vinni, meg is tettem volna, ha nem tudom, hogy anyja nincs nagyon messze s talán éppen ebben a pillanatban dobogó szívvel leselkedik egy bokor mögött. Így aztán meghagytam, hogy gyujtsanak tüzet, mert a gyerek egészen átfázott, egy kis bölcsőt rovattam össze, hogy jó melegen legyen elhelyezve és amellet ne eshessék a tűzbe. A bölcsőbe vásznat is tettem ajándéknak az anyának s mikor a táborot elhagytuk, oly békésen szendergett a gyermek, mintha anyja karján feküdt volna. Most legalább a vadak is megtanulták, hogy kell bölcsőt készíteni. Akárhány gyermek ott született menetközben, mikor Emin megszabadítására indultam. Egyszer negyven csecsemő volt a táborban. Az afrikai anyák tudták jól, hogy kisdedeik a „nagy fehér mester”-nél biztosságban vannak.

Stanley halála.

Stanley élete végét felesége beszéli el. Életének utolsó szakasza házának rendbehozásával, kiépítésével, tökéletesítésével telt el. Még karambolasztalt is állíttatott, noha nem játszott soha életében, de azt mondta, hogy hadd mulassanak a vendégei, akik kedvelik ezt a szórakozást. Amikor az építkezéssel elkészült, a bútorozást is a legapróbb részletekig ő maga tervezte és hajtotta végre.

Először 1903 március havában panaszkodott, hogy szédülés lepi meg. Husvét előtt éppen az Athenaeum-klub mellett haladtak el, amikor megtántorodott és ha a felesége föl nem fogja, az utcán elesik. Mégis hazatért Londonból Furze-Hillbe és örömtől sugárzó arccal adta át nejének a teljesen elkészült házat. Nem volt olyan csekélység, amelyre gondja ki nem terjedt volna. Még a kandalló szélére rakott vázákat és a zománcos-edényt is ő maga válogatta össze. Az élestárat is megtöltötte, oly gazdagon, mintha megint a vadak ellen kellene indulnia expedícióra vagy netalán ostromtól kellene tartania. Két hetet töltöttek itt zavartalan boldogságban. Az öröm azonban nem

sokáig tartott, április 17-én súlyos szélhűdés érte a beteget. A nyelve megbénult, az arca eltorzult és egész baloldala hűdött lett. Érdekes, hogy amint feleségével magára maradt, azt kérte tőle, hogy az ágyban fölülhessen és megborotválkozhassék. A szeme véres volt, szép arca eltorzult, ő maga félig öntudatlan, csak akarata maradt meg a régi. A felesége segített neki, amíg a tisztálkodás e munkáját elvégezte. Gyakran beszélte, hogy soha a legkínosabb helyzetben, expedíció közben vagy csata előtt sem mulasztotta el a borotválkozást, részint azért, mert nagyon tisztelte önmagát, részint pedig mert azt tartotta, hogy mint vezetőnek szüksége van a külső tekintély díszére is.

Hónapokig feküdt állhatatosan, nyugodtan és panasz nélkül, egyetlen sóhaj vagy egyetlen szó el nem árulta fájdalmát. Itt is látszott, hogy igazi nagy ember, de talán soha nem is volt nagyobb és vitézebb, mint gyámoltalanságának ez utolsó esztendejében, pedig oly gyenge volt, mint egy kis gyermek. Lassankint aztán állapota javulni kezdett. A nap nagyobb részét betegszékében kinn töltötte a gyepen. Szeptemberben már lábra is állott és tudott néhány lépést tenni, ha támogatták. Beszélőképessége is visszatért, de ha feszülten kellett figyelnie, hamarosan kimerült és minden testi vagy szellemi megerőltetés veszélyeztette életét. Mégis reménykedett, hogy teljesen föl fog épülni és pedig azt hitte, hogy amily villámgyorsan következett el a betegség, éppoly váratlan lesz a fölgyógyulás is.

1903 november havában visszatértek Londonba és ott éltek néhány hónapig. Felesége fölolvastott neki, vagy beszélgett vele, de sohasem vallási kérdésekről, sem a túlvilági létről. A következő év husvétjára visszatértek falusi birtokukra. A légváltozás jól esett neki, tele volt reménykedéssel és maga is azt hitte, hogy sorsa jobbra fordul. Április 17-én, éppen pontosan első gutaütése napján ismét betegágyba dőlt. Most mellhártyagyulladást kapott, amelytől végtelenül szenvedett. Mindenáron visszakíváncozott Londonba és egy hét múlva vissza is vitte a felesége. Mikor a gyulladás megenyhült, ő is magához tért és

azt hitte, hogy lassankint vissza fog térni régi egészsége. De aztán homályos célzásokat kezdett tenni a nagy útra, amelyre készül. Arról is beszélt, hogy bizonyára a Westminster-apátságban fogják eltemetni Livingstone mellé, abban a templomban, amelyben esküvőjét tartotta.

Május 3-án lethargiába esett, de megint csak valamennyire magához tért. Kis fia bejött a szobába, ágyához lépett és megcsókolta kezét. Erre fölébredt s mikor a kis Denzil arcát megismogatta, a fiu azt kérdezte: „Boldog vagy, apám?”

— Mindig, ha téged látlak, kis édesem.

Május 5-én kezdődött az agónia és hosszan, nagyon sokáig tartott, mert Stanley energiája és életerejé hihetetlenül nagy volt. Éj váltotta föl a napot és nap az éjet és még mindig ott feküdt, néha eszméletnél, de legnagyobbbrészt mély álomban.

Az utolsó éjszaka, május 9-én elkezdett összefüggéstelenül, mintegy lázálomban beszélni: „Elvégeztem — egész életművem — körülhajóztam —”. Azután szenvedélyes vággyal kiáltott föl: „Szeretnék szabad lenni, szeretnék az őserdőbe menni, hogy szabad lehessenek!”

Amikor hajnalodott, felesége felé fordult és így szólott: „Szeretnék — szeretnék — hazatérni.” Reggel három órakor megragadta hitvese kezét és ezeket az utolsó szavakat mondotta hozzá: „Jó éjszakát! Feküdj le kedvesem!” Amikor a toronyóra négyet ütött, fölnyitotta szemét és megkérdezte: „Mi volt ez?” — „Négyet ütött az óra.” — „Négy óra?” — ismételte lassan. — „Különös! — Idő! — Különös!” Egyre gyengébb lett, felesége valami erősítő szert tartott az ajkához, de ő szeliden fölemelte kezét, eltolta a poharat és azt mondta: „Elég.” Reggel hat órakor megvált az élettől és fölszállott Isten ítélőszéke elé.

Május 17-én tetemét átvitték a Westminster-apátságba. Koporsója ugyanamaz oltár előtt állott, amelynél megeskették. A tetemet beszentelték és azután elküldték Pirbright temetőjébe Surreybe. A világtörténelem kiolthatatlan betűkkel fogja

megjegyezni, hogy *Joseph Armitage Robinson tiszteletes*, a westminsteri dékán volt az, aki *nem engedte meg*, hogy Stanleyt a Westminster-apátságban temessék el. Sir George Grey, a nagy elköltözöttnek holtig hű barátja méltán mondhatta, hogy csak ez hiányzott élete nagy drámájának befejezéséhez. A férfiúnak, aki annyi nagy dolgot vitt végbe és annyi megpróbáltatást állott ki, hideg elhanyagolást kellett szenvednie azért, amit cselekedett.

Stanley feleségének az volt a kívánsága, hogy sírjára egy gránit-tömböt helyezzenek. Végre hosszas keresés után találtak egy 12 láb hosszú és 4 láb széles monolithot. Ilyenekkel szokták megjelölni a nagy hadvezetők, törzsfők és jelesek sírját a régebbi naiv időkben. Az óriás követ, amely 6 tonnát nyomott, nagy fáradsággal szállították át a pirbrighti temetőbe. Most ott áll a kő, elenyészhetetlen, mint a név, amely beléje van vésve. A kövön nincs semmi egyéb, csak a név: „Henry Morton Stanley“, alatta afrikai mellékneve: „Bula-Matari“ és mint sírfömlirat ez az egyetlen szó: „Afrika“, fölötte pedig az örök élet ígérete, Krisztus keresztje.

Stanley tudományos méltatása.

Mr. Sidney Low a Cornhill Magazineban a következőképp méltatja Stanley életművét:

„Afrika mai térképe ércnél maradandóbb emléke Stanleynek. Előttem vannak különböző atlaszok, amelyek az utolsó hatvan esztendőben készültek. Az 1849-ben kiadott térképen Afrikának több mint harmadrésze fehér folt. A partvidék eléggé meg van állapítva, az északi rész az egyenlítőtől tíz foknyira ismert nevekkal van teleszórva: Csad-tó, Bornu, Darfur, Semaar, Kordofan, Khartoum és így tovább, ellenben a déli vonalon, ahol Szudán fekszik, egyszerre vége szakad a tudásnak, üres térbe lépünk, amely leterjed egészen a Baktéritőig. Erre a fehér foltra rá van nyomtatva: „Ismeretlen.“ 1500 négyzetmérföld terület a Baktéritőtől föl az egyenlítőn túl. A nagy tavakat csak megközelítőleg jelzik a pontok Zanzibártól nyugatra. A Kongo torkolata meg van jelölve, de néhány mérföldnyire a szárazföldön belül folyása megszűnik, csak pontok jelölik, hogy valószínűleg északról fakad a Holdhegységből, mert a térképiró nem tehetett egyebet, mint hogy Ptolemaiosra és Abulfeda Edrisire hivatkozott.

Most előveszek egy másik térképet 1871-ből. Itt már szemmel látható a haladás, különösen a földrész keleti oldalán. A Fehér-Nilus és a Bar-el-Ghazal csaknem forrásukig föl vannak rajzolva, a Zambesi ismeretes, a Viktória-vízesések rajta vannak a térképen, a Viktória-Nyanzának és a Nyassának szabatos körvonalai vannak, a Tanganyika még elmosódott, az Albert-Nyanza pontozott vonalaival utal a földrajztudósok kétségeire és az Albert-Edward-tó még egyáltalán nem is létezik. A tóvidék fölött északra a déli szélesség tizedik fokától kezdve ugyanaz a tudatlanság, mint huszonkét évvel ezelőtt.

Az 1882. év nagy változást hoz. Stanley neve kitörülhetetlen betűkkel van a kontinens fölületére fölírva. A bizonytalan és csonka Kongo-folyóból lett a Livingstone-folyó, amely merész patkóalakjával az azelőtt ismeretlen vidék szívében árad keresztül, a Stanley-vízeséseknél erősen nyugatnak kanyarodik, ezer mérfölddel alább a Stanley-Poolnál délnek, míg aztán eléri a tengert. A mellékfolyók, a dombvidék, a tavak, a falvak s az egyes törzsek kerületei kitöltik az eddig üres tért, meg van jelölve Uganda, Urna és Unyanyembe. Végre, ha egy egészen modern atlaszt veszünk a kezünkbe, az eddigi fehér folt teljesen benépesedett. A Szaharán és a Fehér-Nilus és Szomáli között húzódó vidéken kívül nincs többé ismeretlen, gazdátlan ország. Minden föl van osztva, a kellő színekkel kifestve, az angol vörös, a francia ibolyaszín, a német barna, a portugál zöld. Azon a térképen, amely éppen előttem van, körülbelül a középen nagy szabálytalan sárga négyszög van megjelölve, 1200 mérföldnyire húzódik északtól délnek, ezer mérföldnyire keletről nyugatnak és a Kongo kanyarulatai vágják keresztül, továbbá az Aruwini, a Lualaba, a Sankala és az Ubangi. Ez a Kongo-szabadállam, amelynek 800.000 négyzetmérföld a területe és tizenöt milliónyi a lakossága. Ime a nagy fehér foltok ki vannak töltve. A sötét világrész legalább is földrajzi értelemben nem sötét, évszázadok talánya meg van fejtve.

Kétségkívül a geográfiai tudományra még sok föladat

vár. De nem fog támadni még egy Stanley: ő az utolsó a föl-fedezők sorában, ha ugyan ezt a megtisztelő címet nem akarjuk fönntartani barátjának és ifju tanítványának, Sven Hedinnek. Senki többé ilyen roppant területű ismeretlen részét földünknek föl nem fedezheti, mert nem maradt meg számára ilyen. Hiszen az északi és déli sark még megfejtetlen talányok, de tudunk róluk annyit, hogy elképzelhetjük őket s elképzelhetjük azt, hogy mi vár ott a bátor kutatóra. Sarki kontinens nincs, sem antarktikus nyílt tenger, csak szomoru, holt jégpusztaság és örökös hó. A lakott és lakatlan föld meg van állapítva és az utolsó félszázad kutatói közül e nagyszerű eredményhez senki sem járult annyival, mint Stanley. Sok más dolgozott azon, hogy az 1849-iki atlasz hézagait kitöltse, egész sor derék ember legjobb erőit áldozta föl rá a 19. század folyamán, hogy föltárja Afrikát. Mofat és Livingstone, Barth, Rohlfis, du Chaillu, Teleky gróf és Thomson, tudnivágyó kalandorok, mint Speke, Grant, Burton, Cameron és Seldus, államférfiak, katonák és szervezők, mint Gordon, Rhodes, Samuel Baker, Emin pasa, Johnston, Lugard és Taubman Goldie. Gyakran fogyatékos fölszereléssel és szerény segítő eszközökkel vonultak ki, egy-kettő közülök mint adminisztrátor fölért Stanleyig, de aki e dicső nevek hordozói közül ma is még él, bizonyára tanúságot fog tenni amellett, hogy Stanley tette le az afrikai kutatás épületének zárókövét és ő fejezte be azt a föladatot, amely huszonnégy évszázaddal ezelőtt Necho király utazásával és Hanno körülhajózásával indult meg. Stanley kötötte össze a különböző szálatokat, elődjei kutatásait egységes és hatalmas egésszé. Livingstone fáradozásának eredményeit kombinálta Grant, Speke és Burton eredményeivel és ezzel tette érthetővé Aequatoria nagy tó- és folyamrendszerét. Nélküle híres előzőinek munkái csak nagyszerű töredék-gyűjtemények maradtak volna, Stanley mutatta ki az összefüggést köztük és ő tette világossá, hogy mit jelentenek. Ő a nagy, sőt az egyetlen szisztematikus Afrika földrajzában. E téren való munkásságát sem kicsinyíteni, sem

fölülmulni nem lehet, már csak azért sem, mert nincs rá többé alkalom.

Tagadhatatlan tény, hogy Stanley Livingstone fölfedezéseit nemcsak kiegészítette, hanem ki is javította. Livingstone meg volt győződve róla, hogy a Nilus a Tanganyika-tóból ered, vagy helyesebben szólva ezen a tavon átfolyik. Miután Stanley a kifáradt öreg embert megtalálta, önbizalmát és reménységét fölemelte, rábírta, hogy vegyen részt a Tanganyika északi szélének kikutatásában. Ez a kutatás derítette ki, hogy a tóból nem fakad folyó, ennélfogva közte és a Nilus-rendszer között nem is lehet kapcsolat. És Livingstone mégis még mindig hitte, hogy a nagy egyiptomi folyam nyomában van, ragaszkodott ahhoz, hogy a Lualaba a Nilus lefolyása, a Herodotos-féle három forrást kereste, amikor utolsó útját megtette. Stanleynek maradt föladata, hogy a Lualaba talányát megoldja és hogy azonosítsa a hatalmas folyammal, amely az egyenlítő átszelése után nem a Középső-tengerbe, hanem a Délatlanti-óceánba ömlik.

Stanley joggal tekintette magát Livingstone geográfiai végrendelete végrehajtójának. Abban a négy hónapban, amelyet 1871 őszén a skót misszionárius társaságában töltött el, az ifju kalandorból kicsirázott a fölfedező szenvedély és az az erős elhatározás, hogy meg fogja oldani a sötét világrész talányát. Azelőtt sem a földrajzi, sem a tudományos rész utazásai közben nem igen vonzhatta. Szerette látni az idegen országokat és mint éles megfigyelő és ügyes tollu újságíró szívesen leírta a népeket és országokat. Csak Livingstonenál való találkozása tette igazi fölfedezővé. De volt természetében is valami, ami őt bizonyos értelemben misszionáriussá bélyegezte. Csak akkor érezte magát boldognak, ha egy föladat állott előtte, amelyet teljesíthetett s amelynek végzése közben nagy nehézségekbe és veszedelmekbe ütközött. Mikor a nagy Livingstone a rengetegben örök nyugalomra hajtotta le fejét, akkor érezte Stanley, hogy ő van hivatva a megkezdett mű befejezésére. Ő

maga írta ezt bevezetésül a Kongó mentén tett útjának leírásához. Amikor 1874-ben visszatért Angliába és meghallotta, hogy Livingstone meghalt, ezt írta:

„Az a benyomás, amelyet e hír tett rám, az első megilletődés után azt az elhatározást érlelte meg bennem, hogy befejezem, amit megkezdett és Isten akaratából én leszek utána az első mártír a földrajzi kutatás terén; ha pedig életben maradok, akkor nemcsak az egész folyamvidék titkait fogom föltárni, hanem teljessé teszem mindazt, ami hiányos maradt Burton, Speke és Grant fölfedezéseiben. Közeledett nagy barátom temetésének ünnepies napja. Egyike voltam azoknak, akik a koporsót a Westminster-apátságba vitték és amikor láttam elsülyedni üregébe és hallottam a göröngyök hullását, mély gyász fogott el Livingstone Dávid elköltözésén.“

Azok között, akik 1904 május 17-én a Westminster-apátságban jelen voltak az ünnepi istentiszteletnél, akárhányan emlékezhettek ez egyszerü és mély benyomást keltő szavakra és megkérdézhették maguktól: Miért nem nyugszik a nagy angol, aki e szavakat kimondta, szintén Anglia nagy halottai között, Livingstone oldalán?

Stanley nemcsak a földrajzi tudományra nézve vált korszakos jelentőségüvé, úgy, hogy neve épp oly kevéssé fog feledésbe merülni, mint egy Columbusé vagy Caboté, Hudsoné vagy Blaze-é: életének döntő befolyása lett a nemzetközi politikára is. Afrika fölosztása és végleges széjjeldarabolása még évtizedekig elhúzódott volna, ha ő nem tárja föl oly meglepő gyorsan e földrész belsejét. Öntudatlanul, mindenesetre szándéka nélkül ő lett az oka annak, hogy a verseny kitört Afrika birtokáért Németország, Franciaország, Anglia, Olaszország, Belgium és Portugália között. A Kongo-terület föltárása azzal az eredménnyel járt, amely elkerülhetetlen volt, de az ő hozzájárulása nélkül még sokáig váratott volna magára. Afrika politikai térképe nem volt az ő műve, de sohasem öltötte volna mostani alakját önélküle. Azok közé tartozik, akik a politikai

határokat megállapították és döntőleg hatottak e terület sorára.

Aki vele közlekedett, különösen a későbbi években, könnyen fölismerhette, hogy mily alaposan tájékozott az európai és keleti történet összefüggéseiben és milyen mélyen belelát a modern ethnologiai és archaeologiai tudományba. Neki önálló eszméi voltak ezekről és ha néha nyilatkozott a sabbaeus, föníciai és az első arab kutatókról, észre lehetett venni, hogy a gyakorlati ember gyors megfigyelőképességén kívül rendelkezésre áll a tudósnak rendszeres logikája is. Szervező tehetség volt s ezzel megvolt benne minden igazi tudományosságnak és egyúttal minden gyakorlati tökéletesedésnek alapvető föltétele. Elméje erejét ritkán becsülték meg igazi értéke szerint. Könyvei nem adnak teljes képet szelleméről, noha erővel teljes stílusuk, drámai erejük, plasztikus festésük kiváló művekké avatja őket. Nem ezekben a kötetekben, hanem ama följegyzésekben, amelyek alapján e könyvek készültek, mutatkozik meg valójában szellemi nagysága. Nemcsak a született parancsoló volt, elszánt, bátor, rettenthetetlen, minden akadályt legyőző, hanem nagy kormányzó talentum is, praktikus gondolkodó. A problémáit lassan, türelmesen és alaposan megfontolta, minden oldalról szemlélte, minden lehetőséget mérlegelt, ha aztán elérkezett az idő a cselekvésre, akkor tudta habozás nélkül, mit kell tennie. Villámgyors elhatározásai hosszú előzetes meggondolásnak voltak gyümölcsei. A Times new-yorki levelezője, aki jól ismerte, a következő találó példát mondja el e dolgok igazolására:

Ő és kísérői hajóra szálltak a Tanganyika tavon. Tudták, hogy a partvidéket részben barátságos, részben ellenséges törzsek lakják, ennél fogva csónakaik tisztességes távolban maradtak a parttól. Néha jöttek a békés bennlakók, hogy eladják a főzelékből és gyümölcsből álló rakományokat. „Szép, szép, — mondogatta ilyenkor Stanley — de hátha mégsem barátságosak? Mi lesz akkor?” Egy napon egész kis hajóraj közeledett

feléjük, láthatólag békés kereskedő-célzattal. A csónakok meg voltak rakva bánánnal. „Én azt gondoltam (mondta Stanley), hogy élelmiszer van a csónakukon, mert a kanoék nagyon mélyen jártak. Semmi gyanusat sem vettem észre, semmivel sem volt több ember egy-egy csónakon, mint amennyi az evezésre szükséges volt. Bevártam, amíg közel jönnek, de szemmel tartottam őket és kezemben volt a puská lövésre készen. Csak néhány yardnyira voltak tőlünk, amikor észrevettem, hogy az egyik bánánrakás mozog. Rögtön tüzeltem és ugyanakkor már valósággal feketéllett a víz száz meg száz fegyveres vadtól, akik a bánáncsomók alatt rejtőztek. Nem hiszem, hogy sohan elérték a szárazföldet. Ha szüntelenül nem vigyáztam volna, elfogják csónakjainkat és egyetlen egy el nem menekül közülünk. Csakhogy én mindent jóelőre megfontoltam.“

Ugyanígy nyilatkozott Gordon végéről is. „Ha az lett volna a megbízásom, — mondta ő, — hogy az őrséggel Char-toumba visszavonuljak, akkor csak azzal törődtem volna és semmi egyébbel. Mérlegeltem volna az eshetőségeket, amelyek számomra megmaradnak, ha ellentálok és minden tervem csak célom elérésére irányult volna.“ Azt hiszem, magában azt gondolta, ha ki nem is mondotta, hogy a visszavonulást el lehetett volna végezni, vagy a várost megtartani, míg erősítés érkezik, ha kellő intézkedés történt volna és csak ezt az egy célt tartják szem előtt. Különben is mindig ez volt a vezérelve. Ha egy munka állott előtte, akkor minden egyéb gondolatot kikapcsolt, míg munkájával nem végzett. Nehézség, fáradtság, idő-, ember- és pénzáldozat, mind csak lépcsőfok volt az úton a cél felé, amelyet mindig el is ért, ha ez egyáltalán lehetséges volt. „Semmi megtisztelés, — írta — semmi jutalom, ha még oly nagy, nem ér föl a benső elégyültséggel, amely eltölti az embert, ha egy bevégzett munkára mutathat és azt mondhatja: Látod, amit megígérttem, teljesítettem.“ Az volt hitvallásának legfőbb parancsa, hogy be kell fejezni minden olyan munkát, amelyet megkezdett. Jellemének két alapvonása, gyakorlati érzéke

és elméjének ereje az 1874-iki és 1879-iki nagy expedíciói alatt megannyiszor bebizonyosodott. Afrika keresztülutazása minden tekintetben csodálatos eredmény. Következménye volt az egyenlítő területének föltárása és tudományos szempontból nagyobb hatásu, mint évszázadok óta bármely enemü vállalkozás. Hiszen nagy hódítók, mint macedóniai Sándor vagy Dzsingisz khán talán ugyanolyan munkát végeztek, de mögöttük hadseregek állottak: egy magános ember maroknyi fegyveresével és néhány kísérőjével ilyen fölfordulást soha nem idézett még föl ekkora területen. Bámulatba ejtő volt utazása a nagy tavakhoz, a Viktória-Nyanza körülhajózása, az ugandai Mtesa király megtérítése, egy termékeny, félig civilizált ország fölfedezése, amely évszázadokon át sziget gyanánt úszott az afrikai barbárság óceánján, amely most angol védelem alatt vasúttal és gőzössel van összekötve a Charing-crossal, London főterével. De a keleti partról való nehéz utazás semmi egybevetve azzal, ami következett, amikor az expedíció elhagyta Ugandát és a Kongo felé fordul azzal az elhatározással, hogy a folyamot a tengerig elkíséri. Ezen az emlékezetes úton fejtette ki Stanley mint vezető legkiválóbb képességeit. Attól az időtől, amikor 1876 november havában elhagyta Nyangwet, egészen 1877 augusztus haváig, amikor megérkezett Bumába, ez eseményekben oly gazdag tíz hónap alatt egy személyben hadvezér, taktikus, földrajztudós, orvos, kereskedő és diplomata volt. Hozzáférhetetlen bennszülött törzsfőket magához édesgetett, a hatalmas Tippu-Tib ravasz szándékait átlátta és keresztelte és kérlelhetetlen vadakat nehéz ütközetben legyőzött. Mikor az expedíció megérkezett Bumába, néhány agyondolgozott, elcsigázott emberből állott, akiket meggyöngített a betegség s akik közel álltak az éhenveszéshez. Stanley fehérbőrü kísérői elpusztultak, a feketék súlyosan szenvedtek, de a föladat meg volt oldva és a néma fogadalom, amelyet Livingstone sirján tett, teljesült.

Ez a híres utazás, a leghíresebb az afrikai utazások történetében, emelte Stanleyt mint vezetőt és fölfedezőt a legmaga-

sabb piedesztálra. És az elismerés mégis elmaradt, ahelyett bírálgatták hatalmaskodó eljárását és akárhány angol nyárs-polgár, aki kényelmesen és nyugodtan ül székében és szereti leszólni mások nyugtalanságát, kalandor rablónak tartotta. Összehasonlították az ő eljárását néhány elődje és kortársa bánásmódjával, akik éveken át éltek Afrikában, anélkül, hogy egy csöpp vért ontottak volna, de e szándékos összehasonlításnál nem vették tekintetbe a helyzetek különbözőségét. A többi utazó játékszere volt a viszonyoknak, helyről-helyre vándoroltak, idegen törzsek és vad törzsfők untalan eltérítették őket újukról, sok mindent találtak, de a legöbbször nem azt, amiért jöttek. Fölfedezéseiket a véletlennek köszönhették, még Livingstone is számtalanszor letért újáról és nem volt képes tervét keresztülvinni. Stanleynek ellenben mindig egy bizonyos cél lebegett szeme előtt és mindig el is érte ezt a célt. Terve az volt, hogy egy roppant területet kutat át, amely aránylag sűrű lakossága, jobb fajta nép lakja, erélyesebb, harciasabb és felsőbbrendű, mint a partvidék lakói. Rendszerint kereskedéssel és cserével szerzett utat e területeken át, de akárhányszor kénytelen volt harcolni vagy visszatérni. És ilyenkor harcolt, mintsem hogy visszatérjen. Ha nem ezt teszi, soha célját el nem érheti. Igaz, hogy az expedíció még akkor is rengeteg adattal járult volna tudományos ismereteinkhez, de előre, világosan megfogalmazott végcéljához mérten mégis csak kudarcot jelentett volna. Stanley azonban nem szerette a kudarcot és ahogy készen volt minden pillanatban önmagát fölláldozni, úgy — miképpen minden nagy férfiú — szükség esetén el volt szánva arra is, hogy másokat fölláldozzon. De még így is képtelenség kiméletlen, önző zsarnoknak nevezni, akinek egyik kezében ostor és a másikban puska van. Stanley sohasem volt vigyázatlan, legfőljebb néha a — szájával. Cselekvéseiben gyors volt és bátor, de mindig megfontolt. Ok és haszon nélkül bántalmat okozni, löni vagy verni a következmények megfontolása nélkül — nem egyezett volna meg rendszeres számító módszerével.

Megtette volna, ha minden más eszköz csődöt mond, mint ahogy a generális halálba küldi csapatját, hogy megmentse hadseregét vagy hogy győzzön — de mindenekelőtt emberi érzésű volt, ha uralomra vágyó is, szelid és barátságos, különösen a gyöngékkal és szenvedőkkel. Az ellenmondás fölizgatta és nem volt tanácsos útjába állni még kis dolgokban sem, nem feledte el a jótéteményt, de a sérelmet sem. Azt mondták róla, hogy engesztelhetetlen és talán volt valami igaz benne. Intenzív, önfegyelmezett természete mellett nehezen hegedtek sebei és nem volt tehetsége arra a megbocsátásra, amely a nyugalomban élő emberek között oly könnyen kifejlődik. Aki őt jól ismerte és éles, de jóakaratu szemmel tanulmányozta egész életén keresztül, fölfedezhette rajta walesi származásának nyomait. A walesi paraszt élénk temperamentuma lobogott benne, meleg hajlandósága, hosszantartó haragja, ha jogtalanság történt vele, civakodó természete és Calvin János ethikai és erkölcsi nézetei. A walesi protestantizmus a biblia lelkiismeretes tanulmányán alapszik. Stanley sohasem járt a szentírás nélkül, folyton olvasta, de úgy gondolom, hogy az új testamentum nem volt rá olyan nagy hatással, mint az ótestamentum prófétai és történeti könyvei. Rendületlenül hitt az isteni világrendben, de meg volt győződve arról is, hogy az Úr akaratát nem misztikus álmodozással, vagy valamely jogtalanságba való erőtlen bele-nyugvással teljesítjük; mint Carlyle, ő is azt tartotta, hogy az erőnek a jogon kell alapulnia és hogy az erők e föld örökösei. Arra sem látott okot, hogy miért késleltesse ez örökség elfogalását: a fehér embernek nem szabad leráznia terhét, sőt gyorsan és örvendve kell elviselnie. „Nincs értelme annak, — írta az amerikai indiánusokra vonatkozólag, — hogy a fehér fajnak szemére lobbantják, hogy elárasztja a kontinenst, hiszen akkor éppen úgy kérdőre lehetne vonni Columbust, miért fedezte föl Amerikát, vagy a zarándok atyákat, hogy miért kötöttek ki Plymouth szikláin? A fehérek nem tettek egyebet, mint hogy engedelmeskedtek lényük és létük törvényeinek.“

Az imádkozásról is megvolt a maga nézete. Úgy gondolkodott, hogy az embernek föl kell juttatnia kéréseit a Mindenható trónja elé és különös súlyt vetett a szenvedésekből és veszedelmekből való menekülésért könyörgő imákra. Csakhogy az imádság teljesülését szerinte nem szabad a csoda útján várni. Az igazi választ a könyörgőnek önmagán kell éreznie, az erőn és bizodalmon, a fölemelkedésen és megvilágosításon, amellyel a szellem eltelik. Nem nagyon rajongott a mártírokért.

Afrika átkutatása volt első vállalata, mint egy expedíció vezéréé. A Kongo-állam megalapítása nagy adminisztrátornak és szervezőnek mutatta. Valóban pompás munka is volt ez, a tett és az energia diadala. Itt szerezte meg azt a címet, amely nagyobb örömet szerzett neki, mint későbbi éveiben a Bathrend nagy kordonja. A bennszülöttek Bula-Matarinak nevezték, vagyis sziklatörőnek. Ezt a nevet a barnabőrű vadak akkor adták neki, amikor látták, hogy Afrika perzselő napja alatt kalapáccsal vagy fejszével kezében megmutatta munkásainak, miképpen kell utat vágni Vivitől Isangeláig. Ez az út hidalta át a Kongo alsó folyásának vízeséseit és tárta föl a járást a felső folyáshoz.

A Kongo-állam alapítását korunk két más nagy vállalatával lehet összehasonlítani, amelyek szintén nagy területeket vittek át a rabszolgaság ősállapotából a szervezett és civilizált igazgatás alatt álló országok sorába, de Stanley föladata nehezebb volt, mint Rhodézia úttörőié és Nigeria megteremtőié. A terület, melyen dolgozott, kiterjedtebb volt, a bennszülöttek száma nagyobb és maguk e bennszülöttek kevésbé kulturáltak. Az éghajlati és természeti akadályok súlyosabbak voltak, azonkívül örökké kellett küzdenie néhány hivatalnoknak pedantériájával, makacsságával és kapzsiságával és mindamellett öt rövid év alatt mindennel elkészült. A Kongonak volt rendőrsége, ellenőrzés és felügyelet alatt állott és partjain az állomások egész láncolata húzódott végig. A hatalmasabb bennszülött törzsfőkkel rendszeres viszonyt léptetett életbe, politikai és

gazdasági tekintetben mindenre kiterjedő figyelemmel szervezte az országot. Legyőzte az árúk forgalmának nehézségeit és megnyitotta az egész területet a kereskedelem részére. Nem az ő hibája volt, hogy a művet utódai rosszul folytatták és a Kongo-állam a belga hivatalnokok kormányzata alatt nem tartotta meg azt, amit eleinte ígért. Amíg Stanley Afrikában élt, addig nem volt baj, a bennszülötteket nem fosztogatták és nem zsákmányolták. Ha csak még néhány évig maradhatott volna ott, a Kongo-állam haladása sokkal gyorsabb tempóban történik. Ha alárendeltjei támogatták volna és hogyha lettek volna olyan tisztviselői, akikben nem hiányzott volna annyira a képesség az alacsonyabbrendű fajokon való uralomra, mint a belgákban.

Azt hiszem, örökké bántotta az, hogy Anglia nem vett nagyobb részt e nemzetközi vállalkozásban. De hazája hosszú időn át tudomást sem vett művéről. Csak amikor a közvélemény az angol-szász és a román nemzetek körében hősként ünnepelte, akkor kezdte a kormány fölfogni nagyságát, de mindig bizonyos tartózkodással és akarata ellenére. Azt lehetett volna hinni, hogy ama szolgálatok fejében, amelyeket 1884-ben teljesített a britt birodalomnak, mikor visszatért Kongoból, valami állami álláshoz jut. Ekkor volt életereje csúcspontján, tele erővel; bebizonyította képességeit mint kormányzó nagyobb mértékben, mint akárhány halandó. Azt hittük volna, hogy el fogják árasztani megfelelő ajánlatokkal, de az az ország, amely egy Burtont egy zúgkonzulátus ellátására ítelt és sohasem tudta, mit csináljon Gordonnal, Stanley részére sem talált megfelelő állást. Stanley bizonyára nem vágyódott valami ilyesmi után, de mégis csak furcsa, hogy nem is ajánlottak neki semmit. Ha valami fontos állami ügyet bíznak rá, akkor megmentették volna ötödik, legkevesbbé szerencsés afrikai utazásától. Életének egyetlen munkája sem bizonyította annyira bátorságát, kimeríthetetlen leleményét és hősieles kitartását, mint az Emin pasa fölmentésére szervezett expedíciója. Csak egy

olyan vasakartu férfiú, mint ő, állhatta ki az irtózatossá ide-oda-utazást az őserdőben és az Aruwimi partjai mentén. Csakhogy itt a szenvedés és a nélkülözés oly ügy érdekében történt, amely erre nem volt méltó. Sok emberi élet esett áldozatul, vitéz férfiak, fehérek és feketék tragikus véget találtak ama kísérlet közben, hogy megmentsenek egy embert, aki szemmel láthatólag nem is kívánta a saját megmentését. Az utazás a tengertől a Nilusig és a Nilustól a keleti partig sok földrajzi adatot tárt föl és mintegy kiegészítése Stanley előbbi fölfedezéseinek. De nagy árat kellett fizetni érte és maga a vezér egészségének súlyos sérelmével végezte be ez utat a zordon hónapok kimondhatatlan fáradalmai következtében. Stanley túlélte ugyan Nelsont és többi tisztjeit, de útjának nyomai megmaradtak élete végéig és kétségtelenül megkurtították földi napjait.

És mégis az a tizennégy esztendő, amely még részéül jutott, amikor 1890 tavaszán visszatért Angliába, tele volt rá nézve tevékenységgel és boldogsággal is. Új föladat nem várt rá, talán nem is vállalkozott volna rá, ha meg is kínálják vele, de volt dolga elég. Irt, előadott, tanáccsal látta el a belga királyt a Kongo-állam ügyében, öt évig ült a parlamentben és résztvett afrikai kérdések megvitatásában és mindenekelőtt ekkor nősiült meg, boldog házasságban élt és gyöngéd ápolásban volt része. A viharos élet alkonyata nyugodt és békés volt. Akik csak utolsó éveiben ismerték, azok élete magaslatán látták. Azelőtti ideges, túlságosan öntudatos élenksége meleg és érett bölcseségnek adott helyet. Vajjon megváltozik-e a férfiú jelleme, miután átesett az ifjúság fejlődő évein? Olyan vonások, amelyek a nyughatatlan küzdelem és munka alatt ritkán jutnak felszínre, élesebben érvényesülnek a későbbi években, ha nyerve a csata. Nem hiszem, hogy a megtisztult bölcsesség, szelídség és nagylelkűség, amelyet Stanleyben utolsó éveiben megfigyelték, csak a nyugalom és házi boldogság eredménye lett volna. Minden bizonnyal a hajlandóság mindig megvolt rá természetében, csak nehezen fölismerhetőn, míg az volt a föladata, hogy

megvívja a kemény harcot a világgal. Külső megjelenés és viselkedés dolgában tökéletes ellentéte volt az élet nagy harcosainak. Kicsiny volt, sovány, izmos, barna arcbőrű, erős álla volt, négyszögletes Napoleon-feje, föltünő kerek oroszlán-szemmel, folyton figyelő, de barátságos, mintha e szemben rejtett tüzek lobognának. Mély benyomást keltő és vonzó egyéniség volt, de semmi sem emlékeztetett rajta a vasfejű vagy melodramatikus kalandorra, amilyennek úgy általában a fölfedezőt vagy ismeretlen országok úttörőjét el szoktuk képzelni. Pedig egyike volt a legvitézebbeknek, de bátorsága nem volt vakmerőség, amely a veszedelmet a veszedelem kedvéért keresi és semmibe sem veszi az életet és a szenvedést. Mélységes komolyság tüntette ki, illő az oly férfiúhoz, aki nagy szerepet játszott nagy eseményekben és szembenézett a dolgok rideg valóságával. Temperamentuma inkább intenzív volt, mint szenvedélyes, noha gyakran tört ki haragja, ha bántották vagy jogtalanul sértették. Túlságosan sokat hangoztatták botlásait, mintha erős jellemeknél nem volna magától értetődő, hogy botlanak. Csak a gyöngék maradnak mindig a járt úton, csak azok mindig vigyázatosak és símák, mint az ángolna.

Csaknem ugyanez áll a Királyi Földrajzi Társasággal való első vitájára. Nem bocsáthatta meg egykönnyen e kiváló férfiakból álló társaságnak, hogy eleinte oly hidegen és bizalmatlanul fogadták és még dicsőségét is igyekeztek megkurtítani. Amikor később e társaság lakomát rendezett tiszteletére és minden módon kitüntette, részéről illetlennek ítélték, hogy addig nem feledte el az előbbi viszálykodást, amíg bosszút nem állott az egykor rajta elkövetett sérelmek pontos fölsorolásával. De akik bensőségesen éreznek és súlyosan szenvednek jogosulatlan sérelmek miatt és akiknek oly elevenen fejlődött jogérzetük van, mint neki, nem lehetnek minden esetben olyan tapintatosak és udvariasak, mint a társas nevelés szabályai követelik. Így történt, hogy úgynevezett tapintatlanságai néhány éven át bizonyos bélyeget ütöttek Stanley hírére és ezzel fegy-

vert adtak ellene a hyperkritikusok és szörszálhasogatók, továbbá a puritánok egész bandájának kezébe, akik meg voltak botránkozva, hogy forradalmi átalakulást nem idézett elő rózsavízzel és hogy vad országokat nem hódított meg keztyűvel. Még akkor is, amikor hírét általánosan elismerték és fejedelmek tüntették ki, voltak „nagyragu személyiségek“, akik önzőnek és embertelennek nyilvánították, de e két vádat barátai egyenesen izléstelennek tartják, mert személyes önzés és hiúság alig volt benne. Még a legfölszínesebb szemlélőnek is el kellett ismernie, hogy tele volt szeretettel, hogy szerény volt és egyszerű és szívében a jóság és nagyelkűség kincseit hordozta. Mindig meleg részvétet tanúsított a gyámoltalanok és boldogtalanok iránt, a szenvedő szegények, gyermekek és állatok részvétellel töltötték el. A ruwenzori-i menetelés alatt Emin tarka-barka csapatának kétségbeesett anyái állandóan Stanley sátorába vitték csecsemőiket, mert tudták, hogy a Bula-Matari inkább megállítja útjában a karavánt, hogysem csak egyet is szükségtelenül föláldozzon ez ügyefogyott barna kis gyermekek közül. Maga is szívesen beszélt el ezt a történetet és aztán el szokta mondani, hogyan intézte el e félig öltözött őslakók között egy veszekedő házaspárnak ügyesbajos dolgát. Kalandjairól nem volt könnyű belőle valamit kicsalni, mert nem szerette, ha kikérdezik és csak a nagy politikai, történeti és ethnológiai kérdésekről beszélt szívesen, amelyek állandóan érdekelték. Csak néha ragadta el barátait egy-egy különös és izgalmas afrikai kaland előadásával, amelyet drámai erővel és finom humorral tudott elbeszélni. Nem volt éppen elmés elbeszélő, de volt benne sok abból a halkán mosolygó elnézésből, amely az emberi gyengeség megértéséből és megbocsátásából fakad. Az alsóházban soh'sem érezte magát otthonosan, az egész levegő sem fizikailag, sem szellemileg nem esett jól neki, a zárt lég és a késő éjszakáig fennmaradás ártott egészségének. „Olyan ember vagyok, — mondta egyszer egy író barátjának — aki nem tudja elviselni a pazarlást, bármily téren is nyilatkozzék.“ A parla-

ment fölületessége, kicsinyessége, véget nem érő szóáradata úgy tünt föl előtte, mint egy gigászi készülék, amely hiába fogyasztja az időt és energiát. Mindig boldog volt, ha megszökhetett birtokára, amelyen élete alkonyatának üdvösségét találta meg. Itt csatornát ásott, mesterséges öntözést készített, szántott-vetett és minden csekélységet ugyanolyan gondos megfontolással és az eszközöknek a célhoz való gazdaságos hozzáalkalmazásával végzett, aminővel korább nagy vállalkozásait intézte. Ha bejártuk vele birtokát és láttuk okszerű javításait, rögtön világossá vált előttünk gondolkodásának gyakorlatiassága. Pedig nem ez volt jellemének sem egyetlen, sem legkiválóbb vonása. Volt egy másik, amelyet a nagyvilág előtt elrejtett és csak nagyon kevés ember előtt tárt föl, de akik egy pillantást vethettek a féltékenyen őrzött templomba, könnyen megérthették, mért talált Stanley mindig hűséges szolgákra és kitartó ragaszkodásra fényes és kalandos pályájának minden változatos fordulóján, amelyek oly mélyen belevésődtek földünk történetébe.“

Stanley érdemeiről egy másik író, Sir William Garstin a következőképpen nyilatkozott a Fehér-Nilus forrásai fölfedezésének ötvenéves jubileuma alkalmával a Királyi Földrajzi Társaságnak 1908 december 15-én tartott ülésében:

„Áttérek most a Nilus fölfedezői sorában a legbámulatosabb egyéniségre, Stanleyre. Stanley második útján Afrika belsőjébe 1874 november 17-én körülhajózta a Viktória-tavat és megjavította Speke térképének tévedéseit a tó alakját és területét illetően. Meglátogatta a Nilus lefolyását és bebizonyította, hogy a Nyanza egységes vízmedence és nem kisebb, egymástól különvált tavak sora, ahogy Burton állította. Amidőn Stanley megérkezett Mtesa fővárosába, gyors szelleme rögtön fölfogta a lehetőségét annak, hogy Ugandát egy missziós vállalkozás középpontjává tegye. Tudta, hogy ha sikerül neki Angliában e terv iránt érdeklődést kelteni, azzal sokat tett az európai polgárosultság befolyásáért Közép-Afrikában. Először

levélben, aztán személyesen lobbantotta föl az angol nép érdeklődését. Az Exeter-Hallban tartott nagygyűlés eredménye az volt, hogy elegendő pénz gyűlt össze, amellyel az angol misszionáriusok első társaságát 1876 tavaszán Ugandába lehetett küldeni. Ha a következmények nem is váltak mindjárt láthatókká, mégis ez volt az első lépés arra, hogy az egyenlítőmenti Afrikában meghonosítsák az angol fönnhatóságot.

Utolsó útja, bizonyos tekintetben legnagyobb vállalkozása, Emin pasa kiszabadítása volt, aki akkor a külső világgal való érintkezéstől el volt zárva. A mentő-expedíció 1887-ben hagyta el Angliát Stanley főparancsnoksága alatt. Ezúttal a Kongo mentén ment fölfelé, keletre az őserdőnek fordult, mely sok ezer négyzetmérföldnyi területen húzódik el a Semliki-völgy fölött és a Ruwenzori nyugati oldalán. Az erdőt elhagyván, elérte a Semliki völgyet és 1888 május havában fölfedezte a Ruwenzori hegyláncolatot. Maga ez a fölfedezés elegendő lett volna arra, hogy harmadik útját elsőrangú eseménnyé emelje. De ez még nem volt minden. Miután Eminnel találkozott, követte a Semliki völgyét addig a pontig, ahol a folyó kilép az Albert-Edward tóból.

Ő volt az első utazó, aki a vízesést végig kísérte. Bebizonnyította, hogy két tavat köt össze és ennél fogva egy része a Nilus rendszerének. Amikor az Albert-Edward-tó északi oldalán hajózott, akkor fölismerte, hogy már előző útja alkalmával ezt a tavat fölfedezte, anélkül, hogy tudott volna róla. Ő volt tehát, aki a Nilus forrásainak utolsó problémáit is megoldotta. Valósággal lehetetlen Stanley művének jelentőségét a kelleténél többre becsülni. A Nilus forrásainak a főbb pontjait ő kutatta föl, a későbbi fölfedezők számára nem maradt más, mint hogy a részleteket elvégezzék. Nagyszabású alkotás volt ez egyetlenegy ember részéről és Stanley nevét mindig úgy fogjuk emlegetni, mint aki a legtöbbet tette a Nilus medencéje körül fennforgó tévedések helyreigazítására. Nemcsak más fölfedezők befejezetlenül maradt művét egészítette ki, hanem eh-

hez hozzáfűzte még egész sorát a saját örökké emlékezetes fölfedezéseinek is.

Az Uganda-területről adott leírása, amely e föld termékenységét magasztalja, buzdította az angol kereskedelmi vállalkozókat az East African Chartered Company alapítására. Ennek lett logikus következménye, hogy Anglia ezt a területet magáévá tette.

Stanley afrikai tevékenységére nézve két főpontot szeretnék kiemelni. Nem annyira arra törekedett, hogy új dolgokat fedezzen föl, mint inkább arra, hogy terjessze a civilizációt. Megvolt a maga tulajdon módszere, de azért akárhányszor elfogadta más emberek módszereit is. Mtesa király és népe a keresztény hittérítőt ismerte meg benne. Amikor elérkezett utazásának ideje, a király szomorúan kérdezte tőle: „Mi értéke volt annak, hogy eljöttél Ugandába és fölráztad lelkünket, ha most, amikor alighogy beláttuk, mennyi igazság és értelem van szavaidban, elmégy, mielőtt mindent megtanultunk volna?” Erre Stanley fölvilágosította, hogy minden embernek megvan a maga hivatása: az övé az, hogy úttörő legyen és nem hit-tanár — de ha a királynak szüksége van valódi tanítókra, majd ír Angliába és onnan kér. Erre a király azt mondta: „Hát ird meg és mondd meg a fehéreknek, hogy én gyermekként sötétben tapogatódzom és nem látok, valameddig az igazi utat meg nem mutatták nekem.” Erre következett a szózat az angol néphez s rá a válasz, az Uganda-misszió megalapítása, amely az egyháznak az üldözésen és vértanuságon való diadalával végződött. Mikor Stanley e vállalat történetét megírta, akkor Uganda népe már háromszázhetvenkét templomot épített és kereszténysége nem volt pusztán vasárnapi kereszténység. Egy-két héttel Stanley halála után az ugandai nagy székesegyházat ünnepiesen fölavatták és átadták az istentisztelet céljára.

Ama törzsek között, amelyeket Stanley meglátogatott, amikor 1889-ben Emin szökevényeit biztosságba helyezte, időzött A. M. Mackay hittérítő, aki röviddel azelőtt ezt írta: „Egy

időre az ország régi istenei átadták helyüket a mohamedánok vallásának, mert a király ebben olyasmít látott, ami nagyobb fényt ad udvarának, mint a kuruzslók varázserejű szavai és a jövőmondó próféták szellemidéző táncai. Aztán jött Stanley. Ám gúnyolják ellenségei, de az mindig valóság marad, hogy az ugandai udvar évkönyveiben új korszak kezdődött érkezésével. Maga a nép Stanley megérkezésétől keltezi a törvény és jog kezdetét az előbbi rémuralom és vérontás helyén. Amióta Stanley itt volt, — mondják ők maguk, — a király nem mészároltatott le ártatlanokat, nem fosztott meg örökétől hirtelenül egy-egy régi hatalmas törzsfőt, hogy a maga teremtményeit tegye helyükre, akik azelőtt rabszolgák voltak. Ha az ember hallja, milyen kegyetlenségeket követtek el ott azelőtt, akkor hálát kell adni Istennek e nagy változásért.“

Stanley látogatása után Mackay így írt: „Meg kell valanom, hogy Stanley társasága rövid itt tartózkodása alatt rám nézve nagy öröm forrása volt. Vasakaratu és ép itéletű férfiú, amellett a bennszülöttekkel szemben nagyon türelmes; soha nem engedi meg kísérőinek, hogy a bennszülötteket elnyomják vagy megsértsék. Ha néha kénytelen volt erőszakot alkalmazni, hogy utat törjön magának, akkor is bizonyos vagyok benne, hogy csak oly esetben ragadott fegyvert, amikor minden egyéb eszköz csődöt mondott.“

Stanley fölismerete és megbecsülte Mackayban a Livingstoneéval rokon lelket. Mikor látta, hogy a hittérítő erején felül dolgozik, könyörgött neki, hogy menjen vele és pihenje ki magát. De Mackay nem akarta elhagyni helyét és félévvel később áldozatául esett egy betegségnek.

Ha a hely megengedné, egész fejezetet írhatnék Stanley tevékenységéről Afrika művelődése érdekében. Ha Anglia hallgatott volna sürgető tanácsára, hogy vegye át a Kongo-területet, akkor a vezérszerep nem a belga királynak, hanem Angliának jutott volna és a történet folyása megváltozott volna. A Kongo-állam alapítása után Stanley minden angol várost

meglátogatott, hogy az irányadó köröket rábírja a Kongo-vasút építésére. De megint csak falra borsót hányt. Ma e vasút részvényeseinek vagyona mérhetetlen. Mindent elkövetett arra nézve is, hogy a hanyag és közömbös kormányt ösztönözze az angol civilizáció Keletafrikában való elterjesztésére. Nemcsak politikai ellenőrzést óhajtott, hanem a rabszolgakereskedés hatékony elnyomását s az anyagi jólét emelését, különösen vasútak építését, hogy megszüntesse Belső-Afrikának ártalmas elszigeteltségét. Az Ugandáról és elnéptelenedéséről szóló tanulmánya a messze ellátó állambölcsésésnek valóságos remeke. Ismételten beszélt a rabszolgaság-ellenes társaságok előtt a gyakorlati utakról és módokról. Lipót királyra való befolyását érvényesítette a rabszolgakereskedés megszüntetésének siettetésére. Az egyenlítő-tájéki Afrika ma ment ettől az átoktól és ezt tisztán Stanleynek köszönheti. Állandóan hangsúlyozta a jól iskolázott katonaoorvosok és orvosilag képzett misszionáriusok elengedhetetlen fontosságát, hogy a trópusi betegségek ellen küzdhessenek. A maga rettentő tapasztalataiból tudta legjobban, hogy mily szörnyű akadálya a civilizációnak és a kereskedelmi haladásnak a malária és a többi trópusi betegség; feszült figyelemmel kísérte Sir Patrick Manson és Ross őrnagy fölfedezéseit, hogy a moszkítók a malária parazitájának terjesztői és hogy e betegséget le lehet küzdeni, sőt hatását is lehet gyöngítetni. Nagy dicsérrel adózott Chamberlainnek, a zseniális gyarmatügyi miniszternek azokért a rendszabályokért, amelyekkel e trópusi vidékek egészségessé és lakhatóvá tételét előmozdította.

Stanley utolsó nyilvános szereplése egy Balfour Andrew tiszteletére rendezett lakomán történt. Itt nagyhatású beszédet mondott arról a fejlődésről, amelyen Afrika az ő első expedíciója óta keresztülment. Kifejtette, hogy egyideig azt hitte, hogy az egyenlítő tájékát csak a bennszülöttek lakhatják, de most a londoni és liverpooli trópusi orvostudományi iskolák munkássága következtében jóformán megszűntek azok a halálos

járványok, amelyek annyi áldozatot követeltek és az egész sötét világrész lakhatóvá lett a fehérek részére is.

Még egy más pontot kell különösen kiemelniünk. Pénz dolgában Stanley teljesen önzetlen volt. Soha a legkisebb haszna nem volt azokból a kereskedelmi összeköttetésekből, amelyek például a Kongo-állam vagy Uganda föltárásával másokat milliókhoz juttattak. Különösen kell hangsúlyoznom, hogy vagyona kizárólag könyveinek és előadásainak jövedelméből eredt. Ő a British East African Companynak szívesen volt segítségére, mert hitt e kereskedelmi társaság jótékony befolyásában, de minden pénzbeli vizontszolgálatot kereken visszatartott. Mikor a kongovasúti részvények óriási osztalékot fizettek, kérdezték tőle, miért nem vett ő is és ő azt felelte, hogy nem akart olyan látszatot kelteni, mintha személyes hasznot húzna Afrikából. Fejedelmek és királyok a legnagyobb hasznot ígérő ajánlatokkal árasztották el, de ő minden ilyen levelet közömbösen félretett. S amikor egy angol afrikai mágnás, aki gazdaggá tette Nagybritanniát, de amellet ön magát is, tréfásan kérdezte: „Miért nem vesz ön is részt ezekben a vállalatokban?” — Stanley úgy tett, mintha nem hallaná a kérdést. Később pedig így nyilatkozott: „Ez a módszer jó lehet neki, de én már csak a magamé mellett maradok.”

Stanley aforizmáiból.

A vallásról.

A törvény maga nem elegendő az emberiségnek. A törvény az emberek védelmére készült a visszaélés ellen és a törvény megszegőinek büntetésére. A vallás tanít önzetlenségre, önmegtagadásra, erényre, igazságos cselekvésre, embertársaink iránti szeretetre, részvételre, jóságra, elnézésre, türelemre, bátorságra és fenséges közömbösségre a halállal szemben. Míg az atheisták és pogányok csak személyes javukat tekintik, addig a vallásos ember tudja, hogy ekkép nem cselekedhetik anélkül, hogy ne éreznék, hogy igazságtalanul tesznek. Arra törekszik, hogy önmagáról magának és másoknak is, a lelkiismeretesen és igazságosan gondolkodó embereknek, jó véleményük legyen.

A vallás az én láthatatlan pajzsom az erkölcsi rossz, a romlottság, a lélek beszennyezése ellen. Amiképpen vannak eszközök a test tisztántartására, a vallás arra való eszköz, hogy a szellemet őrizze meg foltatlanul, megóvja az értelmet attól, hogy a bűn kérge képződjék körötte. A vallás megbecsülhetetlen fék az ember benső természetének, amely legtovább marad barbár és civilizálatlan.

A mennyei jutalom reménye, amely nekünk megígértette, engem nem izgat. Az eszem mondja, hogy Istennel, az alkotómmal szemben kötelességem van és pedig az a kötelességem, hogy őt meg ne bántsam. A Szentírás adja a támasztékot és törvényt, amelyet követnie kell mindenkinek, aki tetszeni akar neki. E törvények érthető nyelven szólnak érzéseimhez, ennél fogva követni fogom őket oly szorosan, amennyire csak természetem megengedi. Ha úgy érzem, hogy nagyon is súlyosak, akkor kérni fogom isteni segítségét, hogy ellentárhassak természetem kísértéseinek, kérni fogok tőle önuralmat, nagyobb önmegadást az Ő akaratába, több értelmet az íránt, ami neki tetszik, nagyobb szelidséget és erkölcsi erőt, hogy legyőzzem azt, amit lelkiismeretem rossznak jelöl meg s ami nem méltó az emberhez, aki oly tulajdonokkal van fölruházva, mint én. Mindig arra fogok törekedni, hogy oly tetteket vigyek végbe, amelyek neki tetszenek, de rá fogom bízni, hogy megítélje, vajjon törekvésem helyes volt-e s megfelelt-e annak az értelmi és erkölcsi erőnek, amellyel ő engem utamra bocsátott.

Ha számot adok azokról az esetekről, amelyekben egy benső hang „igazi énem“-re figyelmeztetett, nem tudom ez esetekeket a szükséges igazságosság mértéke szerint megítélni. Bizonyára nem mondhatom, hogy az imádság hatástalan, hiszen ahányszor komoly helyzetben imádkoztam, mindig meghallgatásra találtam, de miben állott ez a komoly imádság? Elmondtam számtalanszor a Miatyánkot, de gondolataim megannyiszor messze szórakoztak. De ha megvilágításért könyörögtem, miképp vezesseм kísérőimet fenyegető veszedelmeken át, akkor egyszerre mintegy villámszerű fény árasztotta el zavart bensőmet és megmutatta a tiszta utat, amelyen járnom kell. Afrikai expedicióm vezetése közben az imádság és a türelem gyakran képessé tett rá, hogy vad ellenségeimet humorisztikus színben lássam. Ez töltött el akárhányszor határtalan szánalommal örültségük íránt, máskor azzal a hittel, hogy nem volna jogos őket szigorúan megbüntetni, máskor azzal a megvetéssel,

amelyet a természettől pária-szerű lények iránt érzünk. A türelem bőségesen jutott részemül. A vadakat a legőrületesebb lázadásban hagytam hátra; ha nem imádkoztam volna ezért, nem tudom kibírtam volna-e nyílzáporukat, holott megannyiszor nem voltak tőlem távolabb hat lépésnél. Ha a magam emberei szándékosan rosszul viselkedtek ismételt figyelmeztetésem ellenére, imádkoztam a türelemért, amely lehetővé tette, hogy hibájukat szelidebben tekintsem és akkor úgy tűnt föl nekem, mintha bűnük már nem volna oly utálatos, amilyennek azelőtt láttam. Ha arra gondolok, hányszor találtak ezek az imádságok meghallgatásra, csodálkoznom kell azon a titokzatos finomságon, amellyel az a meghallgatás alászállott. „Uram Istenem, add meg, hogy embereimet megtaláljam és biztosságban hazavigyem, aztán tégy velem, amit akarsz” — ez volt az imádságom ama nap előtti estén, amikor utócsapatom maradványát megtaláltam és ime, a csapat ott volt és július 17-ike óta nem mozdult el a helyéről és én minderről semmit sem tudtam.

„Add nekem vissza embereimet, ó Uram! Gondold meg, hogy a te teremtményeid ők is, noha a szegény tévelygő természetünk gyakran megfélekezik Rólad. Ne sújts le bennünket gonosz tetteinkért, irgalmazz Istenem!!” — Az egész éjszakát imádkozásban töltöttem, míg fáradt testem többé nem találta a szavakat és másnap hajnalhasadáskor néhány perccel azután, hogy sátorunkból elindultunk, visszakaptam embereimet kellő élelmiszerrel, úgy, hogy a táborban éhezőket megmenthettem.

Minden expedíciómban erkölcsileg és szellemileg erősebb voltam, mint társaim, akik nem imádkoztak. De az imádság nem tette sem szellememet vakká, sem érzésemet bágyadtá, sem fületem süketté, sőt bizalmat öntött belém, még többet tett, örömet okozott nekem, büszkévé tett munkámra, keresztsüggített az ezerötszáz mérföldnyi úton az őserdőben és képessé tett rá, hogy szembeszálljak szörnyű veszedelmeivel és fátal-

maival. Hogy az imádság meghallgatásra lelt-e, azt érezzük azon az elégtételen, amely eltölt bennünket. És ha várakozásom nem is teljesült egészben, az, ami valóra vált, mégis csak jobb volt a semminél és végre ki az, aki perbe szállhatna olyasmivel, ami elkerülhetetlen?

Döntő bizonyosságaim vannak arra nézve, hogy Isten meghallgatja az imádságot. Az imádság hirtelen föltárja a keresett utat és megcsökkenti a veszedelmet és ez nem egy, két vagy három ízben, hanem állandóan így történt, míg aztán hideg, hitetlen szívem meg nem győződött. Gyakran elfelejtettem imádkozni. Érzéseimet csaknem megölte a sok undorító jelenet magam körül, úgy, hogy lelkem nem tudott magához térni s föl-emelkedni ahhoz az érzéshez, hogy van egy menedékünk a kétségbeesésben is. Világi gondolatok elfoglalták figyelmemet, valódi pogány lettem, kész minden alkalommal gúnyolódni, vagy teljes hitetlenséget elárulni. De aztán veszedelembe jutottam, amely oly fenyegető volt, hogy egészen úrrá vált rajtam gyámtalanságom tudata. Itt nem lehetett a visszavonulásra gondolni, szembe kellett nézni a sorssal, élet vagy halál forgott kockán.

És akkor azt gondoltam: talán mégis van menekvés? Mi hiányzott? A benső világosság. Aztán visszaemlékeztem rá, hogy voltam már hasonló sorsban és akkor az imádkozás segített rajtam. De hisz már oly régen nem imádkoztam, hogy számíthatok én meghallgatásra? — gondoltam magamban. Eljátszottam én már arra jogomat. Nem ültem-e együtt a gúnyolódókkal, nem mosolyogtam-e megvetőleg e gyermeki eszméken, nem mondtam-e magam is: Az imádság gyermekeknek való, de nem férfiaknak, akik oly régóta élnek és soha még csodát nem láttak? És mégis — az imádság mindig megmentett.

Az emberi társaság azon a védelmen alapul, amelyet a fegyveres törvény nyújt neki. De akiben a hit Istenben elevenen él, azok a vadon erdő mélyén épp oly biztosan érzik magukat. Láthatatlan jóra való befolyás veszi körül őket, amely-

hez folyamodhatnak bajaikban, amely nemes gondolatokkal tölti el őket és vigasztalást nyújt bánatukban és főképpen elhatározást, ha már a gyöngeségtől csaknem összeroskadnak. Hogy miképpen van ez, én azt nem egészen értem, de hiszek és bízom benne. Tudom, ha könyörögtem, akkor erő és segítség jutott részemül. Van hajlandóságom a feledékenységre és a büszkeségre, de nem felejtettem el azt, hogy ha lelkem előtt egy vádoló gondolat merült föl kivont kardként, megbántam és engedelmeskedtem. Legyőztem hitetlenségemet, imádkoztam és az égi kegyelemben részesültem, amely visszaadta bizodal-mamat és derűltségemet áldásul nekem és másoknak.

A fehér ember gyermekének termékenyebb az elméje, mint a vadé. A két természet annyira különböző egymástól, mint a trágyázott kert a főváros közelében az afrikai pusztaság talajától, amelynek egyetlen trágyája az elégett fű hamva. Kultivált kertben minden a tökéletességig nő, az afrikai prairie kemény tengeriből kínál csak szegényes aratást. A vallás olyan, mint a kertész: kiirtja a gonosz hajlamokat, amelyek mint a csalán és gyom nőnek föl a lélek kertjében, ha nem részesül ápolásban.

Egy lázas és amellet üres társasélet követelményei és szükségletei könnyen hozhatnak létre balul sikerült emberi jellemet, amelyből hiányzik az igazság, a becsület, a hasznosság és a lelkesedésre való képesség. Nincsen fizikai ereje, sem szellemi kitartása, nincs komolysága, egyetlen szavát nem lehet elhinni, hiszen ő maga sem hiszi. Az egyszerű fogalmak elvesztették részére közönséges értelmüket, a legegyszerűbb eseményt nem tudja az igazságnak megfelelően előadni. A vallás az az erkölcsi training, amely megkívántatik, hogy a civilizált élet káros kinövéseit kiirtsuk. A vadembernek megengedhető, hogy öljön, hogy gonosztettét hazugsággal leplezze, hogy lopjon a mindennapi kenyeré megszerzéséért. A fehér ember nyelvével öl és nagyban rabol, ott, ahol a vad csak szemeket oroz el.

Szellem és lélek.

Szellemem — ezt biztosan tudom — Istentől ered. Érzem, hogy bizonyos pontig kiterjedhet, azontúl már az örület van. Egy bizonyos határig alászállhat a normális határon alul, de ott kezdődik a romlás. Ennélfogva értelmem alkalmazkodik korlátozott természetemhez. Nagy mértékben képes a kiterjeszkedésre, lebecsátkozhatik az értelemnek amaz ingadozó gyér szikrájáig, amely az állatban is él. Az állat a megfoghatatlan, láthatatlan és mégis mindenható intellektust, a világegyetem kezdetét és a dolgok megszámlálhatatlan myriádjait nem tudja fölfogni, én azonban legalább annyira vittem, hogy benyomásum van egy megmérhetetlen tudásnak e világon létéről. Föl tudom fogni, hogy a világegyetem minden mozzanata ugyanamaz isteni szellemnek van alárendelve, amely szellem rajtam uralkodik s mindazon, ami hozzám tartozik. Ez az isteni rész ereje egy személyes szellemnek, akit Istennek nevezünk. Ő az, aki az emberiséget a maga mindent átható és mindent tehető intelligenciájának egy szükséges, bár korlátozott részével fölruházta. Minden ösztönöm azt mondja, hogy így van a dolog, de azt is, hogy nem élhetek teljes szabadságban, amíg fogva vagyok a földi anyag börtönében. Ha majd szellemem megszabadul tőle, akkor az örök forrásnál megpihenhet.

A fehérek csekély száma egybevetve a vadak óriási többségével, reménytelenné tett minden ellenállást. Nem volt semmi reménységünk, a közeledő halál érzése csodálatos nyugalommal töltött el. Nem félttem tőle, vad erő fogott el és csak megvetően mosolyoghattam gyávaságomon, a fájdalomtól és a hirtelen haláltól való félelem érzésén.

Az illúziókról.

Noha számos illúzióink jólesik érzékünknek, mégis annál képesebbekké válunk tisztán látni a dolgok mélyére, mennél előbb szabadulunk az illúzióktól. Akinek ebből a jószágból a leg-

kevesebbje van, annak van a legtöbb chancea arra, hogy bölcsé lesz. Az utazó és gondolkodó ember gyorsabban veszti el illúzióit, mint az, aki otthon marad és mégis vannak illúzióink, melyeknek elvesztése ránk nézve nagyon fájdalmas. Manapság minden országban jól és otthonosan érzem magam és át tudom érezni Shakespeare szavainak igazságát: „A bölcs emberre nézve minden hely boldog kikötő, hol szeme az eget látja.” És mégis ifjúkorom éveiből még mindig megmaradt az a hitem, hogy Wales, a szülőföldem, bájosabb, mint a világ bármely vidéke.

Ha nem láttam volna más csodálatos országokat, más asszonyokat és férfiakat, akikkel szimpatizáltam, bizonyára abban a szilárd hitben maradtam volna, hogy Wales a világ legszebb országa és lakossága a világ legjobb népe. Meg lettem volna győződve róla, hogy a püspök minden élő ember között a legszentebb, hogy tisztelendő Mr. Smalley a legnagyobb ember e földön, Sam Ellis a legerősebb atléta, Hicks Owen a legjobb hitszónok, Mózes bátyám a legnagyobb tudós és Liverpool a legnagyobb és legnépesebb város és Wales népe a legszemzenszedettebb nép a föld kerekiségén. És anélkül, hogy valami erőlködésembe került volna akár nekem, akár másnak, hogy kinyissa szememet, százával láttam olyan embereket, akik olyan szentek voltak, mint a püspök, akik nagyobb férfiak voltak, mint a rektor és erősebbek, mint Sam Ellis.

A nevelésről.

Az én fiatalkoromban az ifjúságra nézve épp oly szükségesnek tartották a vallásos és erkölcsös nevelést, mint az értelem nevelését. De amióta a bibliát számkivetették az iskolából, azóta csak az intellektus kiképzésére vetnek súlyt, míg az ifjúság természetes hajlama magától fordul a test fejlesztése felé. Némely kiváltságos szellemnek ez elegendő lehet, de én azt veszem észre, hogy a fiatalemberek többségében nincs

meg a tisztelet az erkölcsi kötelességgel szemben, oly mértékben, amint az kívánatos volna. Az a fiatalember, akinek adott szavára építeni lehet, akinek bátorsága kötelességtudáson alapul, aki előbb tanult meg engedelmeskedni, mint parancsolni, nagyra tartja a becsületet és fegyelmet, sokkal hasznosabb, értékesebb és megbízhatóbb, mint az az atléta, aki egyúttal a cambridgei egyetem széniorának minden értelmi képességét egyesíti magában. Ha fiaink megbízhatók, becsületesek és hívek előbb és csak azután tudósok és atléták, akkor nemzetünk minden nemzetek élén fog haladni, mert ezeknél nagyobb vívmány nincs és ezek fogják még évszázadokon át vezetni a világot. Cromwell presbyterianizmusa sokat tett, de még őt is megverhetjük, ha a legjobbra törekszünk. A három főtulajdon, amelyre szükségünk van: erkölcs, értelem és az izmok ereje. Ezeket kell ápolnunk, ha halhatatlanságra törekszünk. Fájdalom azonban, abban a veszedelemben forgunk, hogy az értelem és az izmok ereje lefoglalja minden figyelmünket.

Ha az ember elhagyja az iskolát, akkor eléggé megtanulta az írást, olvasást, számadást és viselkedést, de ha körül néz a világban, akkor fölfedezi, hogy az iskolás tudás a legkevesebb. Látja, hogy minden hivatás és minden állás betöltésére képtelen.

Az átlagos diák nem ért az üzlethez, semmit sem tud alkotni, embereknek parancsolni és csak hosszú és fáradtságos gyakorlat után lehet valami ilyet rábízni. Háromnegyedrészüik azoknak, akik Afrikába jöttek, csak a diák ismereteivel voltak fölfegyverkezve. Fogalmuk sem volt róla, hogyan kell tekintélyt szerezni, nem ismerték a valódi engedelmességet és sejtésük sem volt az önuralomról. Nyilván nem kutatták ki saját képességeiket, azért nagyon meg voltak lepve és nem tudtak önállóan gondolkodni. A nyilvános iskolák a fiatalembereket mindenre megtanítják, csak éppen a gondolkodásra nem.

Tanuláson rendszerint hosszú évek olvasmányainak, meg-gondolásainak, megfigyeléseinek magukba olvasztását szokták

érteni. A tanulás értelmi képesség és nagy becsben áll. A szellemi analízis vívmányaiból tevődik össze. Természetesen sokban hozzájárul ahhoz, hogy az embert fölemelje és mégis azon a nézetben vagyok, hogy a művelt embernek, bármily magasan állhat intellektuális kincseinek készsége következtében, még mindig helytelen képzei vannak a világ valódi értékéről. A nemzet életében számos szellemi hős keletkezik, akik különböző természetűek: a nagy államférfiú, a nagy szervező, a nagy feltaláló, a nagy tudós, a névtelen, de bátor és elszánt úttörő, például azok, akik Ausztráliát mai magaslatára emelték, a nagy hittérítők, azok a derék és vitéz, türelmes lelkek, akik távol országokban életüket szentelik az igaz hit világossága elterjedésének, a belső misszionáriusok, akik a szegényeket és kétségbeesetteket vigasztalják és bátorítják és sokan mások, akik a művelt nemzetek élén állanak. Alig lehet megszámolni őket és milyen keveset lehet hallani róluk, egybevetve azokkal, akik könyveket írnak. De hát az épület köveit sokan hordják össze — miért adják éppen azoknak a legnagyobb tiszteletet, akik könyvet írnak?

A cselekvésben és törekvésben is megtalálhatjuk fölüldülésünket. A munka öli meg az elégtelenséget, a rest nyugalom nem ismeri az elégedettséget. Belőle a bajok milliói származnak: életundor, a testi szervek elrozsdásodása, a tiszta értelem zavarai. A szívet elemésztí a türelmetlenség, mialatt a lélek röptében elkalandozik. A lélek igazi öröme a tett. Shakespeare, Milton, Wordsworth, Longfellow s mások ezt az eszmét versekben énekelték meg. Milton szegény és vak létére is boldognak érezte magát azokban a fenséges jelenetekben, amelyeket költői lelke alkotott és elmondhatta magáról: „Az alkotás a lélek öröme s a törekvésen való gyönyörűség jutalma.“ Livingstone boldog volt abban a tudatban, hogy nemes munkán dolgozik, amelynek nem maradhatnak el messze kiható következései.

Az a hivatás, amelyet maga választott ki, elfeledtette

vele öregségét és helyzetének rettentő voltát. Mi enyhítette meg Gordont Khartoum ostroma közben, ha nem benső öröme föl-
adatán, amely egyúttal ideálja is volt? Coleridge azt mondja:
„Örömünk a szellem és az erő, mit a természet juttatott ho-
zományul.“

A kritikáról.

Könyveim kritikusi megannyiszor túlságosan egyolda-
luak voltak javamra vagy rovásomra. A kritikus rendszerint
vagy utálatos talpnyaló, vagy elkeseredett ellenség, aki vad
gyűlöletből bután levágja a bírálatára bízott könyvet. A New-
York Tribune vagy a New-York Independent, a Sun, a Times,
a Morning Post vagy a Daily Telegraph kritikája ellenben gon-
dos tanulmány pártatlan eredménye, ennélfogva tanulságos és
méltó az elolvasásra. A közönség és a sajtó ismételt támadásai
ellenem idézték elő, hogy elvesztettem ifjúságom rugalmassá-
gát, reményemet és hitemet abban, hogy a munka, a nemes-
lelkűség, a kötelességérzet és a jogszerű cselekvés elismerésre
talál az emberek részéről, akik jobb körülmények között szü-
lettek és a szerencsének több áldását élvezték, mint én. Sok fá-
radságomba került, hogy ismét magamhoz térjek érthető ked-
vetlenségemből. Hiszen úgy tetszett, mint hogyha évekig tartó
éber türelem, önkorlátozás és önfegyelmzés mind kárba ve-
szett volna. Mi volt jutalmam? Elszánt önmegadásom és ren-
dületlen jogérzetem embertársaimmal szemben csak arra jut-
tatott, hogy a világ szemében hamisítónak, utonállónak, kalan-
dornak, csalónak, szélhámosnak tüntettek föl. Az eredmény
mindent feldöntött, amit jogom volt várni. Tehát ilyesmi vár
egy oly emberre, aki kockára vetette életét hazájáért és Afri-
káért? Aki fölfordulást idéz elő, legyen kész az ellenállásra.
Az erős akarat fölkelte a gyűlöletet, de azért fölálldozni nem
kellene az embert. És mi magunk a tárgyat, amelyért küzdünk,
épp úgy nem fogjuk fölálldozni. Nem fogunk letérni az útról csak

azért, mert az ebek ugatnak. Az afrikaiak lándzsája sebet ütött rajtam, de a sajtó rágalmai még súlyosabbat — és én mégis mentem tovább a magam útján, befejeztem művemet, azt a művet, amelyért e világra küldtettem.

Anglia s a kontinens.

Mikor a kontinensről visszatértem Angliába, nem voltam valami nagyon elragadtatva Anglia fensőbbségétől Franciaországgal, Olaszországgal, Belgiummal és Németországgal szemben.

Bizonyos tekintetben Anglia határozottan elmaradt, például a házak építése dolgában, amelyek a külföldön nagyobbak, magasabbak, tisztábbak és szebbek, különösen a középületek. Franciaország és Olaszország ragyog a fehérségtől, Anglia piszkos a koromtól, még az ege is sötét. A mezők és rétek ugyan szép zölden virítanak, de a növények szára és ágai csaknem feketék. A fehér francia villák piros cserép-tetejükkel sokkal tetszetősebbek, mint Anglia sötétbarna égetett téglája és a fekete pala. Hasonlítsuk össze London szomorú utcáit a derüs és barátságos Páriszal. Az egyik gyászoló özvegy, a másik vidám menyasszony, London piszkos halaskofa, Páris csinos grisette. Az ilyen gondolat szerénységre szoktatja az embert és kényszeríti elismerni, hogy azok után, amiket Anglia fensőbbségéről hallott, a franciáknak, svájciaknak, olaszoknak, németeknek, belgáknak még mindig nincs panaszkodni okuk arra, hogy a maguk hazájában születtek. Inkább nekünk angoloknak van okunk a panaszra, hogy éghajlatunk következtében ilyen sötétség van nálunk. Másfelől azonban, amint a vonatból kilépünk, a kedves angol szó fogad bennünket és a szeretetreméltóság, amely a vámtisztviselőtől kezdve a kocsisig mindenkinek közös vonása. Eltölt bennünket a boldogság, örülünk a megszokott utcáknak és annak, hogy egy nagy, szélesvállu emberfajhoz tartozunk.

Ugyanaz a nemzet, ugyanaz a királynő él ma is, mint negyven éve. A mai miniszterek ikertestvérei azoknak, akik akkor kormányoztak. Szószéken és iskolában ugyanazok a papok és tanítók prédikálnak és oktatnak, csaknem azt lehetne mondani, hogy negyven év alatt nem változott semmi. És mégis — a mai emberek nagyban eltérnek a negyven év előttiektől. A hajóskapitányok, a hadsereg tisztjei, az iskolamesterek letettek a vesszőről és a korbácsról. Ahelyett, hogy önelégült molloslyal szemlélnék áldozataik kék feltjait, beírják megrovásukat a könyvbe és ez a furcsa módja a büntetésnek számos esetben egészen jó eredménnyel jár. A vidéken is nagy változás történt.

Negyven évvel ezelőtt Liverpool és Manchester csak vidéki atyafisága volt Londenak, amelytől messze elmaradtak. A falusi népről nem is beszélek. Most a legújabb londoni divat egyik napról a másikra elterjed egész Angliában. Természetesen a vasút, a távíró okai a nagyvárosi gondolkodás és izlés egyetemes elterjedésének és ez nagyon rendjén van. Meggyorsítja a vidék haladását és legyőzi a makacs maradiságot. Ha afelől is biztosak lehetnénk, hogy ezzel nem kerül méreganyag az ország erkölcsi vérkeringésébe, akkor egészen bátran gratulálhatnánk magunknak az eredményhez. De ha az ország magába fogadja a főváros tisztátlanságát, akkor e nemzet erkölcsi ere csakhamar meg fog mérgeződni. Vannak dolgok, amelyek a városok nagy tömegeire jellemzők, mások a vidékre.

Mostanában a városi csöcselék forró ösztöne közvetlen hatással van a vidékre. Ha mindig biztosak volnánk afelől, hogy ez az ösztön jó és áldásos marad, akkor minden rendben volna, de az oly tömegeknél, amilyenek Londonban össze vannak zsúfolva, a frivolitás elkerülhetetlen következménye a szoros együttlakásnak. Ellenben a szabad ég alatt, a békés zöld mezőkön ez a léhaság nincs helyén. A város füstje, zajos forgalma, naptalan ege megtámadja az idegeket, hogy elfelejtjük

Istent és vallásos kötelességeinket. De ha elhagyjuk Londont, akkor a mosolygó mezők, az elvonuló felhők és a ragyogó nap megtanítanak rá, hogy van valami, amit már csaknem elfelejtettünk.

A szociálizmus.

A szociálizmus visszatérést jelent a lét kezdetleges föltételeihez. Ahol Afrikában uralkodik, különösen a Kongo mentén, ott, ellentétben Kelet-Afrikával, már látjuk értékapasztó hatását. A Kongo mentén mindenki fél, hogy gazdagabbá lesz, mint szomszédja, mert hátha ezzel gyanút kelt s egy nap birtokát folyóújtva találja. A vagyonszűkösséggel Amerikában gyakran megpróbálkoztak, így például Virginia első telepesei, Massachusetts zarándokai, a shakerek és mások, de erről a tervről mindig le kellett mondani.

Intelem az afrikai kutatónak.

Bíráld meg nyílt és elfogulatlan szemmel környezetedet, vígy magaddal annyi hitet Istenben, amennyit lehet — hisz ő jobban ismeri szívedet, mint magad — és gondold meg, hogy nem veszíthetsz el az ő akarata nélkül. Ne engedd, hogy lelkedet elnyomja a félelem, amíg tetteid indítékai becsületesek és jogosak, fáradozásaid tisztességesek. Ügyelj rá, hogy ne cselekedj igazságtalanul és hogy szellemed ment maradjon a szennytől és önzéstől. Célod legyen munka és buzgóság a kötelesség teljesítésében, akkor készen vagy az égi és a földi létre. Mondj búcsút a civilizált városok balgaságainak és hiúságainak, eredi bizakodó szívvel és nyílt lélekkel, jöjjön bár rád jó vagy rossz. Sok jelentéktelen jel értésedre fogja adni, hogy bármily égi ótalom alatt állasz, az nem ér semmit sem, ha magad nem vagy éber és okos s ha meg nem tanulod, hogy a kellő pillanatban a kellő dolgot tegyed, hisz erre a célra adta Isten az értelmet

és belátást. Már jámbor hittérítőket is megöltek éppen abban a pillanatban, amikor az istentiszteletet végezték az oltár előtt. A keresztény európainak fehér bőre nem pajzs a nyilak ellen, a fölszentelt amulet és kereszt nem védelem a hajítódárda ellen. A hit tehetség és kemény gyakorlat nélkül nem véd meg a támadásoktól.

Az első legédesebb és legújabb öröm, amit az ember Afrika vandonjaiban érez, csaknem teljes függetlensége. A második közömbössége minden földi dolog iránt, amely táborán kívül esik és az egyike a legfinomabb léleknyugtató gyönyörűségeknek, amiket halandó érezhet. Ez a kettő kárpótol minden fáradságért, amellyel az ég sujt. Európában a gond hamar vénti az embert, Afrikában nem ismerik az európainak kínzó, emésztő gondjait.

Nagy élvezet továbbá a szellemnek szabadsága és függetlensége, amely a gondolatokat tisztább légkörbe emeli. A félelem nem nyugtázza le, nevetségesség és megbántás nem rágódik rajta. Piszkos gondolatok és kicsinyes érdekek nem nyomják, szabadon és akadálytalanul emelkedik föl. És ez a szabadság észrevétlenül átalakítja az egész embert. A civilizációnak semmi fényűzése nem ér föl azzal az enyhülettel, amelyet érzünk, ha a szokás zsarnoksága alól fölszabadulunk és a nagyváros még mindig tűrhetőbb e tekintetben, mint egy vidéki fészék tirannizmusa. De Afrika szíve a legnagyobb világváros szívéénél is kedvesebb nekem. Ha az út oda kényelmesebb és biztosabb volna, bizonyára milliók menekülnének oda.

London jobb mint Páris, Páris jobb mint Berlin, Berlin jobb mint Szentpétervár. A Nyugat ezeket csalogatott magához Amerika keleti részéből, akik mind menekülni akartak a zsarnok városi erkölctől. Ausztrália lakói szabadon lélegzenek föl, ha elhagyják Angliát, nagyobbakká és erősebbekké válnak a természet ölen. Nem emlékszem rá, hogy Afrikában valaha egy nemtelen gondolat uralma alá hajtott volna, azonban jól emlékszem, hogy megannyiszor fennkölt eszmék foglalkoztattak

Afrika újjáteremtéséről és civilizálásáról Anglia javára, a kereskedelem és forgalom áldásáról.

Egy más tartós öröm abból származik, hogy egy új, ismeretlen vidéket kutatunk ki. Ez rám nézve állandó öröm forrása volt, különösen menetelés közben. Minden dombot mohó örömmel másztam meg, abban a reményben, hogy új kilátás tárul elém. Mindig azt reméljük, hogy holnap valami újat fedezünk föl és mily kedvesek és mulatságosak vad országban a tábori élet jelenetei. A bennszülöttek látogatásai, sajátos szokásaik, ruházatuk, megjegyzéseik mind benső örömmel töltik el az embert. Nagyszerű érzés az, hogy az általános tudáshoz valamivel hozzájárulhattunk. Az sem utolsó élvezet, ha az ember Afrikában nagy nemes vadra vadászik, nem sportból, hanem szükségből. Kutatni az elefánt nyomát, lelőni a rinóceroszt, a bivalyt, az iramszarvast, a pompás antilópot. Édes elragadtatással telik el az afrikai vadász szíve, ha elhagyja a tábort és elmerül az egyedülvalóságba egy vagy két emberétől kísérve, hogy nyomozza a vadat, azt sem tudva, milyen kaland várakozik rá, gyors érveréssel, megfeszült idegekkel és dobogó szívvel próbálja meg szerencsáját. A siker fokozza örömét s ha visszatér a táborba, néma csodálattal övezik emberei s kiáradnak a hálától azért, amit nekik hozott. Ha az utazónak szerencsés a természete, ha a kötelességteljesítés örömet szerez neki, akkor a vad Afrikában minden nap új boldogság forrásává válik. Aki a vad természetet szereti, sehol nem fog olyan vidéket találni, amely oly sűrűn változtatná színét, mint Belső-Afrika. Sehol sincs olyan szűzies, titokzatos, fantasztikus vad természet, mint ott. Majd néma, lapos és unalmas, majd titokzatos fátyollal burkolózik be, majd szép üde arcot mutat, igazi királynő koronájával ékes a széltől enyhén mozgatott fű csillogó ruhája. Vad virágok, üde bokrok illattal töltik el a levegőt, csodálatos vonalu hegyláncok határolják a látókört. Ilyenkor elfelejtettem minden fáradságot és inséget, újjá születtem e csodák látására. Gyakran a természet fonséges és nagysza-

básu, a fák zöldelő koronája fölér a fehér fellegekig, a dombok lehajlanak a hatalmas tavak széléig, áthatolhatatlan erdők terjeszkednek ezer és ezer mérföldre. Ez az utazó jutalma. Ezért az ő élete éppenséggel nem elviselhetetlen, itt csaknem fáradtság és veszedelem, kínzó szomjúság és folyton visszatérő láz a része. Ha szerencséje volt, sohasem bánja meg, hogy vállalkozott útjára, sőt úgy fog visszatekinteni rá, mint hasznos életnek kellemes korszakára.

Végtelenül sok jót tettünk Afrikában, amikor megakadályoztuk, hogy ki-ki a szomszédját kifosztogassa és mindenkinek alkalmat adtunk rá, hogy erejét szabadon kifejtthesse. Az embert épp úgy meg kell védeni szomszédja kapzsiságától, mint haragjától, de viszont az egyént is meg kell ótalmazni bizonyos közösségek kapzsi, rabló vágyától.

Gordon.

Gyakran csodálkoztam Gordon tábornokon. Én az ő helyén másképp cselekedtem volna. Gordonnak szabad választása volt élet és halál között és ő inkább választotta a halált. Én inkább választottam volna az életet, már csak azért is, hogy a mahdít legyőzzem. A küzdelemben való kedvtelésből is nyomon követtem volna és lecsaptam volna rá, mint a nemezis, míg elterült volna a földön. Én még mindig azt tartom, hogy nehezebb, de nemesebb élni, mint meghalni, az élet terhet hordani, kínjait elszenvedni, a halálküzdelemnek szemébe nézni nagyobb hősiesség. Khartoum kiürítése, tudniillik az aggódók eltávolítása aránylag könnyű föladat volt. Én azzal kezdtem volna, hogy bevehetetlenné teszem hadállásomat. E célból hármassal vontam volna körül Khartoumot, a Nilusra támaszkodtam volna, készen tartván éjjel-nappal gőzöst és csónakot. A mahdinak egyetlen híve nem jutott volna élve a garnizon közelébe. Aztán minden polgárnak megparancsoltam volna, hogy ha meg akarja adni magát a mahdinak, hagyja el Khartoumot.

Milyen szívesen megtették volna! Gordon elindulása előtt azt mondta egy barátjának, aki kérdést intézett hozzá: „Abban a pillanatban, amikor megtudják, hogy veszve a játszma, mindenki szívesen fog átpártolni a mahdihoz. Az emberek a fölkelő napot imádják.”

De én nem ragaszkodtam volna Khartoumhoz, én sereggemmel a Fehér-Nilus mentén biztosabb országokba vonultam volna vissza. Nem lett volna nehéz a berberekhez menni, ha Gordon nyomban elindul, amint Khartoumot megerősítette. A visszavonulás csak arra szolgált volna, hogy aztán annál biztosabban támadhassak. De ha már akármilyen okból elhatároztam volna, hogy maradok, akkor az én megerősített váram sakkban tartotta volna a mahdistákat. Az éhhaláltól nem tartottam volna, mert minden gyanús elemet idején kiutasítottam volna és végső menedékül még mindig megmaradt a Nilus. Az én tervem szerint mindent magam végeztem volna, külső segítség nélkül. Ha Khartoumba elmegyek, hogy kiszabadítsam a csapatot, akkor az sikerült volna. Amikor Gordon elindult, ez volt az egyetlen, amit megtett, de mentő-expedíció szervezésére nem is gondolt. Így követte egyik tévedés a másikat. Előbb elesett Gordon, aztán megbukott Gladstone és kormánya.

Én a nyilvánosság előtt tartózkodtam minden bírálattól. Angliában nem szabad Gordonról kritikát mondani. De hát különben is igazi hős volt és hősként halt meg s ez mindnyájunkat hallgatásra kötelez. De még mindig határozottan az a nézetem, hogy Gordonnak nem kellett volna meghalnia.

TARTALOM.

	Oldal
Előszó	5
Otthon és a menedékházban	7
Liverpoolban	16
A nyílt tengeren	27
A nagyvilágban	41
Az első lépés az önállás felé	62
A polgárháboru	75
Hadi fogságban	89
Otthon	93
Stanley mint ujságíró	96
Az első afrikai expedíció	103
Európában	123
A második expedíció	128
A civilizáció munkája	148
Emin fölmentése	152
Az eredmények	161
Stanley házaselete	166
A parlamentben	171
Révben	176
Stanley halála	179
Stanley tudományos méltatása	183
Stanley aforizmáiból	204

Singer és Wolfner kiadása Budapest

A
fehér ember útja
(COLUMBUS-tól PEARY-ig)

Irta:

Dr. Gáspár Ferenc

volt csász. és kir. sorhajó-orvos.

A Föld felderítésében folytatott hősiességek drámája Gáspár Ferencnek ez az új könyve, melyben azt az izgatón érdekes és merész harcot írja meg, amelyet a fehér ember évszázadokon át folytatott, amikor a Föld rejtelseit fűrkészte, amikor ismeretlen tengereket, szigeteket és világrészeket kutatott, addig még járatlan utakon. Kincset és kalandot kereső hódítók, valamint tudományos célból utra kelt fölfedezők és kutatók életét, gyötrelmes küzdelmét, önfeláldozó hősiessé viaskodását és végre diadalát a Föld ismeretlen rejtelseivel szemben, ezt írta meg új könyvében Gáspár Ferenc vonzó és lebilincselő stílussal.

A nagy nyolcaötrét alaku mű 110 képpel, sok színes és színezetlen műmél-léklettel, díszkötésben kötve 20 korona.

Singer és Wolfner kiadása Budapestén,
:: VI. kerület, Andrássy-út 16. sz. ::

Singer és Wolfner kiadása Budapest

NAPOLÉON

Második kiadás :: Irta Fodor Sándor prelátus-kanonok

MARCZALI HENRIK dr. ELŐSZAVÁVAL

Bár csöndes sírban pihen nemzedékek óta NAPOLÉON, mégis mindmáig úgy él a köztudatban, mint valamely legyőzhetetlen, halhatatlan hős. — Az ifjak szemében ő a tüneményes tettvágy megtestesülése. — A férfi bámulva emlékszik még ma is mindent letörő akaratáról, erélyéről. Arcképét, mint valami megvalósult ideált nézik a nők. Ahogy egész életünk ma Európában folyik: az ő viharos, mindent lenyűgöző jelenlétének nyomaival van telehintve az is. Nincs zuga a földnek, ahol ez az egy szó: NAPOLÉON ne hatna az emberekre úgy, mint valami, ami szokatlanul rendkívüli, varázslatos és mégis mélyen emberi. Könyvtárt tesz már ki az a külföldi irodalom, amely e csodálatos embert elemezi és kutatja. Száz és száz író, történész igyekezett alakját mentül behatóbban megvilágítani. Mind e sugarakat egyetlen gyűjtőlencsén át tömör képpé fogja össze NAPOLÉON című új könyvében Fodor Sándor prelátus-kanonok. Egy emberélet kitaró, gondos és lelkes munkáját rejtí magában ez a kötet. Mindvégig rendkívül érdekes és tanulságos olvasmány, a felnőtteknek éppen úgy, mint az érettebb ifjúságnak, mert NAPOLÉON életpályája a legszebb, a legérdekesebb és a legtanulságosabb történetek egyike. A könyvet 16 mellékleten Meissonier, Delaroche, Veressagin, Gerard, stb. képei díszítik. — Ára: Negyedréti, albumalakú díszes kiadásban fűzve 8 korona. Ugyanaz, díszesen bekötve 10 korona.

UJ IDŐK

SZÉPIRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS TÁRSADALMI
KÉPES HETILAP

SZERKESZTI
HERCZEG FERENC

Előfizetési ára negyedévre 5 K

Előfizetési díj külföldre negyedévre 7 K

Szerkesztőség és kiadóhivatal Andrássy-út 16.